

МАҒЖАН
ЖҰМАБАЕВ

1

Мағжан ЖҰМАБАЕВ

КӨП ТОМДЫҚ
ШЫҒАРМАЛАР ЖИНАҒЫ

Алматы
«Жазушы»
2002

Мағжан ЖҰМАБАЕВ

БІРІНШІ ТОМ

Өлеңдер, дастандар, әңгіме

Читальный зал

-049169/1 2.3.

Петропавловская
центральная
библиотечная система

Алматы
«Жазушы»
2002

2018 - 2019

Қазақстан Республикасы Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінің бағдарламасы бойынша шығарылып отыр

Редакция алқасы:

Ә. Асқаров, Ш. Елеукенов, С. Қаскабасов,
Е. Раушанов, М. Шапиғи

*Алғы сөзін жазып, жалпы редакциясын басқарған —
профессор, филология ғылымының докторы*

Шериаздан ЕЛЕУКЕНОВ

Редакторы

Есенбай Дүйсенбайұлы

Жұмабаев Мағжан

Ж 81 Көп томдық шығармалар жинағы. 1-том. Өлендер, дастандар, әңгіме.— Алматы: Жазушы, 2002. — 208 бет.

Ақын шығармалары көп томдығынын бірінші кітабына өлендері мен дастандары, әңгімесі еніп отыр. Олар Мағжанның көзі тірісінде жарық көрген жинақтары мен кейінгі жылдары шыққан басылымдары негізінде салыстырылып, мәтіндік «өндеу-жөндеуге» ұшырағандары, қысқарып кеткен тұстары қалпына келтірілді.

Ж 4702250202 – 059 кұлақтандырусыз – 2002 * ББК 84 Қаз 7-5
402(05) – 02

ISBN 5-605-01817-5 (т. 1)
ISBN 5-695-01321-1 (общ.)

© «Жазушы» баспасы, 2002

Мағжан Жұмабаев

(1893 – 1938)

1938 жылғы наурыздың жаңбырлы, жылбысқы күндерінің бірінде ел ішін қан сасытқан тоталитаризмнің тонмойын қасапшылары қазақтың кемеңгер ұлттық ақыны Жұмабаев Мағжанның өмірін қиды.

Алматының Дзержинский көшесінде күні бүгінге дейін мелшиіп, сүп-сүр қалпын өзгертпей түнеріп тұратын үйлердің бірінің күнгірт жертелесіне түн жамылып кірген қызыл көз жендеттер шүріппені ғана басты. Әйтпесе, ақын жүрегіне от қару кезенгелі қашан...

Қазақтың Абай атындағы Мемлекеттік академиялық Опера және балет театрының көркемдік жетекшісі және бас дирижері Ринат Салаватовтың сөзін сәл өзгертіп айтқанда, біз ұлы таланттарды мәпелеп баулып өсіреміз де, ізінше көзін құрту үшін жанталаса барымызды саламыз.

Мағжан таланты ерте гүл жарды. Жұрт поэзия көгінде жарқырап туған жана жұлдызға еміне, емірене, танырқай қарады.

Әттегене, бар қазақ өйткен жоқ. Біреуге бір артық ырыс қонса, іші қызғаныштан жарыла жаздайтын күншілдер мұндайда аяққа орала кетпей ме? «Жақсылық жасамасаң, жауың қайдан шығады?» дегенді еске түсіретін иісалмастар және бас көтеріп, қызғаныш отына май құйып, неше түрлі пәле-жаланы жамады. Және өздерінің жолы болғыштығын қайтерсің. «Құланның қасынуына мылтықтың басуы дәл келедінің» кері келіп, жас таланттың сорына сұм заманы қара дауылын үсті-үстіне бұрқатып, көз аштыртпады. Қарсыластары енді саяси айып тағуды қару етіп, соңына шырақ алып түсті.

...Ол уақыт бастауыш мектепте оқып жүрген бала кезім. Класс қабырғасында күні кеше әспеттеліп ілулі тұрған, жоғарғы ернінің су ағарына мұрт қойған маршалдың портретін теріс қаратып іліп қойыпты. «Бұл жауыз халық жауы болып шықты», – деп түсіндірді түсі өппақ шүберектей болып кеткен мұғаліміміз. Қалш-қалш еткен жайын, түкірініп, қақырынып, сездірмегенсиді. Бірақ естияр бала саналатын біздердің де мұрнымызға бірдене баратындай. Әнеу бір бастықты, мына бір оқығанды, тіпті мектеп күзетшісін түнде ұстап әкетіпті деген сумақай хабарларды үлкендер бір-біріне сыбырласа жеткізіскендерінде, көздері алақандай болып шарасынан шыға жаздайды. Ел ішін үрей алған. Үйлерінде іштен тынып тырс етпесе,

сырт орындардағы жиналыстарда қып-қызыл белсенділер не десе де, асыға-үсіге қолдарын көтереді. Алты аласы, бес бересісі болмаса да, тап дұшпандары дейтіндерге кектене түсулері керек.

Бірақ сезім шіркін сан қырлы ғой. Жүрегіннің түкпірінде мүлгігіген мүсіркеу, аяушылық сезімдері қаншама бүкпелесен де сыр бермей қоймайды. Айпақшы, әділеттік сезімі ше? Ол қап түбінде жатпайтын алмасыннан кем емес. Буржуазиялық ұлтшыл таңбасы басылып, жетпіс жыл бойы атының өзін ататпайтын Мағжан ақынның халқы ешқашан қиянат сөзге қимаса, бұл не әділеттілік жеңісі емей! Жүрегі, ойы Алатау шындарының ақ шаңқанындай әппак таза жанның әйтеуір бір қайтып оралатынына ел үміті үзіліп көрмеген. Енді міне, сол үміт ақталса, Мағжан ақын тіпті Кеңес құламай тұрғанда қайтып оралса, оралу қадамы құтты боп, ақынның ежелгі арманы орындалып, қазақ елінің тәуелсіздікке қолы жетсе, бұл не әділеттіліктің салтанат құруы емей!

* * *

Өмірі, әдеби һәм қоғамдық қызметі. Бірінші кезең. Мағжан Жұмабаев қазіргі Солтүстік Қазақстан облысы, ақынның енді өз атымен аталатын ауданда, аймақтағы мыннан астам шағын айдыңның бірі – Сасықкөл жағасында 1893 жылы маусымның 25-сі күні туды. Бұл өлке бұрын Ақмола облысы, Петропавл уезі, Сарыайғыр болысы, кейіндер Полуденовский болысы, бертін Бейнетқор, тағы бірде Булаев ауданы деп аталған.

Мағжан – текті атадан. Әкесі Бекен дәулетті, болыс болған кісі. Оның әкесі Жұмабай сауда-саттықпен айналысып, байыған. Меккеге барып қажы атанған, ел сөзін ұстаған беделді адам болған. Көп немерелерінің ішінен Мағжанды бөліп атап: «Менің атымды осы балам шығарады», – деп отырады екен, жарықтық. Жұмабай 1899 жылы көз жұмады. Бұл кезде Мағжан алты жасар жеткіншек.

Ағаларына еліктеп, оқуды тым ерте бастаған. Әуелі ауыл молдасынан бір жаз оқып, қысында Қызылжарда медресе ашқан, Түркиядан оқыған Мұхаметжан Бегішов деген имамға беріледі. Бұл имам мұсылмандарды шоқындыруға, патша өкіметінің миссионерлік әрекеттеріне қарсы әжептәуір ерлік көрсеткен қайраткер. Патша кеңселерінің қағаздарында Бекишов деп аталады. Ол жазған прокламацияның бір данасы Көкшетаудың қазағы Көшеғұлов (Қоспығұлов (?) Шаймерденнің қолымен көшіріліп, Абайдың қолына тиген. Полицмейстер өзі бастатып Абай ауылына тінту жүргізген кезінде тіміскілеп іздегендері осы қағаз.

Бұдан әрі Мағжан оқуы жалғаса береді. 1902 жылдан 1906 жылға дейін төрт жыл шамалас Ақия Ақанов деген мұғалімнен оқиды. Сәбеннің, Сәбит Мұқановтың айтуында, Ақия мұғалім жас Мағжанға арабша тілді білдіреді. Жадит жолымен жазылған төпсірмен

таныстырады. 1906-1910 жылдары Мағжан Қызылжарда Қасен Панамарұлы деген жадит молдасының медресесінде мұсылмандық білімін шындай түседі. 1911, 1912 жылдары Уфа қаласындағы атақты медресе «Ғалияда» оқиды.

Жас кезінде қай адам өз жанынан өлең шығаруға құмартпайды. Желбастыққа салынбаса да, жел сөзбен әуестенушілік жағынан Мағжан құрбы-құрдастарынан қалыспағанға ұқсайды. Дегенмен, өлең-жыр есігінің босағасын шындап аттап, тәуекел етуі – 1910 жыл. Шығыс Қазақстанның Зайсан ауданында үш жыл шамасында мұғалімдік құрып, со жақтан атақты «Оян, қазақ!» атты өлеңдер жинағын бастыруға дайындап ала келген Міржақып Дулатовпен танысуы, жас ұстазынан орыс тіліне жаттығып, ұлы орыс классикасымен ауыздануы, Абай өлеңдері уызынан қанып ішуі, Омбыда «Бірлік» атты жастар қоғамы құрылып, сол қоғамның «Балапан» атты қолжазба журналына редактор боп сайлануы, Уфадағы әдеби орта, медресе «Ғалияда» сабақ беретін татар жазушысы Ғалымжан Ибрагимовпен жиі ұшырасуы, жаңадан бас құрап ұйымдаса бастаған әдеби ортаның жалындап тұрған жас талапқа жәрдемдесуі, – осының бәрі темір канат балапан таланттың қауырсыны тез жебеленіп, «Шолпан» атты (1912) тырнақалды жинағының басылып шығуына себептесті.

«Шолпан» жинағы Мағжан Жұмабаевтың ақындығының жас шағына, бірінші, бастапқы кезеңіне (1910-1912) нүкте қойып қана қоймайды. Бұл әдебиетіміздің Ыбырай Алтынсарин, Абай, Ахмет Байтұрсынов пен Міржақып Дулатовтың жарқын есімдерімен тығыз байланысты ағартушылық кезеңінің соңғы бекеті де болатын. Бұдан кейін оқу-білімге шақырған өлеңдер болса, жаңалығы там-тұм, ілгердегі ағартушылық реализмнің сөзін қайталап, күйіс қайырудан өрі аспайтын.

Жас Мағжан Абайға еліктеді, өзі Алтын Хакім атаған ақынмен бір тақырыпта өлең сөз жарыстырып та көрді («Жазғытұры», «Күз»). Сонымен бірге бұл кездегі қоғамдық ойдың ұлттық сипаты, орыс империализмінің отаршылдық езгісіне қарсы күрес әсіресе казак поэзиясы мен публицистикасында айқын, ашық, басым сипат ала бастағаны мәлім. Осы ағымның ең көрнекті, жаңа өрнекті бастаушыларының бірі Мағжан Жұмабаев болды. Алғашқы жинағының өзі ұлтшылдық сыпат (ұлтжанды, ұлттық деген мағынада) алса, мұның өзі тек кітап сөзіне еліктеуден тумаған. Мағжанның бірден ұлт ақыны боп қалыптасуына өмірдің өзі мәжбүр етті.

Отаршылдық тарихы – кіл қайғы-қасіретті тарих. Абылай өлген соң қазақ жерінің ит жыртқан терідей ту-талақайы шықты. Басты себептің бірі – қазақ халқы Елбасынсыз қалды. Бір орталықтан басқаратын мемлекет туы жығылды. 1822 жылы хандарынан айрылса, 1868 жылдан бастап округ, облыстарды басқарған сұлтан, билерінен айрылды. Ендігі қазақ билігі шағын ауылдарды (старшындарды) басқарар болыстыққа дейін құлдырады. Бұл билік, сайып келгенде,

«айдағаның бес ешкі, ысқырығың жер жарадыға» ұқсайтын. Болыстар ел мүддесін қорғамақ түгілі, өзара қырқысып, партия-партияға жарылып, онсыз да бастары жөпшенділікпен бірікпейтін қазақтың берекесін алып бітті.

Ел билігінен айрылған қазақ бара-бара жер билігінен айрылды. Ен даласы қазына мүлкі деп жарияланды. Қазақ жеріне, орыс кеңес жазушысы Дмитрий Фурманов жазғандай, Ресейдің келімсектері жебір шегірткедей (саранча) қаптады. Қазақтың ең шұрайлы жерлері енді солардың еншісіне тиді. Қазақ шөл, шөлейтке, резервацияларға күштеп ығыстырылды. Патша қазақты халық есебінде санаттан шығарудың нелер сұмдық айла-шарғысын ойлап тапты. Бұратаналарды орыстандырамыз деп те қаншама әлектенді.

Бұл жүгенсіз қарақшылық, озбыр саясат кеңес тұсында да нешеме күйтырқы түрде жалғаса берді. Колхоз құрамын деп, қазақтың мал-жанын миллиондап ойсыратты. Тын жер игеру сылтауымен қазақ даласына келімсектердің жаңа ұрпақтарын құмырсқадай қаппатты. Нәтижеде қазақ өз елінде өзі азшылықта қалды. Әлімжеттіктің жөні солай деп, қазақ жерін көрші елдерге жырымдап «сыйға тартуға» көшті.

Мағжан ақын осының бәрін болмаса да, денін көріп, ашынып өсті. Ол дүниеге келердің алдында қазақтар патша ағзамның зорлық-зомбылығына көнбей, талай көтерілгенін ер жете білді. Қазақ елінің қарсылығын жою мақсатында отаршылар даланың әр тұсына әскерін төгіп, қойлы ауылдың қасынан апан қазған қорқаулардай, Қараөткел, Атбасар, Торғай, Ақмешіт, Петропавл, Өскемен, Семей бекініс-қорғандарын салды. Ол бекіністер «Ащы өзеке» — «Горькая линия» деп аталды.

Бұратана халық аталған қазақ елінің сорлаған мүшкіл халі туралы сол уақыттағы орыс баспасөзі де ашық жазған. «Санкт-Петербург хабаршысы» газетінің 1897 жылғы 20 нөмерінде басылған мақалада, мәселен, былай делініпті¹:

«Отаршылдық саясатына қазақ халқы осы бастан-ақ наразылық білдіріп жатыр: қазақтың байлары дағдылы жайлау- қонысынан айрылған соң, сыбайлас отырған қытайдағы ағайындарына көшіп кеткен я 1869 жылы босып кеткен, кәзір де ешкімге бағынбай, қыр мен Ауғанның арасында көшіп жүрген 10 мың үй бар... Бірақ ондай қоныс аудару байлардың ғана қолынан келеді. Кедейдің оған әлі келмейді; олар амалсыз отырып қалады... 1870 жылдары қазақтың үй басына 50 қарадан келетін еді. 1914-1915 жылдары қазақтың үй басына 25-26-дан-ақ болды».

Жерден айрылу зауалын алдымен тартқандардың бірі — терістік өлке. «Шолпан» жинағындағы «Туған жерім — Сасықкөл» өлені алдымен атакөнестарынан қуылып шырылдаған ел мұның шағады. Өлең кереғар сезімге құрылған. Қазақтың кешелі, бүгінгі өмірін бір-

¹ «Еңбекші қазақ» газеті. Ө. Әлібеков. «Қазақ жері». 1925, 4 қазан.

біріне қарсы қойып жазылған. «Алыстан мұнарланып шалқыған көл, Бетінде күннің нұры балқыған көл» деп, жағасында ойнап асыр салған балаларды, жалтырына көз салып тәтті мұнға батқан ғашықтарды, күліп-ойнаған құрбыларды, «сапырып сары қымыз ертенді-кеш, басында кеңес құрып» дуылдасқан үлкендерді тамашалай келе, сонғы шумағында басқа күйге оқыс ауысады. Үстіне мұзды су құйғандай қалтыратып жібереді.

*Білмеймін не боларын, қайран көлім,
Жарайды тең болмаса күн мен түнің.
Итшіп қара шекпен келіп қонса,
Басыңнан құсың ұшып кетер сенің.*

Осы суреттерден ойын шынында да шартарапқа жүйткіді. Нешеме саққа кетеді. Жері азайған соң, қазақтың малы азайды. Малы азайып еді, жаны азайды. Зар илеген ел ахуалы арқасына аяздай батпаса, жап-жас балаң жігіт мұндай мұнды өлең туғызар ма еді, туғызбас па еді. Мағжанды айтамыз-ау, «Туған жерім – Сасықкөлді» оқыған бүгінгі қазақ өзіміз де ойланып қаламыз. «Ау, қазір ше? Жерге, малға деген көзқарас оңып тұр ма? Енді қандай шекпен киген келімсек жерінді сатып алып, исі казакты сорлатпак?» – деп өзімізден өзіміз бүлініп, алаң бола бастаймыз...

Міне, Мағжанның ес біліп, етек жапқаннан кейінгі көргендерінің өлең айнасына түскендері. Қазақ тірлігіне қатысты өлеңдерге, жалпы «Шолпан» жинағына байланысты атап өтуге тиісті нәрсе, Мағжан ақындығының келесі сатыларында өрбітілетін және ағартушылық реализм кеңересінен асып төгілетін бірқатар тақырыптар көзі ашылады. Мағжанның жас шағының шындығы. Ол тақырыптар, шақтап шиырып айтқанда, былайша түзіледі:

– Абай поэзиясы дәстүрлерін ілгері бастыру, байыту мәселелері («Артында қазақтың жас балалары сөзінді көсем қылып, жүрер жөнге»).

– Ұлттың өлеуметтік құрамына байланысты проблемалар. Мағжан кедей мен байды ажыратпайды емес. «Кедейлер үсіп-тоңып, дір қалтырар, Жылы үйде байлар жатар уайым жемес» («Шын сорлы»).

– Тұтас ұлттың қамын жеу («Сорлы қазақ», «Қазағым»). Ел бірлігін, берекесін сақтау («Байларын кедейлерге қарасқан көл», – дейді Мағжан ақын Сасықкөл жағасындағы ынтымақты жырға қосып). Кедейлер, нашарлар, күшсіздер не істеуі керек? Өзі қойған сұраққа жауабы даяр: «Күшсіздер де тырыссын, қатар болсын!» («Бір күні»). Біреуінің мүлкін біреуі тартып алсын, бай мен кедей қырқыссын деген сөздер кездеспейді.

– Әйел бостандығын аңсау («Жас келін», «Зарлы сұлу», «Тілегім», «Алданған сұлу»).

– Әлем кеңістігіне қадам басу. Түрікшілдік тақырыбы («Орал тауы»).

Мағжан ақын ретінде де, азамат ретінде де ерте пісті. Туып-өскен ортасы, ұяда көргені жасы жиырмаға толмай жатып-ақ туындыларында көркем сөз кестесіне түсіп үлгерді. Қазақ басына түскен зұлматты көре, сезіне жүре ұлттық сезімі ерте оянды. «Болар елдің баласы он бесінде баспын дейді» деген де сөз бар. Сол сөз Мағжанға арнап айтылғандай. Осы жайттарды еске ала отырып, Мағжан өмірі мен шығармагерлігін кезеңдеу барысында оның жас шағын кезеңдеуді 1912 жылмен аяқтауды жөн деп таптық.

* * *

Екінші кезең (1913-1924). 1913 жылы Мағжан өмірі мен шығармагерлігінің жаңа, екінші кезеңі басталады. Мағжан мұсылманша алынуға тиісті білімге жетіккенін сезініп, келесі белеске көтерілуді ойлайды. Орыс әдебиеті мен мәдениетінен нәр алып, осының негізінде Батыс, әлем әдебиетімен кеңірек танысуға бел байлайды. Бірсыпыра даярлықтан соң 1914 жылы Омбы мұғалімдер семинариясына түсіп, оны 1917 жылы тәмәмдайды. Тәмәмдау, жалпы семинариядағы оқу Мағжанға оңайға түскен жоқ. Сәбеннің жазуларынан, Зылиха апаймен кездескенімнен білгенім – әкесі Бекен ақсақалдың Мағжанды Омбыға оқуға жібермей, молда еткісі келгендігі. Тілімді алмадың деп, адуынды әке баласын соқыр тиынсыз қалдырады. «Жан сөзі» өленінде Мағжанның: «Ата-анаңнан без!» дедің, безбедім бе, қаңғырып талай жалғыз кезбедім бе?» – дейтіні сондықтан. Семинарияда үздік оқығанға бір меценат бай 500 рубль стипендия тағайындаған екен. Үздік оқитын Мағжан сол стипендияны талшық етеді.

Сол кездегі қазақтың оқыған жастарының аузында жалғыз сөз – «миллетім» болды да, Ресейде оның шет аймақтарына дейін жеткен төңкеріс дауылдарының бәрін олар азаттық таңындай қарсылады. Мағжан «ұлтым», «Алашым» деп ұран көтерген қозғалыстардың бәрінің жуан ортасында жүрді.

1917 жылғы Ақпан революциясынан соң, Мағжан Ақмола қырғыз (қазақ. – Авт.) облыстық комитетінің құрамында халыққа білім беру бөлімінің меңгерушісі қызметін атқарады. Осы комитеттің жұмсауымен Торғай облыстық қазақ съезіне қатысады. Міржақып Дулатовтың басшылығымен өткен Омбыдағы қазақ съезінің жұмысына араласады. Сол 1917 жылдың желтоқсан айында өткен Жалпықазақтық съезде Мағжан Жұмабаев Алашорда үкіметі жанынан құрылған Ағарту коллегиясының мүшесі болып сайланған болатын. Коллегия құрамында Омаров, Шонановтармен, т.т. бірге ел арасында алшты көгертпек қамында білек сыбанып жұмыс істеген. Жалпықазақ съезінен кейін енді уездерде құрылтай өткізілуге тиісті болды. Мағжан Алашорда үкіметінің тапсырмасы бойынша Көкшетау қазақтарының съезін ұйымдастырып, өткізеді.

Жалпықазактық съезде Мағжан акын Петерборда өтпек құрылтай жиналысына Қазақстаннан баратын депутаттар тізіміне ілкті. Сол тізімдегі депутаттар бас қосқанда Алаш партиясы бағдарламасын қабылдап, бұл партияның құрылғанын жариялауға, басшы органдарын сайлауға тиісті болатын. Амал қанша, бұл шара іске аспай қалды.

Келесі, 1918 жылы Мағжан Омбы мұғалімдер институтына оқуға түседі. Алайда «Үш жүз» партиясының көқауыз белсенділерінің әлегінен тұтқындалып, 1918 жылдың ақпанынан мамыр айына дейін көзі жылтырап Омбы түрмесінде отырады. «Мен өлсем де, алаш өлмес, көркейер, істей берсін қолдарынан келгенін!» дейтін «Сағындым» өлені сол қамауда жатқанында жазылған.

1918 жылы маусым айында Омбыда Кенес өкіметі құлап, оның орнына Колчак келгенде Мағжан абақтыдан шығып, біраз уақытын ауылында өткізеді. Сол жылғы күзде Петропавл уезінде ашылған педагогикалық екі жылдық курстың менгерушісі болады. 1920 жылы Сібір ревкомы /Омбы/ Қазақ Республикасындағы өзгерістерді халық арасында насихаттау жұмысымен шұғылданатын комиссия құрып, оның құрамына Мағжан да енеді. Бұл кездерде атағы елге кен жайылған акын «Бостандық туы» газетінің редакторы қызметіне тағайындалады. Бұл газет Омбыдан Петропавл қаласына көшірілгенде де – редакторы. 1922 жылдың аяқ шенінде екінші әйелі Зылихане тұрмыс құрады. 1923 жылы Ташкент қаласына қызметке ауысады. Сұлтанбек Қожановтың көмегімен Қазинпростың оқытушысы болып істейді. Сонымен бірге ғылыми комиссияның мүшесі болады. Мұнда шығатын «Шолпан» журналына, т.б. баспа орындарына белсене қатысады.

Тергеушіге берген бір жауабында Мағжан: «1917-18 жылдардың оқиғалары санама жетпеді, сахнада не болып, не қойып жатқанын түсінбеген көрермен секілді күй кештім», – десе де, бұл жылдары бірталай қоғамдық істердің басын қайырып тастағаны байқалады.

Екінші кезең Мағжан творчествосындағы айрықша бір жемісті, өнімді жылдар болды. Бұл жылдар бедерінде екі бірдей өлендер жинағы жарық көрді. Біріншісі – акын Бернияз Күлеевтің «Бастырушыдан» атты алғы сөзімен 1922 жылы Қазан қаласында /«Татарстан» матбағасы/ жарияланды. Екіншісі – арасына жыл салып, 1923 жылы Ташкент шаһарында «Мағжан Жұмабайұлының өлендері» деген атпен басылып шықты. Бұл жинақтан тыс «Шолпан» журналында қазақ әдебиетінің асыл қазыналары – «Батыр Баян» атты поэмасы және «Шолпанның күнәсі» деген ұзақ әңгімесі дүниеге келді. Орынбор мен Ташкент баспаханаларында «Педагогика» атты /1922, 1923/ оқулығы басылып шықты.

Жиырмасыншы жылдардың екінші жартысында өрістеген мәдени революция нәтижесінде елде жаппай сауатсыздықты жою науқаны басталды. Мағжан сол науқанға белсене қатысты. «Сауатты бол!» оқулығын жазды. Оқулықтың жұртқа ұнағаны сонша, қатарынан төрт

рет басылды. «Сауатты болдың!» соңғы төртінші түзетіліп басылуы Мәскеу қаласында қазақ елінде бұған дейін құлақ естіп, көз көрмеген таралыммен – 50 мың тиражбен басылып шықты (Кеңес Одағындағы елдердің кіндік баспасы. М., 1929 жыл). Түзетіліп басылды дейтіні – оқулықтың соңғы нұсқасына Қазақстанда енгізіле бастаған латын әліппесі берілді.

Пегас атты шабыт тұлпарын ерттеп мініп, тізгінін берік ұстаған ақын бұл жылдары әсіресе поэтикалық шабысын барынша үдетті.

– Басты тақырыбы – ұлттық тақырып жан-жақты өрістетіліп, құлашын жаза түсті («Жаралы жан», «Қазақ тілі», Міржақып Дулатов патша тұтқынына түскенде жазылған өлеңдер шоғыры: «Жауға түскен жанға», «Тұтқын», «М.Д. абақтыдан шыққанда»). Ұлт мүддесін ту етіп ұстаған тағы бір тарау өлеңдері «Өткен күн», «Айға», «Тілегім», «Мен жастарға сенемін» деп аталады.

– Поэма жанрына қол артты. Ұлт-азаттық тақырыбын осы үлкен жанрда көбірек өрістетті («Қорқыт», «Ертегі», «Оқжетпестің қиясында», «Қойлыбайдың кобызы», жоғарыда аталған «Батыр Баян» поэмалары).

– Махаббат лирикасының, сүйіспеншілік жырларының асып төгілуі де осы екінші кезең үлесінде. Тырнақалды жинағында қапы соққан олқылықты (ғашықтық тақырыпта «Шолпан» жинағынан «Сүйгенім» өлеңін ғана кезіктіреміз) ақын артығымен толтырады. Тұрлаулы істің сапалы атқарылғаны сондай, Мағжанның Мағжан атын шығарған осы өлеңдері деген де сөз бар. Жұмабаев өлеңдері оның есімін атау ауыр күнә саналатын уақытта да ел аузында жүрді. Соның ең бір үздіктері – Гүлсім Камаловаға арналған ғашықтық өлеңдер. Ол 1921 жылы ақын басынан өткен бір биік мәнді махаббат хикаясы еді.

Осының алдында екі жыл бұрын ақынның құдай қосқан жары Зейнеп баладан қайтыс болған. Азамат соғысы кезінде туғандықтан, есімін Гражданд деп атаған тұңғыштары шешесінің өлімінен соң көп ұзамай, бір жасында ажал қармағына ілікті. «Баланың қабір тасына» өлеңі осы кезде туған. Тағдырға төбділ жоқ. Өмір заңы солай. Тірі тірлігін істемек. Уақыттың шаны астында көміліп қалатын дүние көп. Қайғыны да ұмыттыратын сол уақыт. Жаңа ой, жаңа тілек билеп сілкінгенде, жан шіркін түлеп сала береді ғой. Мағжан мен татар әйелі Гүлсім арасында ғашықтық оты сол бір кездерде тұтанады. Әттегене, Гүлсімнің басы бос емес-ті. Ақыры тағдырлары екеуін айырып тынады. Міне, осы махаббат хикаясы әдебиетіміздің көркіне көрік қосатын ғаламат сұлу жырлар туғызды («Гүлсім ханымға», «Гүлсімге», «Сүй, жан сәулем», «Г...ге», «Айрылғанда», «Болса гүлсіз», «Тірілдім»).

Осы қатарда аталатын екінші кезең олжасына альбом ескерткіші түрінде, жастардың сүйіспеншілігіне арналған өзге де лирикасы қосылмақ («Сен сұлу», «Көңілде қайғы қалдырмас», «Сүйгенім анық», «Жәмила», «Махаббат не?», «З-ға», «Сүйгеніме», «Жас сүлуға», «Біраз Фетше», «N-ға», «K-ға», «Хор сипатты қарындас», т. т.).

– Мағжанның қазақ поэзиясында ашқан жаңа беттерінен және айрықша атайтынымыз – ақынның Батыс, күллі әлем поэзиясындағы ауыз түшiтiн жаңалықтарға ден қоюы. Осыған байланысты символистiк iзденiстерi («От», «Пайғамбар», «Күншығыс», «Менi де, өлiм, әлдiле», «Бостандық», «Жаралы жан», «Берниязға», т.т.). Символизм – романтизмнiң бiр бұтағы болғанда, осы тарапты өлең үлгiлерi ақын творчествосын қазақ поэзиясының және бiр жемiстi ағашы етiп бөлекшелеп тұратынын айтуға керек. Бұлар – «Жазғы жолда», «Қысқы жолда», «Жиiлендi қара орман», «Қараңғылық қоюланып келедi» дейтiн, т. б. өлеңдер. Символистiк туындыларынан «Шолпы» өлеңi реализм рендес.

– Тақырыптық жағынан Мағжанның әдебиетiмiзге, қала бердi әлем поэзиясына енгiзген жаңалығы – экология тақырыбы. Бұны өмiр жыры етiп алғаш жырлағандардың бiрi осы өзiмiздiң қазақ ақыны («Жазды күнi қалада», «Айда атынды, Сәрсембай», «Шойын жол»)– Мағжанның поэзиялық бағынан философиялық лириканың шоншынарын да кезiктiреміз. Ақын бiткен болмаса да, даналары өз тағдырын алдын ала сезiнiп, өлең жолдарына түсiретiнi әдебиет тарихында айтылып, жазылып жатады. Мағжанның өз аяулы тағдырының қандай трагедиямен аяқталатынын күнi бұрын болжап бiлгендей, 1920 жылы жазған «Жан сөзi» өлеңi бүгiн де оқыған жанның сай-сүйегiн сырқыратады. «Ой» деген өлеңi, атына қарағанда, осы психологиялық құбылыстың сырын ашатын толғанис сияқты. Шын мәнісінде өлең ойдың сезімге әсерін суреттеген. Ойы улағанда ақын шетсiз, түпсiз тұнғыққа батады, көзiне жас оралады, жүрегi көмiр болады. Сондай тебiренiп күнiренген кенеулi ой толқындары «Ауру», «Жұлдыздарға», «Сағат», «Шылым», «Александр Блок», т.б. бiрқатар өлеңдерiне тән.

Екiншi кезеңде түрiк тақырыбы да ұмыт қалған жоқ («Алыстағы бауырыма», «Орал»).

* * *

Үшiншi, соңғы кезең (1924 – 1938). 1923 жылдың аяқ шенiне таман ақынды жұбайы Зылиха екеуiн Мәскеу дәмi тартады. Мәскеудiң Жоғары әдеби-көркем институтына оқуға түседi. «Личный листок студента» деген құжатты Мағжан сол 1923 жылы 12 желтоқсанда толтырады. Қазақ Республикасынан айына 20 рубль стипендия алып тұрады. Құжат сұрақтарына берген кей жауаптары төмендегiдей. Түскен оқу орны – Жоғары әдеби-көркем институты. Бұрын оқыған оқу орындары – Омбы мұғалiмдер семинариясы және мұғалiмдер институты. Жоғары оқу орнына кiм жiберген деген сұраққа: Түркістан Халық ағарту комиссариаты мен Түркістан Атқару Комитетi делiнген. Оқуға түскенге дейiнгi мамандығы – мектеп қызметкерi және газет редакторы. Ата-ана мамандығы – мал шаруашылығы. Семья жағдайы

– үйленген. Қарауымда – әйелім деп көрсеткен. 1918 жылдан Халық ағарту қызметкерлері кәсіподағының мүшесі. Мүшелік билеті № 63414.

Мәскеуде оқи жүре, Мағжан Кіндік баспаның жұмысына белсене қатысып, В. И. Лениннің бірталай мақалаларын, басқа да саяси әдебиетті, Пушкин, Лермонтов, Фет секілді орыс поэзиясы санлақтарын, Горький бастаған кеңес жазушыларының көркем шығармаларын аударды.

1929 жылғы 14 шілдеде тергеуші жауап алғанда, Мағжан Жұмабаев: «Мәскеуге көшіп келгеннен кейінгі жерде менің дүниетанымым өзгере бастады», – дейді. Бұл жүрекжарды шыны еді.

Мағжан Жұмабаев осы ретте үлкен рәміздік мәні бар «Қызыл жалау» өленін (1924) жариялайды. Рәміздік мәні болатыны, бұл өлең ақын дүниетанымы әжептәуір өзгерістерістерге түскенін байқатады. Ол енді ағынға қарсы жүзбек емес. Белгілі шарттармен қызыл жалау түбіне жиналған халыққа қосылуға бар. Мәскеулік үлкен олжалары – «Жүсіп хан», «Өтірік өлең», «Толғау», «Тоқсанның тобы» поэмаларында ақынның жаңа үкіметке ниеттестігі айқын көрініс табады. Әдебиеттану ғылымынан солшыл бағытта жазып тындырғаны – «Алқа» бағдарламасы. Бұл мұсылмандық һәм зайырлы (светский) ғылыми еңбектердің қай-қайсысымен де атсалыса алатын теориялық соны ізденіс еді.

Ақын НКВД тергеушісінің дігірлеткен талабы бойынша, өзінің «Алқа» атты бағдарламасын қалай жазғанына кен тоқталады.

«Будучи в Москве я начал знакомиться с трудами Плеханова, Луначарского... После чего написал критическую программную статью о направлении литературы под названием «Алқа», с которой ознакомил Сарсембина Жакена, Амангали Сегізбаева. С этими двумя товарищами была рассмотрена статья, внесены дополнения и изменения, потом ее переписывали и разослали по почте в Семипалатинск – Ауэзову М., в Ташкент – группе Аймаутова Ж., Байтасова и др. От Ауэзова я получил письмо, в котором он не одобрил эту платформу как очень левую. Программу «Алқа» составлял я лично – *Джумабаев*» (астын сызған біз. – Ш.Е.).

Мұны толық және аудармай, орыс тілінде келтіруіміздің себебі бар. Соңғы кездерде бағдарламаның соңында Мағжанның қолы қойылмаған деген желеумен «Алқа» бағдарламасының авторы Мағжан ғана емес, бұл ұжымдық құжат екен деген жансақ сөз шығып жүр. Әрине, «Алқа» әдебиеттік үйірмесі алда-жалда құрыла калып, талқылаудан өткен күнде ұжымдық құжатқа да айналар еді. Амал қанша, ондай жиналыс өткен жоқ. Тек кейбір зиялылармен жеке-жеке пікір алысу болғанға ұқсайды.

Жәкен Сәрсенбин – мәскеулік студент. Амангали Сегізбаев – Қостанайда мұғалімдер курсы бітірген ақын, журналист. Мен екеуінің де «Алқаны» жазған Мағжанға пайдалы кеңес беруі мүмкін екеніне шүбә келтіргім жоқ. Бағдарламамен Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Жүсіпбек Аймауытов, Мұхтар Әуезовтер де

танысқан. Мұхтар Мағжанға жазған хатында «Алканы» тым солшыл бағытта жазылған деп сынады. Өзге оқыған көрнекті зиялылар да сондай пікір білдірген. Бірақ бұлардың ешқайсысы, пайдалы кеңес бердім екен деп, талқыға түскен шығармаға авторлыққа жармаспаған, пікірлерін «Алка» авторына білдірумен шектелген. Бұл солай болуға тиіс те.

Бүгіндер ғылыми дәреже алу мақсатында зерттеу еңбек жазып жүрген ізденушілерге талай академик, доктор, ғылым кандидаттары білгендерін ірікпей ақыл-кеңес беріп жатады. Бірақ солардың бірінің де қосалқы авторлыққа сұранғанын өз басым көрген де, естіген де емеспін...

Мағжан бұдан әрі «Алка» бағдарламасын өлең түрінде жазып, поэма атын «Толғау» деп қояды.

«Толғау» өлеңін Халық ағарту комиссариатында істейтін Жолдыбаев Молдағалиға («Педагогикаға» кіріспе жазған қаламгер. – *Ш.Е.*) жібердім. Мен өлеңімде өзімнің өмір жолымды, менде қандай қателік және қобалжулар болғанын мезгіл-датасын көрсетпей баяндап шықтым. «Алка» үйірмесі ұйымдастырылмай қалды. Бөкейхановпен кездескенімізде әдетте біз әдебиет жайынан әңгімелесетінбіз»,— дейді Мағжан тергеушіге берген жауаптарында.

Бірақ «айтып-айтпай не керек құлағын мақтамен бұрап тыққанға» дегендейін, ол кездегі ОГПУ жөн сөзге құлақ асып қайтсін. «Алка» ұйымын бір мәжілісі өтпесе де контрреволюциялық ұйымға жатқыза салды. Мағжан жазған «Алка» бағдарламасын шатып-бұтып біреуге орысшалапты. Онда кеңеске қарсы көлденең сөз табылмаса да, «күштінікі диірмен тартадыға» салып, авторын ұлтшылсыз деп айыптаудан жазбаған. Саяси үлкен айып тағылып отырған адамнан бір-ақ рет жауап алған. Ізінше сот құрылып, бұрынғы Алашорданың ең бетке ұстар 42 белсендісі дүрмегінде Мағжан ақын да кете барды. ОГПУ коллегиясының 1930 жылығы 4 сәуірдегі шешімімен РСФСР қылмыстық кодексінің 58-11 және 58-10 баптары бойынша 10 жыл еңбек түзету лагеріне кесілді.

Жазықсыз адамдарды анық-танығына жетпей соттап-қаттаған тоталитаризмді енді айыптап, жер-жебіріне жетіп жүрміз. Дұрыс, әрине. Бірақ ОГПУ қазақ тілінде Мағжан Жұмабаевтың не жазып, не қойғанын қайдан біледі? Қазақ ақынының «Шойын жол» өлеңін іздеп тауып, Н.И.Бухариннің баяндамасына қостырған, ұлтшылдарды мұрындарынан тізіп, жарты патша Голощекиннің құлақтарына сыбырлап сүйрендеген еріндер кімдердікі? Әлбетте, өзіміздің қазақ оқығандарынікі.

Қазақ зиялыларының маңдайалды қайраткерлері Итжеккенге айдалуы үшін НКВД-ға жандайшап боп қосылып, қазақтың қыпқызыл белсенділері де қызу атсалысқандарын жасырмауымыз керек.

Мына қызықты қараңыз: ел аман, жұрт тиышта, айт-үйт жоқ, сонау Мәскеуге 1924 жылдың 24 қараша күні қазақ зиялыларынан алпыстай адам жинала қалады. Жиналған жері Мәскеудегі Күншығыс

коммунистік университеті. Университет жанынан «Жерлестік ұйымы» құрылған екен. Сол ұйым мәжіліс құрады. Қараған мәселесі біреу: Ташкентте басылып шыққан Мағжан өлеңдері туралы. Баяндама жасаушы Нәзір Төреқұлов: «Мағжан – ақын, бірақ қазақ ақыны емес (?!), казактың тұрмысынан айрылған ақын. Осы күні коммунист жасасын, төңкеріс жасасын деп сыдыртып жүргендер бар. Олардың дегеніне еріп кетпей, демагогиясына жол бермей, сынап, ішін алып карап, тексеру керек. Мақтай берсек, онан да алданып қалуымыз мүмкін», – деп қорытты баяндамасын. Ақынға ара түскен студент Сәрсембі Жәкенов қана болды... Жиналыс қорытындысы: «Коммунистік партияның жолына қарсы Мағжанның жұмбақты өлеңдері газет-журнал бетіне тексерусіз басылмасын дейміз»².

Мәскеуде жүрсе де қудалап, тиыш таптыртпаған жерлестері туралы Мағжан не ойлайтынын тексерушіге берген жауабында айқын білдірген. Асыл ағаның орыс хатына да ерен жүйріктігін көрсету және аударма барысында көркем стилінің қырына нұқсан келтіріп алмау мақсатында өзінің қағазға түсірген калпын толық сақтауды мақұл көрдік:

«В те годы (27-28) я испытывал значительный разлад в своем внутреннем мире в смысле переоценки бывших ценностей, и я сделал серьезную попытку влиться в советскую струю, выступил с рядом исповедческих вещей. Но к моему несчастью я жестоко был отвергнут тогдашними погододелателями в казахской литературе, впоследствии оказавшимися настоящими подлецами, как Байдильдин, Ш.Токжигитов и др. Меня буквально парализовала поднятая этой кучкой в печати кампания...»

Түрмеге түскен, айдауда жүрген бейбақтың мән-жайы белгілі. Кекселеп қалған түз қырандары қолға түскенде шошынып, абыржып, ашу-ызаға булығып, өлердей қорланады екен. Осынау күйді Мағжан ақын да басынан кешкен. «Находясь в лагерях Соловецких и Свирских в течение 7 лет у меня примерно с 1931 г. постепенно появилось полное безразличие к своему прошлому», – деп жазыпты ол тергеуші талабы бойынша жазған түсініктеме жауабында. Шабытынан айрылған асау жүрек айдауда пәлендей ауыз тұшырлық өлең тудыра алмады.

Сүйген жары Зылиха Мағжанның өтініші бойынша Ленинградқа келіп пәтер жалдап тұрады. Карелия орманына аз, десек те, көп десек те, он төрт рет қатынайды. Сол барғандарының бірінде ақыннан: «Жазғандарың бар ма, ала кетейін», – дейді. Сонда Мағжанның өңі сұрланып, бір түрлі бұзылып кетеді. «Бекер сұраған екем», – деп тілін тістеп қапаланған Зылиха қайтып бұндай сұрақ қоюдан тыйлады.

«Құс тамағы үшін алады» дейді атам қазақ. Пенде Мағжан

² «Еңбекші қазақ» газеті, 14 қаңтар, 1925 ж.

лагерьдің тәртібіне көндікті. Көндікпегенде қайтеді? Лагерьдің тамаққа шақырған дабылы оған «ка!» деп қызыл көрсеткен бүркітшінің жарылқауындай естілетін. Қайткенмен, асаулығынан, өлеңге деген ансарынан, шабытынан бәсең тартса да, ақылдан Алласы кенде еткен жок. Лагерьде жүріп оқып, фельдшер мамандығына ие болып, күн көрістің және бір айласын жасады.

Жалғыз Зылиха ғана емес, Карелия орманына жүдеп-жадап жүрген Мағжанға Ленинградта оқуда жүрген Әлкей Марғұлан келіп кетті. Сәбит Мұқановтың Мәскеуден жазған хатын (шамасы, 1934 жылы болу керек) алды. «Сүрөгінді өтесімен Қазақстанға келініз»,— деп шақырыпты. Құдай мына тозақтан босануға жазса, елге қайтпаса, қайда барып күн көрмек? 1926 жылы Мәскеудегі оқуы тәмәм болған соң, елге оралды. Бурабайдағы орман техникумында дәріс оқыды. Ол жерден кудалай бастаған соң, Қызылжарға қайтып оралып, орыс мектебінде қазақ әдебиеті мен тілінен, қазақ мектебінде орыс әдебиеті мен тілінен сабақ берді. Ақыры немен тынғаны белгілі. Мәскеудегі «жерлестері» Қызылорда, Алматыдағыларымен қосылып артына қалжуыр байласа, өз туған жеріндегі «жерлестері» інінен су күйған тараққұйрықтай етіп шығарып, Мәскеудің Бутырка түрмесіне каматты, Итжеккенде тентіретті.

...Мына лагерьдегі тірлігі желінген қайрақтай етіп жұқартып, титығына жетіп барады. Шіркін, еркін өмір! Бостандық аспанында бір сәт болса да самғағанына не жетсін. Мәскеуде өзі шығармасын аударған Максим Горький тұрады. Шын сөзі бір жетсе, сол кісінің құлағына жетер... Хат жазып, Зылихасын Мәскеу аттандырды. Бұл жолы ойлағаны іске асты. Хатты ұлы жазушы әйелі Екатерина Пешковаға жолдапты. Сол ізгі жүрек Пешкованың қуынуымен, КСРО Орталық Атқару Комитеті Президиумының Мағжан Жұмабаевтың кесілген мерзімін қысқарту туралы қаулысына сәйкес, 1936 жылғы маусым айының 2-ісі күні лагерьдің темір торынан Мағжан аман-есен босанып шықты-ау әйтеуір. Сол жылдың қыркүйегінде Қызылжарға Сәбит келді. «Жылы-жылы сөйлесе, жылан інінен шығады»,— дейді. 1937 жылдың май айы қарсанында Алматыға да жетті. Айтысып-тартысып, қырғикабақ болып жүрсе де, бірге оқығандары бар, бір семинарияның төлі емес пе, бірден Сәкен Сейфуллиннің үйіне барды. «Видна была какая-то настороженность и растерянность»,— деп жазыпты Мағжан енді бұл жолы Алматы абақтысында 1938 жылы тергеушіге берген жауабында. Сөйтсе, кенес өзінің қызыл қыранына да ауыз салған екен. Бұл жолы алдымен буржуазияшыл ұлтшыл саналатын бұны емес, Сәкенді ұстап әкетті...Еркін ауа демесең, Алматыдағы жүріс-тұрысы да итшілеген өмір болды. Қайыр тілеудің аз-ақ алдында жүрді. Ақыры ондаған жылдар қайда барса да қыр соңынан қалмайтын үңірейген мылтық аузы бұл жолы құрбандығының ту желкесіне төнді. Талай жыл кезенген от қару көкке тиген шалғыдай қиып түсерді. Ләм дегуге шамасын келтірген жок. Бірақ ләм дегенде не демекші? Айтуға

2—04 | Петропавловская
центральная | 17 049169
библиотечная система

тиістісін бұдан он сегіз сегіз жыл бұрын, 1920 жылы «Жан сөзі» өленінде айтқан.

*Енді бір ай – жиырма жеті жасқа келем,
Отыз, қырық... қартаям, сөнем, өлем,—*

деген-тін. 1938 жылы наурыз айының 19 жұлдызында айтқаны жазбай келді. Енді үш ай тірі тұрса, қырықтың бесеуіне шығады екен. Өлетін жасын қырықтың іші деп дөп басқанына қайран қаласын. Тек тоталитаризмнің тым құрса мола бұйырпайтынына сенбеген тәрізді. Сол жерінен ғана «қателесіпті».

*Болмаса, басыма да бармас па екен?
Атымды аузына да алмас па екен?
Қарайып жапан түзде жалғыз тұрған
Молама көз қырын да салмас па екен?*

Моласының қайда екені күні бүгінге дейін беймәлім. Жорамал айтқан болып ек, мәйітінің қай жерде көмілгені жөнінде. Өттегене, көңіл аударған жан болмады.

* * *

«Атымды аузына да алмас па екен»...

Алғанда қандай... Жоғарыда сөз етілгендей, қай уақытта да Мағжан халық көңілі көзінен кетпеген. Баспа кітаптары арқылы ма, қолжазба түрінде ме, ауызекі жатталу жолымен бе. Мағжан өлеңдерінің тіпті оның есімін еске алғаның үшін сотқа тартылатын кезде де оқушы, тыңдаушы жұртшылыққа мәлім болмаған кезі жоқ.

Мағжантануға қысқаша ыспаттама. Мағжантану ерте туып қалыптасты. Бұл ғылым саласын да үш сатыға бөліп қарауымыз керек. Біріншісі – ХХ ғасырдың алғашқы ширегінде ғылыми жүйеленуі. Екінші саты – додаланған, күсталанған жетпіс кеңестік жылда аяусыз сыналуы. Үшіншісі – Қазақстанның тәуелсіздік алған жылдарынан кейін баспасөз бостандығы жағдайында жаңа бел-белеске көтеріліп, қауырт дамуы.

Мағжантануда алғашқы қадам жасағандар – ақын кітабына кіріспе сөз жазып, ел-жұртымен таныстырған қазақ оқығандары. Бернияз Күлеев, Молдағали Жолдыбаев, Сұлтанбек Қожановтар өздері құрастырған я қарап шыққан Мағжан өлеңдерінің, басқа да жазуларының әдебиетімізде қандай орын алатынын түбегейлі тексермесе де, ақын шығармагерлігі хақында біраз көңілге қонымды пікірлер айтты. Бернияз ақын баспа ісінің үлгі аларлық сұлулығын, бұл саланы жолға қоюдың маңыздылығын сөз етсе, Молдағали Жолдыбаев кәнігі қаламгер ретінде Жұмабаев «Педагогикасының»

жана уақыт талабына сай, ұлт өмірімен тығыз байланысты жазылғанын атап өтіп: «Сорлы қазаққа «Педагогика» кітабы інжілдей, Мағжан атамат Айс пайғамбардай болды»,— деп бағалады. Ал көрнекті мемлекет һәм қоғам қайраткері Сұлтанбек Қожанов ақын Мағжанның шығармагерлігі қазақ әдебиетінде үлкен орын алатынын баса айтады. Түрлі-түсті шовинистер тарапынан «қойшылар тілі» деп қорланып келген қазақ тілін Мағжан әлемнің ешбір тілінен кем көкпайтынын биік өреден көрсете білді. Мағжанның «бай, жатық, талм, өткір, әдемі тілі»— біздің ұлттық игілігіміз»,— деп жар салды. Ақын жинағының жарыққа шығуына байланысты тұрпайы социологизмнің ұртокпак айкайшылары айкай-шу шығарып, саяси күнә тағып, байбалам салатындарын күні бұрын сезгендей. «Мағжанның бұл өлендерінен «марксизм дүние тануына үйкәспайтын» жерлер іздеп әуре болмаңыздар» деп аз-маз кекетіп, Мағжан ақын поэзиясын оң көзбен бағамдауға шақырды.

Үлкен замандастары, ұстаздары Мағжанның дарынын һәм бөлімділігін қатты бағалауының бір белгісі — оған оқулық жазу секілді үлкен істерді сеніп тапсырып отырған. Жасына қарамай, анык басқан ақынның адымдарына сүйсініп, биік тұғырдан көріп отырған. Әлихан Бөкейханов 1914 жылы «Қазақ» газетінде шыққан «Мұсылман съезі» деген макаласында: «Анык түрік затты халык тілі қазақта» екенін айта келіп, «Абай, Шәкәрім, Міржақып, Мағжандай ақыны бар, бір жерде не көсініп отырған қазақ» туралы зор мақтанышпен жазды¹. Қазақтың бұл ақыны Абай қатарынан табылатын ақынның жасы жиырмадан жаны асқанын ұмытпайык. Ахан да Мағжанды бағалауда Бөкейхановтан қалыспаған. Ахмет Байтұрсыновтың «Әдебиет тарихы» кітабының алғашкы бетерінен—ақ сөз өнерінің биік үлгілерінен мысал келтірілгенде, ұлы Абайдан соң Мағжан өлен жолдары өңеге етіледі.

«Жаксы болсан, жарыкты кім көрмейді»,— деп Абай айтқандай, нитык көркем сөз ұсталары Мағжан поэзиясына алғашкы каламдарында—ақ тәнті болған. Солардың арасынан Мұхтар Әуезовтің ақын творчествосын дүние жүзі әдебиетінің көркем контексті жүйесінде салыстырып, Мағжанның қазақ әдебиетін сүропалык биікке көтерген зор еңбегін тарихи ерлікке балап бағалағаны ешқашан ұмытылмайды: «...Мағжанды сүйемін. сүропалығын, жаркыраған әшекейін сүйемін»²,— деген сөздерін өз басым осы тұрғыда түсінемін.

Мағжантануда және бір айрыкша аталуға тиісті есім бар. Ол — атықты жазушы, көркем сөз зергері Жүсіпбек Аймауытов. Жүсекеңнің «Мағжанның ақындығы туралы» еңбегі — Мағжантанудың іргетасын қалаған тұңғыш ғылыми жүйелі, сындарлы зерттеу. Әрине, бұдан 80

¹ «Қазақ» газеті». «Қазақ энциклопедиясы». Алматы, 1998 ж., 118 б.

² Бес арыс. «Жалын». 1992 ж., 294 б.

жылдай бұрын жазылған дүниені әлі де төрт құбыласы тең жаралған дидар шәріп қалпында сынсыз қабылдаймыз десек, бұл аға еңбегіне жеңіл-желпі карағандыққа шығар еді. Марксизм эстетикасы, Мағжан дүниетанымы, Алаш қозғалысы («Алашорда», алашордашылар қашты, пысты») туралы пікірі мінсіз еді дей алмайсын. Мағжан поэзиясының халықаралық аренаға шығуын оның «ұлтшылдығымен» я «еліктегіштігімен» түсіндіру де жеткіліксіз. Жүсекең еңбегі 1925 жылы жарияланды. Сол себепті Мағжан шығармагерлігінің үшінші, 1924 жылғы және одан былайғы өлеңдері Аймауытовтың аталған зерттеуінде қамтылмаған. Бұл олқылықтар үшін «Мағжанның ақындығы туралы» биік мәнді зерттеудің авторы кінәлі емес. Уақыты солай болды. Негізінен алғанда, Жүсекең зерттеуінде Мағжан ақындығының басты-басты қырлары, асыл қасиеттері толық мән-мағынасында жан-жақты, ғылыми жоғары дәрежеде қорытылған деп білеміз. «Мағжан – ұлт ақыны, сыршыл, суретшіл лирик, символист», – деген Жүсекең анықтамалары, өлеңге жана түр енгізгені туралы жүйелі, салиқалы пікірлері қазіргі Мағжантанудың іргетас қағидалары есепті.

Бүгінгі әдебиеттану өз зерттеулерінде Мағжанның көзі тірі кезіндегі ғылыми пайымдауларды байыта отырып, ақынға айтылған қатаң сынды да ретіне қарай пайдаланып, дұрыс-бұрыстығына әділ қазы болуға тырысады. Мағжан шығармалары кітапхана ГУЛАГ-ында ондаған жылдары құлыптаулы жатты. Алайда Мағжан сынды ұлы құбылыстарды, күн көзін орамалмен көлегейлей алмайтының сияқты, мүлде жасырып қою қиын, тіпті де мүмкін емес еді. Соңғы 70 жылдан астам уақыт бойы Мағжанға қарсы жойқын сын формасында болса да, әйтеуір ақын творчествосы қоғамдық ой-санада ғұмырын ұзарта берді. Кей іліп-қақпа сындарды есептемегенде, толымды зерттеу кітаптары да әлсін-әлі бой көрсетіп қалатын. Бұлардың елеулілері – Сәбит Мұқановтың «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті. 1-бөлім. Ұлтшылдық, байшылдық дәуірі» (1932), Әбділда Тәжібаевтың «Өмір және поэзия. Қазақ лирикасының тарихынан» (1962), К.Б.Бейсембиевтің «Идейно-политические течения в Казахстане конца XIX – начала XX века» (1961) атты кітаптары.

Мағжан Жұмабаев 1988 жылдың аяқ шенінде түпкілікті ақталды. Республиканың аға басылымы «Социалистік Қазақстан» газетінің сол жылғы 31 желтоқсан күнгі санында жарияланған «Сағындырған сұлу жыр» деген мақаламен бірге ақын өлеңдері әжептәуір «күзеліп, түзеліп» басылса да, кеңінен жариялана бастады. Сын мен әдебиет ақын өмірі мен шығармагерлігін социалистік реализм принциптерін басшылыққа ала отырып талдауға беттеді. Бірақ жалтағы жоқ толыққанды зерттеулер еліміз тәуелсіздік алып, тоталитарлық жүйе құлап, баспасөз бостандығы күшіне енген кезде жарыққа шыға бастады. Бұл зерттеулер өткен екі кезең әдеби ғылымының жетістік, кемістіктерін ескере отырып, Мағжан туындыларын объективтік негізде, жаңа заман биігінен талдап саралайды.

Мағжан Жұмабаевтың өз туындыларының бірқатарына әлі де іздеу салынауда. Ақынның «Матай би» поэмасы із-түзсіз жоғалып кеткен. Қолды боп кеткендері қаншама. Бұған дейінгі ақын шығармалары жинақтарына енген қайсыбір туындылары, жаңадан жазылған зерттеулер, басқа да деректер енді «Жазушы» баспасы шығара бастаған көп томдық шығармалар жинағынан орын алады.

* * *

Мағжанның поэзия саласындағы, басқа да жанрдағы еңбектері. Ақынның өмірбаяны, туған, өскен тарихи дәуірі, әдеби-рухани ортасы, Мағжантану ғылымы туралы кіріспе сөзге бөлінетін көлемнің ретіне қарай қысқаша нұсқасы берілгеннен кейінгі жерде енді біраз сөз Мағжан өлеңдерінің ішкі жағына, лирика, поэма, проза саласындағы ізденістеріне арналмақ. Ілгеріде ақынның барлық дерлік өлеңіне тақырыптық шолу жасалғандықтан, бұл бөлімнің міндеті ақын шығармаларының идеялық-эстетикалық сапасына көбірек зер салу, өсу жолдарына үніліп, ерекшеліктерін мүмкін-қадарынша тереңірек қарастыру болады.

«Адам бір орында қатып-семіп тұрып қалмайды. Әсіресе біреудің басынан сөз асырғысы келмейтін мен секілді жандар», – депті Мағжан тергеушіге берген бір жауабында.

Мағжан ақын поэзиясы дамуының үш кезеңінің үшеуінде де үнемі өсу, өрлеуден айнымаған. Бір басқан ізін қайтып шиырламаған. Және тақырыптары жанарып, жаңғыруына байланысты өлеңі алуан әуен, саз, өуезге бөленіп, құбылып, сан өзгеріс тауып отырған. Мағжан өлеңдері көзі жасты, жылауық, боркемік деп көп сыналды. Ондай торығулары, түңілулері расында да аз болмаған. Тіпті жап-жас жігіт кезінде шығарған «Сүйгеніме» атты ғашықтық өлеңін кенет: «Сүйген жарым – мейірімді ол қара жер!» – деп томырыға аяқтайды. Бірақ сол кездегі қазақтың «көзі, құлағы һәм тілі» (Ахмет) «Қазақ» газетінің жаз айларындағы санында:

*Міне, Күн! Сәулесі алтын жерді құшты,
Жарыққа қуанысып құстар ұшты.
Ізгі оймен ерік тілеп, жарық тілеп,
Ұшамыз біз де жиып есті, күшті! –*

дейтін де осы жас қайрат, жас пері Мағжан емес пе еді? («Дін үйреткенге»). Немесе сол газетте дәл сол уақытта шыққан «Есімде... тек таң атсын» өлеңін алыңыз. Мұнда ақын жұртының бодандық хал-ахуалына, мүскін жағдайына халқының еті үйреніп бара жатқанына намыстанып, шамданады. Сөйтеді де, бұрын мұндай бозөкпе, әрекетсіз емес едің ғой дегендей, елінің ескі ерлік тарихын еске алады. Бұл сәтте өлеңге жігер бітіп, даусы қатайып, аруақ шақырғандай

шамырканады. Жауынгер батырлардың алдаспанын қолға алып, қанатты тұлпар мініп, жетпіс қабат жібекпен белді буып, мұздай темір құрсанып жорыққа аттанған кездерін аңсайды. Ансаумен қоймай, дабыл ұрады.

«Қазағым, тұшы етіне ашы таяқ өтті. Өзіне де сол керек! ». «Сұр жылан, өзі оятар, қатты шақсын». Шаққаны жанымызға батса, «жанадан жолбарыстай ұмтылармыз»,—деп қайрайды. Ақын құлағына халық жасағының жорыққа шақырып аттандаған айбатты дабылы дер кезінде шалынған ба дерсің. Аталған қос өлең жарияланған соң бір жыл өтер-өтпес, бүткіл сайын даламызда 1916 жылғы халық көтерілісі бүрк ете түсті. Отаршыл сұр жыланның шаққаны ақын тілегендей ұлт шымбайына батып-ақ кетіп еді.

Ұлт азаттығы күрескеріне қажет өрлік, батылдық, өжеттік қасиеттерге Мағжанның символистік мәнерде жазылған өлеңдері тіптен мәрт.

*Қысық көзді Күншығыс,
Болсын соңғы бір жүріс,
Күнбатысқа жүрелік.
Желкілдеген туменен,
Жер күңренткен шуменен
Каласына кірелік.*

Міне, бұл қазақ поэзиясының тарихындағы жаңа сөз, соны белес-ті.

Орыс, араб, парсы, түрік тілдерін анық жетік білетін Мағжан ақын туған әдебиетімізді әлемдік әдеби процеске қосқан Абай жолын онан әрі дамытып, кеңейте түсті. Жоғарыда келтірілген «Күншығыс» өлеңінен үзінді. «От», «Пайғамбар» т.б. секілді символистік туындылар әдебиетімізді бұрын кезікпеген өзгеше сапаға көтерді.

Символизм – әлем әдебиетінде ХІХ ғасырдың аяғы, ХХ ғасырдың басында туған ағым. Дүниетанымы, түптеп келгенде, бейсаналық (бессознательность) теориясы – фрейдизмге сүйенеді. Бейсаналық деп нақпа-нақ аудармай, «соқыр сенім» деп тәржімелесе де болар еді. Символистер сананың арғы бетіндегі көзге көрінбейтін тылсымнан шабыт қуатымен, көңіл көзімен, түйсікпен әлдене ақиқатты аңдауға, аңғаруға тырысады. Мысалы, жай көзге күн жерді айналып тұрған секілді. Ал көңіл көзімен көрген адам жер күнді айналатынын дәл тауып, шындық үстінен түскені мәлім. Символистер де жан сөзін сол көңіл түйсіктер арқылы аңғарып бейнелеуге тырысқан.

Қазақ ақыны бергісі орыс, арғысы француз символистерімен үн қосқанда нақтылы бейне жасаудан тартынып, ой-сезім толқындарын символ, рәміз, таңба, ишарат арқылы жеткізуге талаптанды. Үлкен әлеуметтік-саяси, жершарындық мәні бар оқиғалардың ең әуелі символдық бейнесін тауып барып, олар туралы өлең тиегін сонан соң ағытқан.

Мағжан еліктегеннің жөні солай деп, француз, орыс символистерінің ізімен жорта бермейді. Валерий Брюсов «Грядущие гунны» өлеңінде «қыр, жой, қират, кітаптарын өрте, сарай-ғимараттарын ойранда, патша тағының орнына көде өсір» дейді. Ал қазақ ақыны қырып-жою идеясынан мүлде бас тартады. Адамгершілік, мейірімділік туын желкілдетеді. «Күншығыс» өлеңінде ібіліске ерген есерлерге ерген боп:

*Кұл қылайық қаласын,
Кұл қылайық баласын!—*

деп бір кетеді де, заматында райдан қайтып, керісінше үндейді:

*Жоқ, жоқ, ашу басалық!
Гүл қылайық қаласын,
Ұл қылайық баласын...—*

дейді. Қысқасы, қазақ символісі Мағжан Жұмабаев саясаттан гөрі моральдық ар-инабатқа негізделген идея көксейді. Күресуін күресейік, бірақ адам қанын топан суындай ағызу жолымен емес дейді.

Дүниеге көзқарасында гуманизм, демократизм сарындары күшейе түскен ақын 1918 жылы Колчак ланы кезінде «Бостандық» өлеңін жазады. Бұл өлеңде де сол қантөгіссіз күрес идеясы дәріптеледі.

«Бостандық» өлеңінде революция мифологиялық бейнеде суреттелген. Өлеңде түсінбейтіндей бұлдыр ештеңе жоқ. Әуелі қырғын соғыстан астан-кестені шығып, қанды көбігі аспанға шапшып, інжіл мен құранды жыртқан, жүрегі кара тас, қанға мас безер дүние бейнесі сазарған түрінде көз алдында тұра қалады.

Көркем сөз кестесін публицистика тіліне аударсақ, өлеңде 1917 жылғы ақпан революциясынан кейінгі жайлар баян етілген. Қазақ автономиясын мойындаудан бас тартқан Колчакты алашордашылар бүкіл іс-әрекетінен «монархия иісі мүнкілі» деп мейлінше жек көрген. Мағжан Ташкентте шыққан жинағында арнайы сілтеме жасап, бұл өлеңнің «1918 жылы Сібірде реакция дәуірінде жазылғанын» арнайы ескертетіні осы себептен де болса керек.

Дүние жүзін қанға бөктірген империалистік соғыс толастар емес. Саясатшылар соғыс өртін басу орнына лаулата түскен шак. Міне, осы дағдарыста көк есігі ашылып, ғарыш нұрлы, көусәр жібек сөзді, өдемі алмас қанат Бостандықтың ақ құсы ұшып келеді. Ол жерге қонғанда адамзат бас кезде демін ішіне алып, қуана күлісіп құрметпен қарсы алады. Бірақ пейіштен қуылған пенде біраздан соң сәулеге бойы үйреніп, бөз баяғы әніне басады...Өлең ақ қанаты кірлеген Бостандық — ізгі періште ғарышқа қайта ұшуға қанатын қомдап тұр деген өкінішті, кеюлі жолмен аяқталады.

Бостандық бейнесі Мағжан ақынның төнірегіндегі «қиқу салған,

лепірген»¹, аяғының астындағыдан басқаны көрмейтін даңғой өлеңшілерден көш артық екенін бірден байқатты. Қызыл транспаранттарға көсілте жазылған сан «жасасындар» мен «жойылсындарды» поэзияға зорлап енгізушілерден өзгеше, бұл шайыр адамзат болмысынан сұлу мінез табады. Бостандық таңы қан төгусіз атсын дейді. Сөйтіп, қазақ символичесі тап қыркысының қан төгу саясатынан бас тартатын моралі басым принцип ұстанады. Саяси қуғын-сүргін, алыс-жұлыс идеясына кіршіксіз таза, ар-инабатқа берік, ақжарқын, өміршең идеяны қарама-қарсы қояды.

Мейірімді Иені ұмытпа. Зорлық-зомбылық, өтірік айту, арсыздық атаулыға жол жоқ. Тарсыл-гүрсіл, қанды атыс, мундир киген хаюандық – Бостандыққа қастандық дейді.

Бостандық құсы ақын өлеңінде қанатын қомдап қайта көкке ұшуға беттейді. Өйткені Бостандыққа қастандық жасаушылар ауыздықталмады. Өлең осы қасіретті жайларды суреттеумен аяқталады.

Нақтылы өмірде ақын ескертуі жайына қалды. Ел аспанын қанқұйлы тоталитаризм қара бұлты торлап алған жерде Мағжанның Бостандық құсына орын жоқ еді. «Бостандық» авторының өзі де сол жүгенсіз жауыздықтың, арсыз арамдықтың құрбанды болды.

Реті келген соң айтпасқа болмайды. Бостандық құсының қанатын қомдаған бойда Ресейді талай жылға тастап ұшып кеткенін баршамыз білеміз. Айтайық деп отырғанымыз Мағжан өлеңінің көрегендігінің дәлелі бір бұл мысалмен шектелмейтіндігі. Өмірдің өзі, еліміздің тарихы өлең құдыреттілігін жана күшпен дәлелдеп беріп отыр. «Бостандық» өлеңінің идеясы жүзеге асып, ақын көксеген әділдік салтанат құрды. Қазақ елі Тәңірінің шарапатымен Бостандыққа қол жеткізді. Және Мағжан аңсаған жолмен, *қан төгусіз күрес* арқылы қол жеткізді. Тек ұзағынан сүйіндірсін де. Бостандық құсының алмас қанатына тағы да кір шалдырып алмасақ болды.

Мағжан символичесік поэзиясының құбылмалы ауа райы ақынның басқа өлеңдерінен де байқалады. Өр өмір мен өкінішті өлім күйлері астасып, алмасып отырады. Тірлікте қуаныш пен қайғы қатар жүреді. Өмір заңы солай.

Мағжан өлеңінің тереңіне бойламай, айтылған сөздің сыртын ұстап, ішіне бойламау адамды киінген киіміне қарай бағалаумен бірдей. Бальмонттың «Убаюкивай меня, смерть», Мағжанның «Мені де, өлім, әлдиле» деген өлеңдерін мәніне қонақ бермей, тонына бола «өліп бара жатқан капитализммен бірге өлу белгісін іздеу» деп жазғырушылық орын тепті. Өлеңге саяси сырға тағудың сөкеттігі осыдан да байқалмай ма? Қазір елімізде капитализм тіріліп кетті де, социализм жан тапсырды. Енді Мағжанның «Мені де, өлім, әлдиле» өлеңін қалай бағалауға тиістіміз? Социализммен «бірге өлу белгісін іздеу» деуіміз керек пе?

¹ «Жолдасқа» өлеңінен.

Ақын үшін ең ауыр жаза – өлеңін құлаққа естілген күйінде кабылдай салу. Дәмін алмай, қылғыта беру. «Бұл сөзді тасыр ұқпас, талапты ұғар, Көңілінің көзі ашық сергек үшін» деп Абай не себепті айтқаны да көп жыл ескерілмеді. Ескерілмеді де, Мағжан өлеңдерін «өмірден безу» деп шықтық. Ақынды ұқпағаннан, не ұққымыз келмегендіктен сөйттік. Әйтпесе, інісіндей жақсы көретін жас ақын Бернияз Күлеев өзін өзі атып өлтіргенде Мағжан былай деп бармағын тістелеп күйінер ме еді:

*Өмір, өлім – мәңгі аңдысқан екі жау,
Екі жауды бауыр қылар жыр бар-ау.
Сол жыр таппай, садақ тартпай, сабыр ғып,
Қан майданда күңренсең еді, сор бала-ау!*

«Жыласаң, жыла, күніренсең, күнірен, бірақ өмірден неге безіндің, соншалық ауыр күнәға қалай баттың?» – деп отырған жоқ па Мағжан. Мағжан өзінің неге күніреніп, жабырқай беретінін жасырмайды. «Ұлы ойлар кеп басыма», – деп түсіндіреді. Өмір мен өлім, от пен мұз, күн мен түн – мәңгі аңдысқан жаулар. Оларды бауыр қылар бір ғана күш – жыр деп білген Мағжан сол жырдың қалай өрнектелуін ойлайды.

Ендеше, ақын «Мені де, өлім, әлдиле» деп өлең жазғанын, сұлаған қайыңнан, қан майданда құлаған ұланнан, періште қалпында көзін ашар-ашпас қайта жұмған нәрестеден, бір сүйеге құмартып, құмарынан шыққан соң өліп кеткен ғашықтан артықпын ба, «мен де тезірек өлейін» деуін қалай пайымдауға керек?

Мен, өз басым, бұл жерде молаға қарай екі өкпесін қолына алып жүгіріп бара жатқан лирикалық геройды көріп тұрғаным жоқ. Бұл жердегі күніреніс – шынында да үлкен ойлардан, толғаныстардан. Өмірге арзан көзқарасқа қарсы наразылық. Мағжан «Мені де, өлім, әлдиле» әуезін өмір күйсандығынан төгілтіп отыр.

«Өмір дегенің алданыш болса – өлгенің жақсы».

Бұндай сөз Мағжанның аузынан ғана шығатын сөз десеңіз кателесесіз. «Өлгенің жақсы» деуші бұл жолы жаны күйрек, уайымшыл ақын Мағжан емес. Емен-жарқын оптимист, өмірді жан-тәнімен сүйіп өткен Ғабен, Ғабит Мүсрепов¹. Басына келген ұлы ойларын бейнелі жеткізу үшін тапқан тәсілі.

Символистер поэзияның тың кенішін қазды. Қазған жерлерінен нелер асыл тапты. Сол асылдың ең құдіреттісі тағы да сол – сөз өнері екен.

*Сылдыр. Сылдыр. Сылдыр...
Қанымды қайнатты, құрғыр.
Шық-шық жүрекке тиеді,
Құлпара талқан боп сынғыр!*

¹ «Күнделік. Алматы. «Ана тілі», 1997ж, 172 б.

«Шолпы» өлеңін оқығанда, «манайыңның бәрі сылдырап» кеткендей боласың. Мағжанның өлеңі дыбысымен, күйімен, ырғағымен қазақ даласын суреттейді»,—деп жазады Жүсіпбек Аймауытов¹. Өмірге асықтығыңды құстың сызылта салған әнін жырлаумен жеткізуге болады /«Ағаштын бұтағына қонып алып, сайрайды осынау әнді қараторғай»/. Ал бірақ өнге қоспай, құстың сайрауын, жапырақтың сылдырын, жанағы шолпы сылдыры сияқты, өлең сөздері мен буындарын бір-біріне соғыстырып, қоныраулата аласыз ба? Бұл ақынның ақынының қолынан ғана келетін өнер. Мағжан, Мағжаннан соң Мұхтар Әуезов сұлудың бұрымына шолпы тағып, соның сынғырын құлағыңда ойнату арқылы айдай аруды бір көруге құмар етеді.

Мағжанның махаббат лирикасы сезім тасқынының нағыз өткел бермес, арқыраған асау арнасына құлаш ұрады. Жүрек дірілін, қан қайнауын, ес кетуін,— бар сезімнің июін өлеңмен бебеулетеді. Жан дүниесінің нелер құпия тылсымына тіл бітіретін сиқырлы қуатымен ерекшеленеді.

*Сүй, жан сәулем, тағы да сүй, тағы да!
Жылы, тәтті у тарады қаныма.
Бұл ләззаттың бір минутын бермеймін
Патша тағы, бүкіл дүние малына.*

Уланған адам өледі. Адам өміріне қауіпті болғандықтан, у үрей сезімін туғызып, жиіркентеді. Ал Мағжанның сиқырлы қаламының ұшында у, керісінше, сұлулық әлемінен табылып, ләззатқа бөлейді. Күнделікті қарапайым сөздер /«жылы», тәтті», «у»/ ақын жүрегінің қияли көрігінде ғажайып құйма боп құйылып, адамның тіл жеткісіз ең бір рахат сәтін соншалық інкәр сезіммен сөйлетеді.

* * *

Поэма құзына өрлеу. Алғашқы баспа жүзін көрген «Жатыр...» өлеңінің Мағжандікі екенін білмесең, мазмұнына, мәселенің қойылысына қарап, авторын өрімдей жас боздақ емес, тіс қақты, мосқал тартқан жасамыз кісі екен деп қалуың. Өйткені өлең бірден ұлт аспанына самғап шығып, барша қазақ қауымының жоғын жоқтап, мұнын мұндайды. Оның «мені» өзгеше сыпат алады. Күллі қазақ «меніне» айналғандай әсер береді. Сол себепті ісі қазақ үстінен қарағандай боп, «басқа жұрт от жегіп, көкте ұшып, суда жүзіп» жатқанда, сен неғып көш артында салпақтап тезек теріп жүрсің?— деп киіз туырлықты жұрттың түгел кінәласа, онысының дұрыс-бұрыстығын айыру көперіне келмейді де.

¹ Мағжан Жұмабаев. Шығармалар, 2-3 том. 1996, 384 б.

Мағжан поэзиясының «мені» әлеуметтік тәжірибеге өстіп ерте молығып, поэма секілді эпикалық өрісті жанрға кібіртіктемей, қиналмай қол артты. Сөбең сөзімен айтқанда, Мағжан қазақ әдебиетінде «поэмалар жазудың желісін қаққан адамның біреуі болды»¹. «Қорқыт», «Оқжетпестің қиясында», «Қойлыбайдың қобызы», «Батыр Баян», «Жүсіп хан», «Өтірік ертеқ», «Токсаннның тобы», т. б. поэмалары – адам тағдыры мен ел тағдырын шебер киюластырған шығармалар.

Поэмаларының ішіндегі ең шоқтығы биігі – «Батыр Баян». Құрылымы, сарыны өте-мөте күрделі туынды. Ұзын өзен, шалқыған дариядай поэманың бас алатын бұлағы – өжет саяси лирика. Уақытына айтатын сыны тым уытты. «Сұм өмір» (бүгінгі тілмен айтқанда, тоталитаризм заманы)– саналыға «абакты», «Қызыл тіл, қолым емес, кісендеулі» деп бірден ширғып түнереді. Кеңес заманына алғаш айтылған ашы да болса әділ, дәлшіл сын...

Әрі қарай баяғының «өдемі ертегісі» басталады. Басталуы да баяғыша. Дауыс ырғағын қазақтың жыр-дастандары әуеніне салады.

*Жиылды өңшең ноян ығай-сығай,
Байжігіт, Тасболат пен би Толыбай,
Ту баста Абылайды хан көтерген
Қамқоры қарауылдың шешен Қанай,
Ашуы жауған қардай, шөккен нардай
Қарт қыран Қанжығалы қарт Бөгенбай...–*

деп көсілте жөнелгенінде оқып емес, «естіп» отырғанын көне даламыздың айыр көмейі, жез таңдай жырауларының бірі ме еді деп қаласын.

Ескі қазақы қас жыраулық әуен, бірақ, негізгі әңгімеге көшкенде толастайды. Негізгі әңгіме бұрын қазақ әдебиетінде атымен жоқ психологиялық терең талдауларға беттейді. Не қилы сезім сергелдендерін саралайды. Махаббат пен борыш, жеке мүдде мен ел мүддесі үйлеспей, керіқалаң, екіұдай сезім бір-бірімен жұлысып, айқаса кетеді. Ақыры айқас трагедиямен тынады. Батыр Баянның Інісі Ноян мен оның ғашығы қалмақ қызы Толқыншашты өлтіруі – былай қарағанда әділ жаза. Өйткені Ноян жау қызының азғырындысына көніп, елін тастап, қалмаққа өтіп кетпекші болып қашады. Отанына опасыздық жасайды. Бірақ бұл түйінге де түпкілікті тоқтай алмайсын. Поэма толғаныстарында шиі байланған психологиялық шешімі қиын сарын бар. Ол – істің пендешілік жағы. Батыр Баянның өзі де қалмақ қызына ғашық. Інісі Ноянды жайратып салуы одан кек алумен бәс. Ал туған ініден кек алу жөні бар қисынында мін жоқ іс деуге келмейді. Ағалық сезім дегенін бар. Бауыры құрғырды өлімге қимайды. Осының бәрі жиналып, қосылып, қордалана келе, Батыр Баянның ішінде өрт сезім лаулатады. Ақыры

¹ Мұқанұлы Сәбит. XX ғасырдағы қазақ әдебиеті. 383 б.

бас кейіпкер қайғының салмағынан жаншылып, шыдамы бітіп, ажалына қарсы шабады. Бұл тұсқа дейінгі драмалық тартыс реализм негізінде өріс алады. Поэманың тағы бір ерекшелігі – аяқталар шенінде реализмі романтикалық реңк алады. Кейіпкер құдды бұ дүниенің адамы еместей, қалың тұман ойларға шомады. Жау қолынан өлді десе де, жаны романтика тұманына сіңіп кетеді..

Поэмада жан диалектикасы суретшілік өнермен жұптасады. «Қомағай кара топырақ бүлкіл қағып, Асығып екі жастың қанын ішті» деп өрнектейді. Мағжан қаламының ұшында казак табиғаты қалай жанданып, жайнап сала береді!

*Көкшені күндіз-түні мұнар басқан,
Қап-қара бұлттарменен құшақтасқан.
Алдыңда бұйра жалды бөлек тау тұр,
Көкшеге қосылмаққа қойнын ашқан.
Мөп-мөлдір, дөп-дөңгелек көл ортада,
Жел ойнап, ақ бетіне меруерт шашқан.*

Бір сөзбен сұлулыққа інкөрлік дейміз. Ал сол сұлулық өзге бір мағынасы нәзіктіліктен ауылы шалғайлау эстетикалық категориямен жалғасса ше?! Ерлік, қаһармандықпен ұласып, дала дастандарының бұл өлкеде туындайтындығы табиғи нәрсе екенін нақтылы бейне арқылы көрсетсе ше?! «Оқжетпес қиясында» суреттелетін тәкаппар қияларға өрмелеп көрініз. Сонда көңіліңіз Мағжан ақын жырындай таситыны, Мағжанша әндететінііз көміл.

*Арқада Бурабайға жер жетпейді,
Басқа жер ойды ондай тербетпейді.*

.....
*Арқада Бурабайға жер жетпесе,
Алашта Кенекеме ер жетпейді.*

Мұндай бірінен бірі асып төгіліп жатқан суреттерді түйдек-түйдегімен тастайтын ақынға Жүсіпбек Аймауытовтың сүйінетіндігі сонша, туған әдебиетіміздің бәйге бермес сөз тұлпары сол Жүсекеннің өзі де кейкейде «Па, сабазың-ай!» деуден асырып ештеңе айта алмай қалады.

«Батыр Баянды» Мағжан «ең ұлтшыл поэмам» деген. Оған қосып айтарымыз: ақынның басқа шығармаларының да алтын арқауы сол – ұлттық өмір проблемалары, қазағының елдігі, бірлігі, ұлттық идея.

Кеңес заманында ақын дүниетанымына елеулі өзгеріс енгені жоғарыда айтылды. Ең үлкен өзгерісі –«Токсанның тобы» поэмасында токсанның жағындамын, қалың бұқараның тілекшісімін дегені. Есесіне, ұлтына деген көзқарасына иненің жасуындай өзгеріс кірген жоқ.

*«Азаттық жалау кімдікі?»
«Көре алмаса кім теңдік,*

*Тепкі көрсе кім кемдік—
Азаттық жалау соныкі,
Ендеше, қазақ сенікі!»*

Үзінді «Қызыл жалау» өлеңінен алынып отыр. Мағжан өзгерісі – кеңес жалауын азаттық байраққа балайды. Енді «тапсыз, бүтін бір елмін» («Жолдасқа» өлеңі) деп турасын айтудан тайқактаса да, сонда да, астын сызып айтайық, «қазағым», «ұлтым» деген сөздерді жүрегінің төрінде сақтайды. «Қызыл жалау тепкі, кемдік көргеннің жалауы болса, қазақтың бәр-бәрі сорлағаны. Ендеше, кедейін бе, орташаң, байың, оқығаның ба, – *барша* қазақ, қызыл жалау сенікі!».

Мағжан «қызыл жалау» тігілген кезеңдегі жаңалық атаулыға қатты көңіл бөлді. Қазағы пайдаға асар соны өріске шыға қалғанында шын жүректен қуанды. «Жердің жұмырлығы», «Алатау», «Оқудағы қарындас» – сол қуаныштарының айғағы. Соңғы аталған туынды өлеңмен жазылған суреттеме іспетті. Кеше ғана амандасқанда «шүкірлік» деген жалғыз ауыз сөздің өзін айта алмай қорғалақтап, «үш-ш-ш» деп тұтығатын ұялшақ қара қыз, енді бір кез қараса, кеңес жиналысының мінберіне көтеріліп, бір қауым жұрт алдында баяндама көсілтіп тұр. Өлең жолдарының айтылу мәнеріне қарағанда, ақын жүрегі бұл өзгеріске жерден жеті қоян тапқандай мәз болған, шаттанған.

Мағжан, дегенмен, кеңес тұсындағы өзгерістерді, тек жаңа болса, болды деп, алды- артына қарамай, төпеп мақтай бермеген. Көп-көп жаңалықтарын місе тұтпай, назырқанған. Ишаратпен айтқан да, туралап тіке кеткен де елеулі сындары болған. Солардың екеуін бөліп айтқымыз келеді.

Біріншісі – «Жүсіп хан» ертегісі. Әзірбайжан жазушы-ағартушысы Мирза Фатали Ахундовтың бір хикаясының сюжетін пайдалана отырып, қазақ ақыны кеңес тұсындағы жүрек мұздатытын, төбе шашынды тік тұрғызатын аса сұмдық жайлардың өріс алып бара жатқанын ишарамен көрсеткен. Ол кездердің орышадан аударылған еңбектерінде Иосиф Виссарионович Сталин дегенді Жүсіп Бисарыұлы Болатов деп алған кездері де болған. Поэма жазуды ойлағанда автор осы ұқсастықты пайдаланып, жадында сақталған бір күмөнін эзоп тілінде сыртқа шығарғысы келген тәрізді.

...Ерші Жүсіп аяқ астынан әлденеше күн хан тағына отырғанда құзырындағы халқын қанға бояйды.

*Сыпырғандай тезекті
Өңшең залым кезептен
Еңбекші елді аршыды...*

Осы секілді жолдарды оқығаныңда: басқарған жылдары ел қанын суша ағызған генсек Иосиф пен ерші Жүсіптің жазаланған кісілердің өлігін тезекше сыпыруларының арасында бір байланыс бар-ау деген ой басынан шықпай, орнығып алатыны рас... Бұған қарап біз Сталин

культін сынауды да бастап берген осы бір казак ойшылы-ау деп топшылаймыз.

Екінші сын – экологияға қатысты. «Шойын жол» өленін кезінде Н.И.Бухарин сынаған. Мағжанды прогресті түсінбейтін жан етіп көрсетуге тырысқан. Бұл жерде Бухарин Мағжан ойын көрінеу бұрмалаған. Қазак ақыны шойын жол даламызға қызығын ғана емес, бұзығын да тиеп әкелетінін нақты суреттермен көрсете білген.

Қазак ақыны урбанизм желігінен ат-тонын ала қашты. Қаланың біліммен қаруландыратынын, қала өнерін үйренбеген адам жарты адам есепті екендігін Мағжан түсінбеді емес. Бірақ қаланың пайдасын ғана көріп, зиянын көрмеу – нағыз көрсоқырлық деген қорытындыға келген. Қаланың дем алысы – от-түтін. «Сасық иіс ауыр тым». Жүрегі айныған лирикалық кейіпкер қаладан қашады. Сар даласын сағынып, қаладан шыққанша асығады («Айда атыңды, Сәрсембай»).

Ақын көрегендігіне бүгіндер қайран қаласын. Өлең жолдары қазіргі экологтар сөздерін мұқият көшіріп алғандай әсер етеді. Өткен ғасырдың жиырмасыншы жылдары экология мәселесін биік адами деңгейге көтерген жазушы, Кеңес Одағы тұрсын, әлемде де кемдекем болғанын ескерсек, Мағжанның ақындық алғырлығына бас имеске амалың жоқ.

* * *

Әлем, адамзат және ұлт ақыны. Жер шары денсаулығы, жалпы халықаралық тақырыпты қозғау, Күншығыс, Күнбатыс арасы, ұлт һәм адамзат мәселелері Мағжанды жиырмасыншы жылдардың босағасын аттар-атамас «Жан сөзін» тебірене жазғаннан бертін тіптен қатты ойландырғаны байқалады. Отыз әлде қырық...Одан әрі жер басып жүруі неғайбіл екенін сезгендей болғанда, өмірінің соңғы шағының үлкен қортындысы – өзі ақын деп қана емес, одан да зор хақим деп тағылым ететін Абайдың: «Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп» деген ойынан өрбіткені. Досы да, қасы да: «Мағжан Жұмабаев – ұлтшыл», – деп, бірі мақтап, бірі даттап айтқандарына жауабы да еді. Ол жауабын «Педагогика» атты еңбегінде көсемсөз әлпетінде былайша тұжырымдаған: «Өз елін сүю дегеннен адам өз халқынан басқа халықтарды мейлінше жек көрсін, басқа халықтарға қасқыр боп тисін деген сөз шықпайды...Адам шын ізгі адам боламын десе, халық ісі, халық пайдасы жолында құрбан бола білсін», – деп, қазақтың жазушысы Міржақып Дулатовты үлгі етеді де, іле: «Адам өз халқының адамдарын сүюінің үстіне, басқа халықтардың адамдарын да сүюге міндетті» – деп гуманистік зор мәнді қорытынды жасайды.

Мағжанның ұлтжандылығын, қала берді түрікшілдігін де біз осы арнада, «жер жүзіндегі адамды адам сүймек»¹ деген ұлы мағынада түсінуіміз керек.

¹ *Мағжан Жұмабаев*. Педагогика. Алматы, «Ана тілі», 1992, 136, 137 беттер.

Ақын жүрегіндегіні жазады, жанынан бөгде ештеңе ойлап таппайды. Мағжан түрікке «алыстағы бауырым» деп үзілсе, ол жырлары басқа елдің түрік еліне қасқырша тигеніне наразылықтан туындаған.

Түрік тақырыбы Мағжан поэзиясында сонау медресе «Ғалияда» оқып жүргенінде басталған. «Шолпан» жинағына 1912 жыл шамасында енгізілген «Орал тауы» өлеңіне қарағанда, бұған шөк келтіре алмайсын. Бұдан кейінгі уақытта бұл тақырып сан жағынан да, сапа жағынан да дами түскен. Олар – «Алыстағы бауырыма», «Жер жүзіне», «Қазақ тілі», «Тез барам!», «Түркістан», «Тұранның бір бауында», «Орал» өлеңдері.

Мағжан поэзиясында түрік өлеңдерінің өрістеуіне әлденше себептер бар. Ең бастысы – отаршылыққа қарсылық, дүние жүзіндегі ұлт-азаттығы қозғалысының күрескерлерімен бірлесу, тізе қосу. Қазақ сол ынтымақ-бірлікті ту етіп ұстаса, ежелгі туыстығын бекіте түссе деген ақын тілегі «Түркістан» өлеңінде мақтаныш пен масатқа толы:

*Тұранда түрік ойнаған ұсап отқа,
Түріктен басқа от боп жан туып па!
Көп түрік енші алысып тарасқанда,
Қазақта қара шаңырақ қалған жоқ па?*

Бүгін біз Мағжан түрікшілдігін мақтан тұтқанда, оның мән-мағынасын кеңірек пайымдаймыз. Әдебиетімізде ол тұңғыш рет жеке-дара көтерген түрік тақырыбының халықаралық маңызы зор дейміз. Бір кезде түрік ағайындарымызға ақын: «Бауырым! Сен о жақта, мен бұ жақта, қайғыдан қан жұтамыз...»– десе, қазір, шүкіршілік, жағдай күрт өзгерді. Қуанышымыз қойнымызға сыймайды десек, шындықтың үстінен шыққанымыз. Ендігі арман – о жақтағы, бұ жақтағы қуанышымыз ұзағынан болғай деп тілейсін.

Мағжан Күшығыс пен Күнбатысты шендестіргенде, түрік халықтарымен ағайыншылық іздегенде бір ғана мақсат көздеген. Ол – жаһанды жанарту, адамзаттың пейілін жаналау, көгерту, кеңейту мақсаты. Бұған ақынның «Жер жүзін топан басса екен» дейтін және бір өлеңі куә. Мағжан «Шығыс», «Батыс» деп жіктемей, екеуін атыстырмай, қоса ойлайды, адами биік ниет көздейді. «Топан суы жер жүзіне қаптап, улы көбігін шашып, жанды, жансыз жоқ болып, бір өзі тірі қалсам, не істер едім?»– дегенде, ойлайтыны – тек ізгілік. «Заулап тұрған отымнан жаратар ем жаңа адам»,– дейді.

Жаңа адам – Мағжан жобасында қала-даланы гүл қылатын адам. Өзін, ұлтын ғана ойлап қоймайтын, күллі адамзат мүддесін көздейтін жан.

Шериаздан Елеукенов.

31 шілде, 2002

ТУҒАН ЖЕРІМ – САСЫҚКӨЛ

Алыстан мұнарланып шалқыған көл,
Бетінде күннің нұры балқыған көл.
Жарысып саф күмістей ақ көбігін,
Мап-майда мөлдірінде қалқыған көл.

Жанында жас балалар ойнаған көл,
Жан-жануар суынды ішіп, тоймаған көл.
Көз салып жалтырына, мұңға батып,
Ғашықтар жарын іздеп, ойлаған көл.

Шешініп қыз-келіншек су алған көл,
Әр жанды мөлдіріннен суарған көл.
Масайрап, суға тойып төрт түлік мал
Дөңіне ойнақ салып, қуанған көл.

Сыртында ақбоз үйлер жарасқан көл,
Байларын кедейлерге қарасқан көл.
Ағайын тату-тәтті – қоныс бірге,
Саулықты сағат сайын сұрасқан көл.

Түрлі құс әуез қосып, шулаған көл,
Шуақта балықтарын тулаған көл.
Сапырып сары қымыз ертенді-кеш,
Басында кеңес құрып, дулаған көл.

Сасық деп еркелетіп ат қойған көл,
От-суға иең түгіл, жат тойған көл.
Назданып, жүйрік мініп, тарлан шүйіп,
Көкселдір тұс-тұс жақтан ат қойған көл.

Кір жуып, кіндік кесіп, сенде өскен көл,
Құрбымен ойнап-күліп, кел дескен көл.

Жарысып, тайға мініп, батпаққа аунап,
Күресіп күн батқанда белдескен көл.

Айдын көл, ата қоныс, құт болған көл,
Сусын боп сұрағанға, от болған көл.
Кеше бірлік, ынтымақ түгел шақта
Бейне бір сенің басың сүт болған көл.

Білмеймін не боларың, қайран көлім,
Жарайды тең болмаса күн мен түнің,
Итиіп қарашекпен келіп конса,
Басыңнан құсың ұшып кетер сенін.

БІР КҮНІ

Бір күні, ерте оянып, жаттым ойлап,
Көп шыбын өрмелеген уық бойлап,
Ұшқан боп жақындасып бір-біріне,
Тайдырып, орнын қозғап, түртіп ойнап.

Қарадым, қалың тұман ойға түстім,
Уыққа қарауымды дереу кестім.
Шыбындай бір-бірімен талас қылған
Адамзат баласына енді көштім:

«Япыр-ай, осындай-ау адам-дағы,
Бірі күшті, біреуі жаман-дағы.
Күштісі әлімжеттік қылғаннан соң,
Дүние де жақсылықтан аман-дағы.

Күшсіздер, сорлыларға атар таң жоқ.
Көрінген бақ-дәулеттен ұшқан шаң жоқ.
Жиғаны, бар тапқаны – басқанікі,
Керек десе, тәнінде жалғыз қан жоқ!»—

Деп ойлап, қалың ойда жатыр едім,
Көп ойлап, ой дәмінен татып едім.
Естілді үй сыртынан апам даусы:
«Нокта апар, неғып тұрмай, жатып едің?».

Төсектен мең-зең болып өрең тұрдым,
Нокта алып, желі жаққа қарай жүрдім.
«Күшсіздер, сорлыларға атар таң жоқ!»—
Деп ойлап, баяғы ойға қайта кірдім.

Кыздырып Күн, ойлауға ерік бермеді,
Мал шулап, ойлауымды еп көрмеді.
«Күшсіздер де тырыссын, қатар болсын!»—
«Таста енді жоқ ойды»,— деп қол сермеді!

ҚАРАҒЫМ

Қарағым, оқу оқы, босқа жүрме!
Ойынға, құр қаларсын, көңіл бөлме.
Оқымай, ойын қуған балаларға
Жолама, шақырса да қасына ерме!
Кідірме, аялдама, алға ұмтыл,
Алам деп көктен жұлдыз, қолың серме.
«Қарманған қарап қалмас» деген рас,
Токтамай істер болсаң батып терге.
Жасынан оқу оқып, өнер қуған
Жан жетпес көңілі жүйрік кемеңгерге...
Білімсіз, құр қалтақтап жүргенменен
Ерте өлген, көмілулі қара жерге.

Жастық, байлық, қол қусырып бос жүру
Жас өспірім үмітті ерте бұзады.
Тер ағызып, өліп-талып табылған
Ата дәулет быт-шыт болып тозады.

ОРАЛ ТАУЫ

Таласқан аспанменен көкпеңбек тас,
Қарасаң төбесіне, айналар бас.
Жасаған мейірімі кең қадір Тәңірі,
Шығарған сол тауынан алтын, алмас.
Жіп-жиі, шытырманды түрлі ағаш,
Тұрғаны мұнарланып өсіп жалғас.
Қарағай, шырша-батыр бір қалыпта:
Шілде, жаз, қысын, күзін есіне алмас!
Ішінде аю, қасқыр, түрлі аң толған,
Адамзат батып жалғыз аяқ салмас.

Бір күнде сенің иең түрік еді,
Орын ғып көшіп-қонып жүріп еді.
Қорықпайтын таудан, тастан батыр түрік
Қойнына жайыменен кіріп еді...

Ер түрік ен далана көрік еді,
Отырса, көшсе, конса – ерік еді.
Тұрғанда бакыт құсы бастарында,
Іргесі, жел-күн тимей, берік еді.

Тұрақсыз бұл жалғанда опа бар ма,
Сақтан, алдар, бой салып жақын барма!
Бүгінгі күн жан досын болып жүріп,
Құлатып кетер ертең сені жарға.

Қарашы төңірекке мойның бұрып,
Алтай, Орал бойында тұрған түрік
Аты да, заты да жоқ, дыбысы жоқ,
Жоғалған әлдеқайда іріп-шіріп...

Осындай атамекен жерлеріне,
Қасиетті атаның көрлеріне
Аузы түкті шетелдер ие болып,
Көрсетіп тұр қысымды ерлеріне.

Анамыз бізді өсірген, қайран Орал,
Мойның бұр тұңғышына, бермен орал!
Қосылып батыр түрік балалары,
Тапталпа жолын кесіп, тізгінге орал.

ЕСІМДЕ... ТЕК ТАҢ АТСЫН!

Ол күнді ұмытқам жоқ, әлі есімде,
Таянып келгенінде күн бесінге,
Кең дала ұсап тұрды қол тимеген
Керілген кербез сұлу ақ төсіне.

Құйылып тұрды көктен жұмақ нұры,
Құбылып хор даусындай құстар жыры,
Таласып аспан-көкке алтын тауы,
Арканың суы – күміс, жібек – қыры.

Сайланып сол мезгілде шықтық жонға,
Қыранша көз жүгіртіп оң мен солға,
Ақ найза алты құлаш белге байлап,
Айнымас алдаспанды алып қолға.

Қанатты, қажымайтын тұлпар міндік,
Жібекпен жетпіс қабат белді будық.
Құрсанып қылыш өтпес мұздай темір,
Қиядан қыран құсша жауға ұмтылдық.

Аспаннан сорғаласа суға сұңқар,
Сүнгімей үйрек сорлы нағып тұрар!
Ақырған арыстанның айбатына
Шыдар ма қоян жүрек қорқақ құлдар?!

Жау қашты құр қарадан быт-шыт болып,
Қайратқа дене, отқа жүрек толып,
Ауыздан «а» дегенде жалын шығып,
Арқада жаттық сайран, сауық құрып.
Бақ шіркін бір күн қонып бауырына еніп,
Кетпек қой ертеңіне-ақ алдап, күліп.
Алтын Күн аспандағы қайдан білсін
Қаптарын қапылыста қара бұлт!

Жолбарыс жүргенінде маң-маң басып,
Жүрегі, қайратына көңілі тасып,
Ойлай ма, қу қаңбақты таса кылып,
Жатқанын жасырынып мерген пасық?!

Еліктің еркетайы, ардақтысы,
Алтайдың ақиығы – алғыр құсы,
Алаштың¹ Арқада еркін ойнақтаған,
Жол тосқан жауыз жауда болды ма ісі?

Мас болып күш пен қайрат, қалың буға,
Алданып ойын-күлкі, сауық-шуға,
Сергімей жата беріп, сезбей қаппыз,
Жақындап барып қапты Күн батуға.

Күн алтын жан-жағына сәуле шашты,
Жарық пен қараңғылық араласты.
Сәулесі қызыл алтын – сәлемі еді,
«Көргенше қош, алаш!»— деп амандасты.

Ай туып, Күн орнына көкте қалқып,
Гүлдерден мас қыларлық иіс аңқып,
Төңірек тыныш ұйқыға батқан шақта
Кетіппіз біраз ғана біз де қалғып.

Сужүрек мана қашқан жасырынып,
Жақындап келген бопты аңдып тұрып –
Қорқақ құл ұрлықты да ерлік санап,
Қуанып алласына басын ұрып.

¹ *Алаш* – қазақ деген мағынада.

Мезгілше, мейлі келсін, тісі батсын,
Сұр жылан, өзі оятар, қатты шақсын.
Жанадан жолбарыстай ұмтылармыз,
Көрелік төңіректі, тек таң атсын!

ГҮЛСІМҒЕ

Жұмақтағы жібек желден,
Мәңгі жайнап тұрған гүлден
Жаратылған әйел сұлу!
Тұрмыс деген бір тұзаққа,
Азға емес, тым ұзаққа
Кез болыпты – ішіпті у.
Әйел атын Гүлсім дейді,
Тұрмыс атын тылсым дейді.

Жұмақтағы кәусар судан,
Бетіндегі алтын будан,
Періштелердің жырынан,
Жұмақ суы сылдырынан,
Жапырағының сыбдырынан,
Тәңірінің дәл өз нұрынан
Жаратылған періште еді,
Мекені оның ғарышта еді.

Алмас канат періште еді,
Мекені оның ғарышта еді,
Жерді көрді қанға батқан.
Жүрегіне қанжар кіріп,
Жапан түзде андай ұлып,
Елді көрді зарлап жатқан.
Елді көрді – жерге түсті,
Жерге түсті – көрге түсті.

Елді көрді – жерге түсті,
Қықты канат, кезді, ұшты,
Кім зарласа, соны сүйді.
Күлгенменен бірге күліп,
Өлгенменен бірге өліп,
Күйгенменен бірге күйді.
Жабыққанға жәрдем етті,
Қара да, ақ та теңіз өтті.

Алдап, меруерт көбік шашар,
«Кел, – деп, – бері!», қойнын ашар
Тұрмыс – теңіз бір тұнғыық.
Теңізге кім басар қадам,
Басса, басар оған адам
Жанын сатып, жанын қиып!
Тұрмыс – теңіз сылқ-сылқ күлді,
Сұлу суға кірді де өлді.

Өлді сұлу – өтті жылдар,
Өлді сұлу – бітті жырлар,
Жалғыз ерте кешкі таңмен,
Қанды жерге көзін салып,
Көкті ойлап күйіп-жанып,
Қоңырлатқан мұнды әнмен
Ұшады екен қанат қағып,
Көзінен ыстық жасы тамып.

Жан толқытар жыр іздеген,
Әдемілік нұр іздеген,
Қиял құлы – мен бір ақын.
Тұрмыста тар, тайғақ жолға,
Түсіп келе жатып орға,
Күні кеше кешке жақын
Батқан күннің таңын көрдім,
Сол сұлудың жанын көрдім.

Күні кеше жанның жырын,
Жүзіндегі жұмақ нұрын
Естіп, көріп, елжіредім.
Жан-жүрегім, қолым беріп,
Қан аралас жасым төгіп:
«Жолым баста, келші!» – дедім.
Қайырылып та қарамады,
Жас жүрегім жаралады...

«Мен бір жанмын өлген, – деді,
Періштелер көмген!» – деді,
Бір қарады, кете барды.
Жүзіндегі жұмақ нұры,
Аузындағы мұнды жыры
Жүрегіме сіңіп қалды.
Жүрегімнен кетпес бұл жыр,
Құбылса да мыңға өмір.

Періштелер лебізінен,
Шын махаббат теңізінен
Жаратылған әйел сұлу!
Тұрмыс деген бір тұзаққа,
Азға емес, тым ұзаққа
Кез болыпты – ішіпті у!
Әйел атын Гүлсім дейді,
Тұрмыс атын тылсым дейді...

ОТ

Күннен туған баламын,
Жарқыраймын, жанамын,
Күнге ғана бағынам.
Өзім – күнмін, өзім – от,
Сөзім, қысық көзім де – от,
Өзіме өзім табынам.
Жерде жалғыз Тәңірі – от,
Оттан басқа Тәңірі жоқ.

Жалынмен жұмсақ сүйеді,
Сүйген нәрсе күйеді,
Жымиып өзі жорғалар.
Ұшырағанды шок қылар,
Шоқ қылар да, жоқ қылар,
Мұның аты От болар.
Мен де отпын – мен жанам,
От – сен, Тәңірім, табынам.

Әдемі отпен аспаның,
Бәрі жасық басканың,
Жалын жұтам – тез тоям.
Әулием, ием, құтыма,
Теңсіз Тәңірім – отыма
Әлсін-әлсін май құям.
Май құямын – өрлейді,
Құлашын көкке сермейді.

Кейде жылан арбайтын,
Кейде аждаһа жалмайтын,
Сескенбес, сірә, кім сенен!
Шынында, менің өзім де – от,
Қысылған қара көзім де – от,
Мен – оттанмын, от – менен.

Жалынмын мен, жанамын,
Оттан туған баламын.

Қараңғылық бұққанда,
Қызарып күн шыққанда,
Күн отынан туғанмын;
Жүрегімді, жанымды,
Иманымды, арымды
Жалынменен жуғанмын.
Жүрегім де, жаным да – от,
Иманым да, арым да – от.

Жарқырап от боп туғаннан,
Белімді бекем буғаннан,
Қараңғылық – дұшпаным.
Сол жауызды жоюға,
Соқыр көзін оюға
Талай заулап ұшқанмын.
Әлпіге¹ барғам Алтайдан,
Балқанға барғам Қытайдан...

Заулап, өрлеп аспанға,
Әлпіден әрі асқан да
Отты Атилла, Баламер
Мен едім. Тағы барғанда
Ойран салып Балқанға
Жолбарыс Жошы, Сүбітай ер
Шалғай-шалғай жер шалып,
Басылдым біраз от алып...

Кеше маған тіл келді,
Күнбатыстан жел келді,
Қараңғылық қаптады.
Ұяттан әсер қалмады,
Идеялды – Алланы
Қарын деген таптады.
Күнім, заулап жана гөр,
Күнбатысқа бара гөр.

Енді заулап жанайын,
Күнбатысқа барайын,
Бір шетінен тиейін.
Қараңғы тас қаласын,
Жалмауыз жауыз баласын
Жалынмен жалап, сүйейін:

¹ *Альпі* – асқар таудың аты (М. Жұмбаевтың ескертпесі).

Не қалар екен қаладан,
Жалмауыз жауыз баладан?!

Күннен туған баламын,
Жарқыраймын, жанамын,
Күнге ғана бағынам.

Өзім – күнмін, өзім – от,
Сөзім, қысық көзім де – от,
Өзіме өзім табынам.

Жерде жалғыз Тәңірі – от,
Оттан басқа Тәңірі жок.

ПАЙҒАМБАР

Устремля наши очи
На бледнеющий Восток,
Дети скорби, дети ночи,
Ждем, не придет ли наш Пророк.

Д. С. Мережковский.

Күнбатысты қараңғылық қаптаған,
Күні батып, жаңа таңы атпаған.
Түнеріп жүр түннен туған перілер,
Тәңірісін табанына таптаған.

Күнбатысты қараңғылық қаптаған,
Көгінде жоқ жалғыз жұлдыз батпаған.
Түн баласы Тәңірісін өлтіріп,
Табынатын басқа Тәңірі таппаған.

Күнбатысты қараңғылық қаптаған,
Жалғыз жан жоқ қараңғыда лақпаған.
Білген емес – иман деген не нәрсе,
«Қарын» деген сөзді ғана жаттаған.

Түн баласы... Түн жолына түскен ол,
Сақаусыз деп Мұса тілін кескен ол,
Тәңірінің сүйікті ұлы Айсанын
Тітіркенбей ұрттап қанын ішкен ол...

Түн баласы түнерген түн жамылған,
Аллаға емес, өзөзілге табынған.
Інжілді өртеп, табанға сап құранды,
Әділдікті күткен ессіз қарыннан.

Түн баласы өмірінде араз таңменен,
Қабыл ұлы ауызданған қанменен.
Табынатын құр денеге жануар,
Болған емес жұмысы оның жанменен.

Төгілмей ме кемерінен асқан су,
Өлтірмей ме жайылған соң күшті у.
Түн баласы түнеріп тұр өлгелі,
Көзінді сал – күнбатыста қанды шу.

Көзге түртсе көрінбейтін кара түн,
Күнірене ме, күле ме әлде әлдекім?
Жылайды да, шулайды да ұлиды,
Бұл кім? Бұл ма – түн баласы түссіз жын.

Кап-кара түн. Түн баласы күніренед,
Күніренумен бір-біріне үн беред.
Сөгінеді, сүрінеді, жығылад,
Кара түнде көр көзімен не көред?!

Кап-кара түн. Толқындары кара қан,
Кара түнде өңшен соқыр шұбырған.
Сол шұбырған сансыз соқыр алдында
Ентелеген кәдімгі Иван есалаң.

Кап-кара түн. Шегір көзді жындар жүр,
Кап-кара түн. Қайғы мен қан ойнап тұр.
Қайғы менен кара қанға түншығып,
Түн баласы ауыр ойлар ойлап тұр.

Кап-кара түн. Уақыт ауыр өтеді,
Ой артынан ойлар келіп кетеді.
Түн баласы көр көзінен жас төгіп,
Күншығыстан бір пайғамбар күтеді...

Ерте күнде жоқ бар еді түн туған,
Кап-қараңғы түн ішінде Күн туған.
Отты Күннің сәулесінен от алтын
Отты көзді, отты жанды Гун туған.

Ерте күнде отты Күннен Гун¹ туған,
Отты Гуннен от боп ойнап мен туғам.
Жүзімді де, қысық кара көзімді
Туа сала жалынменен мен жуғам.

¹ Гун – түріктің арғы атасы (*М. Жұмабаев ескертпесі*).

Қайғыланба, соқыр сорлы, шекпе зар,
Мен – Күн ұлы, көзімде Күн нұры бар.
Мен келемін, мен келемін, мен келем –
Күннен туған, Гуннен туған пайғамбар.

Соқыр сорлы, көрмей ме әлде көзін көр?
Күншығыстан таң келеді, енді көр.
Таң келеді, мен келемін – пайғамбар,
Күт мені сен, «лахауланды» оқи бер.

Күншығыстан таң келеді – мен келем,
Көк күңіренед: мен де көктей күңіренем.
Жердің жүзін қараңғылық қаптаған,
Жер жүзіне нұр беремін, Күн берем!

Қап-қара түн. Қайғылы ауыр жер жыры,
Қап-қара түн. Күңіренеді түн ұлы.
Күншығыста ақ алтын бір сызық бар:
Мен келемін, мен пайғамбар – Күн ұлы.

КҮНШЫҒЫС

Қысық көзді Күншығыс,
Бұл тұруың қай тұрыс?
Серпіл енді, алыбым!
Күңіrentіп жерді ыңыраншы,
Күнбатысқа көз салшы,
Көрдiң бе қанның жалынын?

Күнбатысты шаң басқан,
Шаң емес, қара қан басқан,
Тарсыл-күрсiл, қанды атыс.
Көп білем деп – бөлуге,
Көп күлем деп – өлуге
Жакын қалды Күнбатыс.

Дария еді ол өкірген,
Шапшып көкке лепірген,
Жемірілді кемері.
Өлгелі жатқан құрт ауру,
Жан-жаққа сүзіп көз салу –
Қолынан енді келері.

Ібіліске ерген есерлер,
Өзімшіл кеуде кеселдер
Түншықсын, қанға боялсын.

Оның өлген үнімен,
Қанды батқан күнімен
Күншығысым оянсын!

Қысық көзді Күншығыс,
Болсын сонғы бұл жүріс,
Күнбатысқа жүрелік.
Желкілдеген туменен,
Жер күніренткен шуменен
Қаласына кірелік.

Күл қылайық қаласын,
Күл қылайық баласын.
Жок, жок! Ашу басалық!
Гүл қылайық қаласын,
Ұл қылайық баласын,
Мейірім есігін ашалық.

Мұндарларды адасқан,
Айрылып естен шатасқан
Күншығыстың жолына
Салайық, шетсің демейік,
Аямайық, көмейік
Күншығыстың нұрына...

Терең теңіз тебіренді,
Күншығысым күніренді,
Қырағы көзім көреді:
Желкілдеген туменен,
Жер күніренткен шуменен
Қара бұлт қаптап келеді.

Әй, сен, кесел Күнбатыс!
Бұл жатуың қай жатыс,
Жоғал жылдам жолымнан!
Болмаса, қорықсаң өлімнен,
Үмітің болса өмірден,
Ұста менің қолымнан!

АЛЫСТАҒЫ БАУЫРЫМА

Алыста ауыр азап шеккен бауырым,
Қуарған бәйшешектей кепкен бауырым.
Қамаған қалың жаудың ортасында
Көл қылып көздің жасын төккен бауырым.

Алдыңды ауыр қайғы жапқан бауырым,
Өмірінше жапа шеккен жаттан бауырым.
Түксиген, жүрегі тас жауыз жандар
Тірідей терің тонап жатқан бауырым.

Япырмай, емес пе еді алтын Алтай
Анамыз бізді тапқан, асау тайдай
Бауырында жүрмеп пе едік салып ойнақ,
Жүзіміз емес пе еді жарқын Айдай?!

Алалы алтын сақа атыспап па ек,
Тебісіп бір төсекте жатыспап па ек?
Алтайдай анамыздың ақ сүтінен
Бірге еміп, бірге дәмін татыспап па ек?

Тұрмап па ед біздің үшін мөлдір бұлақ
Сылдырап сылқ-сылқ күліп таудан құлап?
Даяр боп ұшқан құстай сокқан құйын,
Тілесек бір-бір тұлпар бейне пырақ!

Алтайдың алтын күні еркелетіп,
Келгенде жолбарыс боп жаңа ер жетіп,
Ақ теңіз, Қара теңіз ар жағына,
Бауырым, мені тастап, қалдың кетіп!

Мен қалдым – жас балапан қанат қақпай,
Ұшам деп ұмтылсам да дамыл таппай.
Жөн сілтер, жол көрсетер жан болмады,
Жауыз жау қойсын ба енді мені атпай?!

Қорғасын жас жүрекке оғы батты,
Күнәсіз таза қаным судай ақты.
Қансырап, өлім құрып, естен тандым,
Қараңғы абақтыға берік жапты...

Көрмеймін кеше жүрген қыр-сайды да,
Күндіз – Күн, түнде – күміс нұрлы Айды да,
Ардақтап, шым жібектей арайға орап
Өсірген алтын анам Алтайды да.

Япырмай, айрылдық па қалың топтан,
Шабылып қайтпайтұғын жауған оқтан
Түріктің жолбарыстай жүрегiнен,
Шынымен қорқақ құл боп жаудан бұққан?!

Шарк ұрып ерікке ұмтылған түрік жаны
Шынымен ауырды ма, бітіп халы?!

От сөніп жүректегі, құрыды ма
Қайнаған тамырдағы ата қаны?!

Бауырым! Сен о жақта, мен бұ жақта,
Қайғыдан қан жұтамыз. Біздің атқа
Лайық па құл боп тұру? Жүр, кетелік
Алтайға, ата мирас алтын таққа.

ТЕЗ БАРАМ

Қыранымын сары сайран даланың,
Қос қанатым – алтын Алтай, Оралым.
Еркін дала ардақтысы, еркесі –
Бетім қайтпай өскен батыр баламын.

Асқан алып – ата затым сұрасаң,
Асқан дана – ана затым сұрасаң.
Шашып жалын жас жолбарыс ұмтылса,
Қорқақ құлдар, қалай қарсы тұрасың?!

Тұлпар мініп, туды қолға алайын,
Суырып қылыш, қан майданға барайын.
Жердің жүзі кім екенім танысын,
Жас бөрідей біраз ойын салайын.

Тірілтейін алып атам аруағын,
Тазартайын Сарыарқамның топырағын.
Жан-жағына тегіс билік жүргізіп,
Кемеліне келсін кейінгі ұрпағым.

Дұғада бол, алтын Алтай – қарт анам,
Алып ата, қуды жолың ер балаң.
Ақ шашынды, көкірегінді иіскеуге,
Тәңірі жазса, сәулетпенен тез барам.

ҚАЗАҚ ТІЛІ

Күш кеміді, айбынды ту құлады,
Кеше батыр – бүгін қорқақ, бұғады.
Ерікке ұмтылған ұшқыр жаны кісенде,
Қан суынған, жүрек солғын соғады.

Қыран құстың қос қанаты қыркылды,
Күндей күшті күркіреген ел тынды.

Асқар Алтай – алтын ана есте жоқ,
Батыр, хандар – асқан жандар ұмытылды!

Ерлік, елдік, бірлік, қайрат, бақ, ардың –
Жауыз тағдыр жойды бәрін не бардың...
Алтын Күннен бағасыз бір белгі боп,
Нұрлы жұлдыз – бабам тілі, сен қалдың!

Жарық көрмей жатсаң да ұзақ, кен-тілім,
Таза, терең, өткір, күшті, кең тілім,
Таралған түрік балаларын бауырына
Ақ қолыңмен тарта аларсың сен, тілім!

ЖЕР ЖҮЗІНЕ...

Жер жүзіне ер атағым жайылған,
Жан емеспін оттан, судан тайынған.
Қайраты мол қандыбалақ қыранмын,
Құн болған жоқ жаудан жүрек шайылған.

Еркін ырғып шыққам асқар Алтайға,
Қырда тұрып садақ тартқам Қытайға.
Талай тайғақ, тар кешуде таймаған
Батыр жүрек, қайрат енді алдай ма?!

Талмай, қайтпай, қамал бұзған кеменгер,
Арыстанға қарсы ұмтылған мендей ер.
Бір барқылдақ жалпылдаған төбеттен
Қорқар болсам, жұтсын мені кара жер!

МЕН ЖАСТАРҒА СЕНЕМІН

Арыстандай айбатты,
Жолбарыстай қайратты,
Қырандай күшті канатты –
Мен жастарға сенемін!

Көздерінде от ойнар,
Сөздерінде жалын бар.
Жаннан қымбат оларға ар,
Мен жастарға сенемін!

Жас кырандар – балапан,
Жайып канат, ұмтылған.
Көздегені көк аспан,
Мен жастарға сенемін!

Жұмсақ мінез жібектер,
Сүттей таза жүректер,
Қасиетті тілектер –
Мен жастарға сенемін!

Тау суындай гүрілдер,
Айбынды алаш елім дер,
Алтын Арка жерім дер,
Мен жастарға сенемін!

Қажу бар ма тұлпарға,
Талу бар ма сұңқарға?!
Иман күшті оларда,
Мен жастарға сенемін!..

Алаш – айбынды ұраны,
Қасиетті құраны.
Алаштын олар құрбаны,
Мен жастарға сенемін!

Мен сенемін жастарға:
Алаш атын аспанға
Шығарар олар бір таңда,
Мен жастарға сенемін!

...ҒА

Мейірімсіз тағдыр құрған торға түсіп,
Жапанда жатыр едік біз оққа ұшып,
Кеудеден таза ыстық қан сорғалап,
Қайрымсыз кара салқын жерді құшып;
Айрылып алтын ерік, ар-намыстан,
Қайрылмай канат қағып бақ құсы ұшып,
Тас жүрек, көңілі кара жауыз жаудың
Қолынан күлдық, қорлық уын ішіп;
Жан таппай төңіректен жәрдем қылар,
Өмірден енді алдағы үміт кесіп,–

Қайратты ер, сын-бәйгеге тігіп басың,
Сол кезде ауыр жолға қадам бастың –
Құтқарып келімсектен, тірілтпекке
Көз жетпес кен, бай Сібір сар даласын.

Ұмытылған ізгі жолда тілегіне,
Түссе де темір шынжыр білегіне,
Қасіретті, қара күнде жанды сүйген
Қонған жоқ кіршік таза жүрегіне.

Сол жолда қайғы жұтқан бізді көрдің,
Бауырдай бірге туған қолың бердің –
Есіркеп, жанын ашып, жақын тартып,
Жазуға сыртқы, ішкі қалың шерден.

Баладай еркелеткен қолына алдың,
Жұбаттың, еске салып өткенді алтын.
Тіледің таза жүрек, ақ көңілмен
Болсын деп баяғыдай жүзің жарқын.

Ардақты ер! Ұмытылмас еткен ісін,
Күні ертең айбынды алаш жинап есін,
Көксеген көп заманнан тілегінді
Жарыққа шығаруға жұмсар күшін.

ӨТКЕН КҮН

Еділ, Жайық, Сырдария –
Белгілі жұртқа ескі су,
Тәтті, дәмді, тармақты
Ұзын Ертіс, Жетісу.
Осы бес су арасы
Сарыарқа деген жер еді,
Туып-өскен баласын
Айбынды ер Алаш дер еді.
Еркін шауып ойнақтап,
Тілеген отын жер еді.
Қонысы – жібек ну тоғай,
Айдын шалқар көл еді.
Есіл менен Нұрадай
Екі енеге телі еді.
Қой үстіне бозторғай
Жұмыртқалап ол күнде,
Жарлы жан жоқ Алашта,

Бай пейілі кең еді.
Қайыры көп ағайын,
Кедейде жоқ уайым –
Керек болса, бір тайын
Сұраусыз ұстап мінеді.
Болсын жаты, жақыны,
Жоқ асынан тартыну.
Жылы жүзді бәйбіше
Керсендей үлкен аякпен
Ұстата саумал береді.
Шыға қалса бір жұмыс,
Ұзап кетпек – артық іс,
Бітімге биге келеді.
Қасымның қасқа билігі,
Есімнің ескі билігі
Алдында сайрап жатқан соң,
Көпті көрген көне би
Қара жолмен желеді.
Бір тиын пара алу жоқ,
Қисыққа құлақ салу жоқ,
Туралық, шындық – екеуін
Қаз-қатар ғып жегеді.
Сол екеуі алдында
Бір бұлтармай жүреді.
Ақназар сынды әділ хан,
Абылай сынды ер сұлтан,
Қаракерей Қабанбай,
Қанжығалы Бөгенбай
Ақ найзаның ұшымен,
Ақ білектің күшімен
Дұшпанға қысым көрсеткен,
Қаз дауысты Қазыбек,
Қара палуан Жәнібек
Жалғанда тумас ер еді.
Кеше Шөже, Орынбай,
Жанак, Біржан, Наурызбай –
Бір сөзі мың ділдалық,
Алты алашқа атакты
Бәрі ақын, сері еді.
Шілдеде самал ескенде,
Жайлауға ауыл көшкенде,
Ат-айғырға мінісіп,
Қыз-бозбала жарасып,
Тереннен әзілдескенде,

Тісі меруерт тізілген,
Белі қыпша үзілген,
Хор сықылды сол сұлу
«Ха-ха-ха!» деп күлгенде,
Бұйық жатқан кең дала
Бейне бір жаны енеді.
Сылдырап аққан өзенге
Үй тігіп, дереу қонысып,
Бұрала басып былқылдап,
Әзілдесіп, сыңқылдап,
Жас келіншек, жас қыздар
Кереге жайып, уық байлар,
Үйден үйге жүрісіп.
Өткен күнді ойласам,
Ойға терең бойласам,
Кешегі қайран қазақтың
Сәулеті мен дәулеті
Көз алдыма келеді...
Күшін кеткен баяулап,
Жүрсін атсыз, жаяулап.
Ит надандық желкенде
Шабайын деп аңдып тұр,
Қылышын ұстап таяулап.
Арыстаным, сұңқарым,
Қажымас, талмас тұлпарым,
Басың көтер, түр енді!
Батқан екен ол күнін,
Жеткен екен бұл түнін.
Өткенді ойлап қайғырма,
Өр кәмалға бір зауал
Ежелден болмақ емес пе?
Ескіше тұрып егеспе,
Заман — түлкі, тазы бол,
Базарша дүкен күр енді.

АЙҒА

Күн бағып, қиынғылық қанат жайды,
Аспанда саясыз жұлдыз жарқырайды.
Оттарып қиынғы үйдің терезесінен
Көремін мұшды, нұрлы толған Айды.

Қиынғылы Ай, тұрсын көкте түсің қашып,
Қиынғылы жер жүзіне нұрын шашып.

Жылжисың ақырын ғана қорыққан жандай,
Жүргендей жол таба алмай бейне адасып.

Бір жауыз сөндірмек пе әлде нұрың?
Үстіңе кигізбек пе кара құрым?
Жок әлде қазіргімен жұмысың жоқ,
Қайғыға түсіре ме өткен күнің?

Кім білед, өткен күнің алтын шығар?
Ажарың бейне күндей жарқын шығар?
Көп жұлдыз – әлде күшпен, әлде іспен
Еріксіз артыңа ерткен халқың шығар.

Жок шығар ешбір бөгет онда жолда,
Еркіңмен құлаш жайып оң мен солға,
Мезгілмен толуды, сол билігі де
Ол уақыт емес шығар басқа колда?

Қайғылы Ай, мен де сенің қайғыңа ортақ,
Менде де бұрын бар еді төж бенен тақ.
Жас едім, жалынды едім, батыр едім,
Қолыма қонып еді ол уақыт бақ.

Кең дала, көресің ғой, ана жатқан
Жібектей жасыл шөптер бетін жапқан.
Асқар тау, балдан тәтті сулары бар,
Әне, сол анам еді мені тапқан.

Салушы ем асау тайдай қойнында ойнақ,
Жүруші ем ертенді-кеш ылғи ойнап.
Ішуге ас, мінуге ат – бәрі даяр,
Көрмеп ем өмірімде қайғы ойлап.

Дариға, жауыз тағдыр қатты алдады,
Бақ-дәулет – алмағаны еш қалмады.
Тас жүрек көзім нұры – анамды алып,
Еңіреген мен жетімге көз салмады.

Мінекей, қамаудамын тар үңгірде,
Мұнысы – көмгені ғой тірі көрге.
Мейірімді Ай, мені-дағы жаныңа алшы,
Болайық екі мұндық біздер бірге.

Ант етіп айрылмасқа бірігейік,
Ас-сусыз, мың бейнетпен жол шегейік.
Тындайтын бар ғой тілек әділ Алла,
Көл қылып қан аралас жас төгейік.

Сұрасақ, тілек қабыл болмас па екен?
Жолымыз жылап шеккен оңбас па екен?
Кеше ұшқан басымыздан бақыт құсы
Тағы да қайта айналып қонбас па екен?

ЖҰМБАҚ

Сап-сары бел,
Еседі жел,
Еседі.
Еседі жел,
Көшеді ел,
Көшеді.

Дала бұйық,
Бала тұйық –
Екі үнсіз.
Дала – жұмбақ,
Бала – жұмбақ
Шешусіз.

Сап-сары бел,
Еседі жел,
Жел есед.
Дала – жұмбақ,
Бала – жұмбақ,
Кім шешед?

АЙДА АТЫНДЫ, СӘРСЕМБАЙ

Айда атынды, Сәрсембай,
Аттарып алтын таң атпай
Шығайық қырға, далаға.
Шү шү шү...
Өткен ғана бұл оқу!
Келмес едім қалаға.

Қарашы кейін бұрылып:
Тәуелді болып созылып
Қала – бір жатқан дәу пері.

Айналасы – тұман, түн,
Дем алысы – от, түтін,
Жарк-жүрк етер көздері.

Сөзі у-шу, ын да жың,
Сасық иіс ауыр тым,
Тұншықтым ғой, Құдай-ай!
Кейін қарап нетеміз,
Ауылға қашан жетеміз,
Айдашы атты, Сәрсембай!

Әйелдері ұятсыз,
Күнде сүйгіш, тұрақсыз,
Қылмындасар, керілер.
Жүздерінің қаны жоқ,
Көздерінің жаны жоқ,
Еркектері – «перілер».

Оларда отты жүрек жоқ,
Тамақтан басқа тілек жоқ,
Қорсылдаған «доңыздар».
Түн баласы перілер,
Жұмақтан артық көрінер
Оларға сасық үнгір тар.

Көкті көрмес көр олар,
Қарашы, қанша жұлдыз бар,
Күліп қана жүзеді Ай.
Қалаға келіп қаңғырдым,
Сар даламды сағындым,
Айда атыңды, Сәрсембай!

Әлде ұйқың келе ме?
Сәрсембай-ау, сен неге
Шырқап бір ән салмайсың?
Жетесін туған жеріне,
Еркелеткен еліне,
Жүрегім, неге жанбайсың?!

Сарыарқамның топырағы –
Менің жаным шырағы,
Кеудемді төсеп жатамын.
Оның жібек желінің,
Тәтті, кәусар көлінің
Қазір дәмін татамын.

Қайрылып кейін қараман.
Шықтық па ұзап қаладан,
Айтшы, жаным ағатай?
Кейін қарап нетеміз,
Ауылға қашан жетеміз,
Айдашы атты, Сәрсембай!

БЕСІК ЖЫРЫ

Күнім, айым,
Еркетайым,
Бөлейін енді.
Тыста дауыл,
Жатқан ауыл,
Ұйқын да келді.

Жұмсақ бесік,
Жылы төсек,
Жата ғой, қозым.
Әлди, бөпем,
Әлди, бөпем,
Ұйықта, жұм көзін.

Құлыншақтар,
Қозы, лақтар –
Бәрі де ұйқыда.
Сен – жұлдызым,
Сен – көз нұрым,
Кір тәтті ұйқыға.

Сая жаным,
Балапаным,
Соксын дауыл, жел,
Болма алаң,
Сүйген анаң
Сақтар, анык біл.

Бәу-бәу, бөпем,
Бәу-бәу, бөпем,
Әлди, әлди-ай!

Сәулем, еркем,
Күні ертең
Толарсың сен-ай.

Пісіп алмам,
Толып бағлан,
Жүгіріп жүерсің.
Сұлу сүйрік,
Жорға, жүйрік
Тайға мінерсің.

Қара жарғақ,
Түлкі тымақ
Шоқтап киерсің.
Қуанып, қалқам,
Ерке марқам,
Қысып сүйермін.

Мініп тұлпар,
Алып сұңқар,
Тауға кетерсің.
Сен боп сөзім,
Жасты көзім,
Сағынып күтермін.

Қызық іздеп,
Қыздар көздеп,
Елдер кезерсің.
Тарлан шүйіп,
Сұлу сүйіп,
Үйден безерсің.

Қуып бакыт,
Тілеп тақыт,
Жолдар шегерсің.
Жүрек жара,
Мен бейшара
Жастар төгермін.

Қайнап қаның,
Батыр жаның
Ерікке ұмтылар.

Сен еріме –
Жас бөріме
Қарсы кім тұрар!

Алмас кылыш,
Найза құрыш
Белге буарсын.
Сен, сырттаным,
Арыстаным,
Жауды қуарсын.

Туған жерден,
Өскен елден
Ерге не қымбат!
Жас жолбарыс,
Жаумен алыс,
Шаңға, қанға бат.

Айбатынды,
Қайратынды
Көріп қарт анан,
Төгіп жасын,
Жайып шашын,
Тілер: «Бол аман!»

Күтем, күйем,
Көрсет, ием,
Сол алтын күнін.
Ұйқың төтті,
Ұйқың қатты,
Қозым, құлыным.

Жаным да сен,
Тәнім де сен,
Қарашығым-ай!
Әлди, бөпем,
Әлди, бөпем,
Әлди, әлди, әлди-ай!

СҮЙЕМІН

Күлдей күнгірт шашы бар,
Токсан бесте жасы бар,
Көз дегенің – сұп-сұр көр.
Тасбик санап бүгіліп,
Жерге қарап үніліп,
Көрше ауыр күрсінер

Менің бір қарт анам бар,
Неге екенін білмеймін,
Сол анамды сүйемін!
Көзінде көк нұры жоқ,
Аузында жұмақ жыры жоқ,
Жалынсыз, усыз құшағы,

Иірілмейді жыландай,
Сөзі де жоқ құрандай,
Білгені – қазан-ошағы,
Жабайы ғана жарым бар,
Неге екенін білмеймін,
Сол жарымды сүйемін!

Ұйқы басқан қабағын,
Бастыра киген тымағын,
Жалқаулықты жар көрген,
Жүрген ескі заңымен,
Алдындағы малымен
Бірге жусап, бірге өрген
Алаш деген елім бар,
Неге екенін білмеймін,
Сол елімді сүйемін!

Сағымы сайран құрады,
Бораны ұлып тұрады,
Қыс – ақ кебін, жаз – сары,
Орманы жоқ, шуы жоқ,
Тауы да жоқ, суы жоқ,
Мәңгі өлік сахарасы
Сарыарқа деген жерім бар,
Неге екенін білмеймін,
Сол Аркамды сүйемін!

МЕН КІМ?

Арыстанмын, айбатыма кім шыдар?
Жолбарыспын, маған қарсы кім тұрар?
Көкте – бұлт, жерде – желмін гулеген,
Жер еркесі – желдің жөнін кім сұрар?

Көкте – Күнмін, көпке нұрым шашамын,
Көңілге алсам, қазір ғарышқа асамын.
Шеті, түбі жоқ теңізбін қаракөк,
Ерігемін – толқып, шалқып, тасамын.

Жалынмын мен, келме жақын, жанарсын,
Тұлпармын мен, шаңыма ермей қаларсын.
Күл болсын көк, жемірілсін жер, уайым жок,
Көз қырымен күліп қана қарармын.

Мен өлмеймін, менікі де өлмейді,
Надан адам өлім жоғын білмейді.
Өзім – патша, өзім – қазы, өзім – би,
Қандай ессіз не қылдың деп тергейді?

Мейірленсем – сегіз жұмақ қолымда,
Қаһарлансам – тамұқ даяр құлыма.
Жок жақыным, Жасағандай жалғызбын!
Мен бе иілер өлсіз адам ұлына?!

Өзім – Төңірі, табынамын өзіме,
Сөзім – құран, бағынамын сөзіме!
Бүзуші да, түзеуші де өзіммін,
Енді, ескілік, келдің өлер кезіңе!

ЕСКЕНДІРДІҢ ЕКІ МҮЙІЗІ

Болсаң да жалғыз жапанда,
Сырына, құрбым, берік бол!
Күбірлесе-ақ ауызың,
Әкетер қағып жүйрік жел.

Ертегі ерте күндерде
Ескендір атты хан болған.
Бесіктен көрге кіргенше,
Көргені қызыл қан болған.

Заманында Ескендір
Жеті ықылымды билеген.

Асқан алып, киелі,—
Түссе де отқа күймеген.

Ескендірдей алыптар
Дүниеге енді туа ма?
Алып адам денесін
Сынап-мінep бола ма?

Ескендірдің басында
Екі мүйіз болыпты.
Екі мүйізді екенін
Ол жасырып жүріпті.

Ескендірдің басында
Екі мүйіз — нысана!
Жабайы жұртқа көрсетсе,
Қасиеті қала ма?

Қос мүйізін жасырып,
Ескендір ер жасынан
Алмайды екен еш уақыт
Дулығасын басынан.

Ескендірдің басынан
Талай заман көшіпті.
Арыстанның жалындай
Жалпылдап шаш өсіпті.

Күндерде бір күн Ескендір
Шарап ішті, балбырад.
Шашын біраз кесуге
Шаштаразды алдырад.

Келгеннен соң шаштараз,
Дулығасын алады.
Шаштараз көріп қос мүйіз,
Қорқып-сасып қалады.

Айтады оған Ескендір:
«Қорықпа, құлым, бері кел!
Тұрам десен дүниеде,
Аузыңа бірақ берік бол!»

Шаштараз кетті жайына,
Күндер, айлар өтеді.

Шаштараздың жүрегін
Мынау сыр бірақ өртеді.

Аузы-басы жыбырлап,
Сөйлегісі келеді.
Сөйлесе, сорлы шаштараз
Сол сағатта-ақ өледі.

Енді сорлы не қылмақ?
Барады жанып, іш күйіп.
Бір құдықтың аузына
Жатты келіп еңкейіп.

Жан-жағына қаранып,
Күрсініп бір уһі деп:
«Ескендірдің мүйізі!..»—
Деді ақырын күбірлеп.

Жақын тұрған жас қамыс
Қоя қойып сыбырды,
Түре қойып құлағын,
Тындай қалды күбірді.

Мынау сырды білді де,
Қамыс төмен иілді.
Басына түрлі ой келіп,
Түнжырады, күйінді.

Сол арада сайтандай
Елбелеңдеп жел келді.
Әрине, енді жас қамыс
Жаратпады келгенді.

Жаратпаса, желге не?
Ерегісті жынды жел.
Қамысты алды күшакка,
Сына жаздад бұран бел.

Қамыс басын шайқады,
Жел өндірді у жырын.
Жырлады, күшты, улады,
Біліп алды бар сырын.

Сырын біліп алды да,
Қоштасып сүйіп, сыбырлап:
«Ескендірдің мүйізі!»—
Деп жөнелді жыбырлап.

Таң атқанша жүйрік жел
Жүгіруден талмады.
Ескендірдің мүйізін
Білмеген жан қалмады.

Таң да атты, жүйрік жел
Баяулады, басылды.
Таң да атты, шаштараз
Дар ағашқа асылды!..

Есің болса, жолдасым,
Бола көрме шаштараз.
Асылмасан да ағашқа,
Болуы анық дос араз!

ӨТКЕН – АЯУЛЫ

Өткенді мақтар әр адам,
Білмеймін, өткен алтын ба?
Болмаса, мақтау өткенді
Адамзаттың салты ма?

Қариялар отырып,
Баяғыны мақтайды.
Желкілдеген жас заман
Оларға тіпті-ақ жақпайды.

Заң да болған соларда
Тура, әділ, жақсы да,
Аспаннан пері түсірген
Ғайыпты болжар бақсы да.

«Өткен артық» дер адам,
Шеше де өлген баласын
Аузынан, сөйлеп, тастамас, –
Көз ішінде қарасын.

Қылықты да, тәтті де,
Ақылды да ол бала.
Екі жасар күнінде
Пәлен деген – ол дана.

Жалғаны жоқ, адамнан
Жаңаны мақтар санаулы.
Не дұрыс шығар, не теріс,
Әйтеуір, өткен – аяулы.

ҚҰРБЫМ

Бұл жалған ойын емес, бейнет жері,
Қылғанға адал еңбек зейнет жері.
Жалғанның бір мүшесі бола алмассын,
Қиналып, маңдайынның ақпай тері.

Қорықпа, ұмтыл, сокса дауыл, ескегінді ес,
Деп жатпа: «Алма піс те, аузыма түс!»
Бейнет, еңбек қылмасаң – босқа өлгенің,
Құрғақта қайық жүрмес, үмітінді кес!

КӨК ТЕКЕ

Айыр сақал көк теке
Деді де бір «Меке-ке!»—
Шықты секіріп қораға.
Жүрді басып алшандап,
Қарнын керіп талтандап,
Қаза айдаса, бола ма?

Керді теке көкірек,
Көрінді оған жақын көк,
Сүзейін деп ойлады.
«Меке-ке!»— деп кекірді,
Тұқырып басын, секірді,
Қора ішіне құлады.

Қорада айғыр түр еді,
Мінілмеген құр еді,
Жаңа ұсталған үйірден.
Текені көріп дүрс еткен,
Бірденесі бырс еткен,
Тепті келіп бүйірден.

Қайтсін жануар, күйген сон,
Тастай тұяқ тиген сон,
Көк теке мал бола ма?
Айыр сақал көк теке,
Деді де бір «Меке-ке!»—
Қалды сұлап қорада.

ТӨБЕТ

Жарықтык Сәрсен ақсакал,
Жуан қарын, тап-тапал
Асырады бір төбет.
Тырбиған түрін көрсе де,
Шамасы кемін білсе де,
Ойы болды: «Кім білед!..»

Қушық шеке, қайқы бел,
Жуан қарын сызып жер,
Тып-тып төбет жүреді.
«Қарны толған өнер!— деп,—
Қолынан бір не келер!»— деп,
Мұртынан Сәрсен күледі.

Көрінгенге жалпылдап,
Дамыл алмай барқылдап
Үргенін көріп, қуанды.
«Бар,— деп,— мықты төбетім,
Кім бар маған келетін!»—
Білекті Сәрсен сыбанды.

Жүргенде Сәрсен қуанып,
Уақыт күзге таянып,
Қараңғы бір түн болды.
Төбетке Сәрсен ас берді,
Үйін-күйін тапсырды,
Төбетке бір сын болды.

Сабалақ жүні жалпылдап,
Бет алдына барқылдап,
Үріп төбет жүр еді.
Күн де еркін батпай-ақ,
Сәрсекем де жатпай-ақ,
Қотанға құйын келеді.

Көріп, келген құйынды,
Тас түйін боп жиынды,
Дүркіреп қойлар үркеді.
Үріккен қойда жұмыс жоқ,
Төбетте дән дыбыс жоқ,
Тапты тапал күркені.

Үріккен қойды дүркіреп
Көріп Сәрсен күркілдеп,
Қотанға қарай жүгірді.
Қараса қайтып күркені,
Бұғып жатыр шіркіні,
Төбетінен түнілді.

Жабыны тұлпар қылам деп,
Қарғаны сұңқар қылам деп,
Талайдың ісі шала ғой.
Не дейін есіл сақалға,
Жуан қарын тапалға
Сенген Сәрсен – бала ғой!

БҮГІНГІ КҮН ӨМІР, ӨЛІМ – МЕНІКІ

Басы – сайран, сұм жалғанның соңы – ойран,
Адам өмірі – тағдыр ойыны. Біл де ойлан!
Есіл жастық ескен желдей гүілдеп,
Әлі-ақ кетер жүректен – от, күш – бойдан.

Көздің нұры кеміп, жақтар суалар,
Сүмбіл қара шаш селдіреп қуарар.
Ет таралып, сүйек қалып саудырап,
Тамырларда сасық сары су ағар.

Сұм тағдырдың емес пе бұл мазағы,
Аз өмірде естен кетпес азабы.
Жаты түгіл, жақынына жексұрын
Болып, өзі тілесін деп қазаны!

Қылсын мазақ, мейлі тағдыр ойнасын,
Жалмауыз жер мейлі жұтсын, тоймасын.
Жансыз суық көзін қадап қу өлім,
«Тез» деп күтіп, тісін шықыр қайрасын.

Не қылса да, өлімнің өз еркі,
Жындандырад мені сұлу көркі.
Құшам, ішем, жынданамын, жылаймын,
Бүгінгі күн өмір, өлім – менікі!

СЫРЫМ

Мен қуансам, жас баладай қуанам,
Көрген адам талай деген: «Есалаң!»
Мен қайғырсам, орнатамын қиямет,
Жас баламын – тағы да тез жұбанам.

Күлсем егер, есім шығып күлемін,
Жылағанда, қап-қара қан төгемін.
Қасым болса, қанын ішкім келеді,
Досым болса, жолында оның өлемін.

Әйел сүйем, бірақ емес сендерше,
Мен сүйемін жан-денесін бергенше.
Жан-денесін бірдей алам, улаймын,
Қысып сүйем құшағымда өлгенше.

Ол күледі, мен де есалаң, күлемін,
Ол жылайды, мен де жасым төгемін.
Құшағымда жан-тәнінен айрылып,
Өлед әйел, мен де бірге өлемін.

Тағы көрем, тағы күлем, тірілем,
Есім шығып, тағы тұзаққа ілінем.
Өмір – дала, тапыл басқан мен – бала,
Тапыл-тапыл, дамыл-дамыл сүрінем.

Өмір – өзен, үміт – шабақ ойнаған,
Жел сөзбенен шабақ аулауға ойлаған
Мен – есалаң, мен – нәресте, үміт – от,
Жүз күйсе де, қармануын қоймаған.

«Өзім – Тәңірі, өзіме өзім табынам», –
Деп көпіріп, зор Тәңіріге шабынам.
Егерде енді ауыңқырап кетсе бас,
Сол Тәңіріге жасым төгіп жалынам.

Міне, оқушым, осы менің бар сырым,
Бояу деген ойымда жоқ, жоқ сырым.
Сен не дейсің?.. Құлағындай есектің
Ерініңе күлкі келді-ау, қыртылым!

СҮЙ, ЖАН СӘУЛЕМ

Сүй, жан сәулем, тағы да сүй, тағы да!
Жылы, тәтті у тарады қаныма.
Бұл ләззаттың бір минутын бермеймін
Патша тағы, бүкіл дүние малына.

Құшақтатып нәзік талдай беліннен,
Сүйгіз, сәулем, тәтті балдай тіліңнен.
Бой шымырлап, талықсиды жүрегім,
Балкып денем, барам еріп деміннен.

Кір қойныма, қыпша белін бұралып,
Таркат шашың, жатсын жібек оралып.
Жаным! Жаным! Тезірек тисін төске төс,
Көз жұмулы, жиі ыстық дем алып.

Шашың – қара, денен – ақ бұлт, жүзің – Ай,
Тісің – меруерт, көзің, сәулем, құралай.
Ләззат, рақат, бақыт – бәрі қойныңда,
Сұрамаймын енді ұжмақ – жақсы жай!

Сүй, жан сәулем, тағы да сүй, тағы да!
Жылы, тәтті у тарады қаныма.
Жасағаннан бір-ақ нәрсе тілеймін:
Өтпесе түн, атпаса екен таңы да!

ТӨГІЛГЕН ШАШЫ

Төгілген шашы,
Киылған қасы,
Керілген маңдай да.
Тестері меруерт,
Төгілсе қар мамық ет,
Кет келсең мұндайға,
Жалындып күйіп,
Ырғана сүйіп,
Өлсең де болмай ма!

КҮМІС НҮРЛЫ АЙ

Күміс нұрлы Ай. Жұлдыздар – алмас, жібек жел,
Сыбырласып жас қайындар бұран бел...

«Қан қайнады. Жас жүрегім ойнады,
Бір сүйейін! Жақында, жаным, бері кел!»

«Сен сүйерсің, мен күйермін, жанармын,
Құшақтарсың – мен есімнен танармын.
Өлендетіп, жүйрікке мініп кетерсің,
Жүрегімде от, жылай-жылай қалармын!»

«Сүйші, сүй!» – деп сыбырлап тұр жас терек,
«Құшақта!» – деп асығып тұр жас жүрек.
«Ұйқы көрмей, жүйрігімді жаратып,
Келіп тұрмын, енді, сәулем, не керек?»

«Түсу қиын ұшар құстың ізіне,
Сене алмаймын жас теректің сөзіне.
Бірақ, сәулем, ерігендей боламын,
Бойым балқып, көзім түссе көзіне!»

«Ыстық құшақ, отты сүйіс, балды тіл...
Бірдене деп күбірлейді жібек жел.
Бұл – жастық қой, жасыра гөр, жібегім,
Айтып қойсаң, амал қанша... өзін біл!»

ШОЛПЫ

Сылдыр. Сылдыр. Сылдыр...
Қанымды қайнатты құрғыр.
Шық-шық жүрекке тиеді,
Күлпара талқан боп сынғыр!

Сылдыр. Сылдыр. Сылдыр...
Өзекті өртеді құрғыр.
Әдейі іргеден жүреді
Сұлу қыз санадан солғыр!

Сылдыр. Сылдыр. Сылдыр...
Жүректі жандырды құрғыр.
Кеудені кернеді жалын,
Сәулем, періштем, тез кір!

Сылдыр. Сылдыр. Сылдыр...
Есімнен аударды құрғыр.
Лебізіңнен еріп барамын,
Жаным-ай, жақында, қол бер!

Сылдыр. Сылдыр. Сылдыр...
Талдым, қалды сүлдер.
Сыбырға айналды сылдыр,
Сылдыр, сылдыр, сылдыр...

СЕН СҮЛҮ

Білем анық: жанға жайлы Май сұлу,
Жарк-жұрк еткен майда найзағай сұлу.
Қызықты орман, көңілді еркін кең дала,
Күміс табак көкте жүзген Ай сұлу.

Кешкі ескен жібек, жылы жел сұлу,
Хош иісті түрлі-түсті гүл сұлу.
Әдемі аспан – төбедегі көк шатыр,
Асқар тауы, дариясымен жер сұлу.

Сылк-сылк күліп сылдыр қакқан су сұлу,
Көлге қонып қанқылдаған қу сұлу.
Бейне айнадай жарқыраған айдыннан
Күн шығарда көтерілген бу сұлу.

Шаңқай түсте өткір, алтын Күн сұлу,
Жымындаған жұлдыздармен түн сұлу.
Толып жатыр түрлі сұлу дүниеде,
Бөрінен де маған, сәулем, сен сұлу!

БІРАЗ ФЕТШЕ

Жібек түн –
Бәрі тын.
Сайраған,
Жайнаған.
Екі жас –
Екі мас :
Жүрек мас,

Көзде жас!
Сүттей Ай,
Терең сай:
Бұлбұл,
Гүл-гүл.
Екі жан,
Ыстық кан.
Жан ессіз,
От сүйіс.
Орман
Тынған.
Сылдыр.
Гүлдер.
Күбір,
Сыбыр.
Тұман.
Таң, таң!..

N-ға

N-жан, көрмегелі көп ай болды,
Сағындым, жүрегіме қасірет толды.
Ең соңғы көрісуім бакшада еді,
Қыс болды, бакша да өлді, гүлдер солды.

Жеті айда жоғалса да талай іздер,
Есімнен неге шықсын соңғы сөздер!
Күндіз-түн жатсам-тұрсам көз алдымда
Улаған жүрегімді кара көздер.

Дарияға дауыл қуып кірген кеме –
Еркі жоқ, толқын айдап жүрген кеме
Жайнаған жемісі көп бір аралға
Кез келсе, тастап оны кетсін неге?!

Табылған, арал тастап, не керегі,
Кеткенде толқын оған не береді?
Дауыл мен толқын сыры белгілі ғой,
Дарияда домалатып төңкереді.

Жан едім терең теңізге ерте кірген,
Өмірде тұшы-ашыны ерте білген.
Алысып долы дауыл толқынменен,
Теңізде талай аунап төңкерілген.

Аз жаста көп сүйіп ем, сүйіліп ем,
Көп улап, көп уланып, күйініп ем.
Желдей жыңды жүректің екпінінен
Майысып, сына жаздап, иіліп ем.

Өмірдің толқындары ұрған кезде,
Иманнан айрылғалы тұрған кезде,
Жасаған Жәбірәйілін жіберді ғой,
Жолықтым сен сәулеме – нәркес көзге.

Періштем ақ қанатты N-жаным,
Жаныма жарық берген алтын таным,
Тілекке қасиетті бірге ұмтылар
Жолдасым, сен – құраным, сен – иманым.

Дариға, көрмегелі айлар өтті,
Сұм тағдыр ойға-қырға тентіретті.
Көре алмай көптен бері, сәулем, сені,
Қасірет жүректі жеп, жанға жетті.

Сұм тағдыр жапан түзге шығарды айдап,
Дауылы ұлып тұрған бораны ойнап.
Жанамын, күңіренемін, жұбанамын,
Сенімен бірге жүрген күндерді ойлап.

Омбының у-шуы мол қаласы еді,
Салқындау апрель – май арасы еді.
Көшеге қол ұстасып шыққанымыз
Алтын Күн батуымен талас еді.

Асығып, жүрек ойнап, сыбырластық,
Қыс бойы хаттардағы сөздерді аштық.
Жүгірді қолдан қолға жасырын күш,
Тайынбай, махаббатқа қадам бастық.

Өтсе де, жеті ай тұрсын, дәл ай он бес,
Есімнен бір минут та шықпас-ау еш
Түкпірде, кең бір аулақ кабинетте,
Ішінде «Алтын мүйіз»¹ өткізген кеш.

Ал, қалам, сол кешті жаз, бірақ қызба,
Қызсаң, қыз, орны келсе, әдеп бұзба.

¹ Омбыдағы ресторанның аты («Золотой рог»).

Ішінде «Алтын мүйіз» отырғанда,
N-жан, кім бар еді жанымызда?

Есімде... бір қыз бар ед ойлар басқан,
Бетінің солған гүлдей қаны қашқан.
Көзқарас, күлісінде, сөздерінде
Қайғыға қайнар ашу араласқан.

Себеп не сонша түсі қашқанына?
Кім білсін, Тәңірі бағын ашпады ма?
«Сүйем!»— деп әлдебіреу сүйіп жүріп,
Жалт беріп, бейшараны тастады ма?!

Жалындап сүйе алмай һәм сүйдіре алмай,
Лебімен сүйіскенде күйдіре алмай,
Өткен бе бар өмірі тайқактықпен,
Айтуға жүрек сырын тілі бармай?!

Қандырып сүйгеніне су бере алмай,
Тайынбай дұшпанына у бере алмай,
Жолдасы жауға шабам деп келгенде,
Қолына қанды найза, ту бере алмай,—

Мінезі дәл осындай болса әгар,
(От пен су бұл жалғанда бола ма жар?)
Бір жігіт сүйіп жүріп сүймей кетсе,
N-жан, сол жігітте не айып бар?

Не десен де бұл істер саған дайын,
Несіне енді оған мен аялдайын...
Көзінен ұшқын шыққан анау қыз кім?
Белгілі: жан емес қой қарапайым!

Иірілген бұйра толқын шашы қандай,
Иығына екі жылан асылғандай.
Тұңғыық қара судай қара көздер
Қандай сыр болса-дағы жасырғандай.

Қара сұр, сырға берік беті қандай,
Мінезі майда жібек, сөзі балдай.
Бал заты — у, жібек асты — тікенек пе?
Не керек, адамзатты біледі алдай!

Белгілі: болған шығар талайлар жар,
Халық тегіс жалған айтса, Тәңірісі бар.

Жардын көп болуынын таны да жок,
Интернациональный жүрегі бар.

Қытайдан Карпат қаша жеткен жүрек,
Карпат асып, Атласқа кеткен жүрек,
Қазақ, сарт, татар, черкес, орыс, неміс,
Француз, чех... бәрін өзі өткен жүрек.

Досы боп жігіттері Жарты Айдың,
Әнші, ақын, мүшелері құрылтайдың,
Бәрі рас, бірақ «цирк палуаны –
Соловьев!» деген сөзге нана алмаймын.

Соловьев – шикі надан, өгіз ғой нас,
Қалайша оны сүйер осындай жас?!
«Жаншылып»¹ деген сөздің әйтеуірі
Он үште астын сызып қоюы рас.

Айтпақшы, жанымызда бар ғой «граф»,
Отыр ғой кара мұртын сылап, бұрап.
Сұлудың бір білмеген сыры болса,
Алайық біз азырақ содан сұрап.

Жүруші ед қол ұстасып күн батқанша,
Көшесін күзететін таң атқанша,
Сүйгенін канша сөйлеп ұқтыра алмай,
Мұртына күректтей боп мұз қатқанша.

«Графтай» адал көңіл адам сирек,
Айта ма сұлуға ол сөзді түйреп?!
Күрсініп, көзін сүзіп жүрген кезде,
Қадалып бір «сары маса» қойса керек.

Белгілі, «графқа» емес, жас сұлуға,
Ежелден біреу бұға, біреу шуға...
Шет халық әлі жала қып жүрмесін,
Бұл «граф» өзіміздің анық тума.

Білеміз ру, тұқым, ата затын,
Өзі таныс, қонысы тағы жақын.
Елден шығып Омбыға келгеннен-ақ,
Құмар болды көтеруге «граф» атын.

¹ «Салмағыннан жаншылып, қалсын құмар бір қанып» (М. Жұмабаевтың ескертуі).

Сөйлетіп қоя берсең, сөзге тақ-тақ,
Күлкісі күміс сылдыр, емес сақ-сақ.
«Философ», «экономист», «артист», «поэт»—
Қайдағы әдемі сөзді алған жаттап.

Жиында иіледі, бүгіледі,
Балаларды ойынкұмар күлдіреді.
Шөп басы кимылдаса: «Пардон, мамзель!»
Тағы да «Аля» деген сөз біледі.

«Графтың» сол сұлуды сүйюі рас,
Күрсініп бір қыс бойы күйюі рас.
Масаның қадалғанда қатты ызыңы
«Графтың» құлағына тиюі рас.

Бұл емес, талай ызың бұдан былай
«Графтың» құлағына тиген талай.
Сырт тұрсын, көз алдында көлбендейді,
Себебі, «графты» разы кылу оңай:

Сұм сұлу сағынғандай қолын беред,
Қолымен бір сиырдың тілін беред.
Бұл тілді сүйе ме екен я жей ме екен,
Оншасын «мсье», «граф» өзі білед.

Айналсын қолға, тілге, яки басқа,
Қалайда «графтардың» жөні басқа...
Бүгіліп, үңілгендей не болды екен
Дембелше жігітіміз бұйра шашқа?

Талай ел қонып, жайлап көшкен жерден,
Еркімен ерке желдер ескен жерден
Не іздеп, мұнша жабысып қалды екен
Көрісіп, есенсіз бе дескен жерден?

Иіліп, сыбырлайды құлағына,
Қарайды көзін алмай тура ғана.
Мінезін, өткен өмірін біліп алып,
Қылмақ па героина драмаға?

Дариға, драмалар, драмалар!
Толып тұр драмаға абдыралар.
Өткізген ұйқы көрмей есіл түндер
Құрысын! Тірі жан жок оқуға алар!

Тағы да есебі жоқ комедия,
Жетті екен бәріне қалай қара сия?!
Дүниеде драматург ат бермесен,
Қыла гөр ақиретте жүзін зия.

Жасаған, дұғам осы жолдас үшін,
Жолдасым қараса да жарып ішім...
Есіме жолдастарды аламын деп,
Ұмытып кете жаздым ғой «Мүйіз» ішін.

Болған соң сол төртеумен жақын жолдас,
Деп ойлап, есіме алдым, ашуланбас.
Құрбының құрбы әзілін көтермек қой,
Ашуланса, бастары да аман болмас...

.....
Отырдық жақын, қатар тізе тиіп,
Денеге у жайылып, қызып, күйіп,
Жұрт көзі екеумізден ауған кезде,
Қойып ем бауырыма қысып-сүйіп.

Қашанда махаббатты көз бастайды,
Білдірмей, ыстық қысып, қол қостайды.
Жалындап асығыстықпен сүйіскенге,
Көз-қолың – біреуі де ұйқаспайды.

Ойнайды аласұрып қаның қандай,
Жүрегін сол минутта жарылғандай!
Көзінде от аралас жас мөлдіреп,
Сенделіп тұрғандайсың халің қалмай.

Миына ешбір бөтен ой кірмейді,
Көзіне ешбір нәрсе көрінбейді.
Ақ беті бір ағарып, бір қызарып,
Жас жарың жас киіктей дірілдейді.

Сол кеште, әлі есімде, N-жаным,
Аузыңнан дәл осылай бал алғаным.
Кім бірақ тояр кәусәр шарабына,
Мен-дағы сол балыңа қана алмадым...

.....
.....
.....

ХОР СИПАТТЫ ҚАРЫНДАС

Хор сипатты қарындас,
Оттай сұлу, ыстық жас.
Кұшақта да, қойнынды аш,
 Бұғақтан бір сүйейін!
Мен – көбелек, сен – бір шам,
Өзі келген мен құрбан,
Шамға одан не зиян,
 Сүйейін де күйейін!

ЖАС СҰЛУҒА

Мен акынмын – ағынмын,
Сылдыраймын, сүйемін.
Мен акынмын – жалынмын,
Шапшып көкке тиемін.

Қарақат көзін мөлдіреп,
Көп қарама, жас сұлу.
Сылдырап сипап, сүйген боп,
Алып кетер ағын су.

Алма ернің елбіреп,
«Сүйші, сүй» деп жалынба!
Отты ойыншы, дос біліп,
Жақындама жалынға!

Мен акынмын – жел жүйрік,
Гуілдеймін, ұшамын.
Мен – ойыншы көбелек,
Көрінген гүлді құшамын.

Бүлдірген бетін сұрланып,
Желге сенбе, жас бала!
Сыбырлар, кетер ұрланып,
Шын жары оның – сар дала.

Көбелекке «кел!» деме
(Елжіреу сонша не керек?).
Кетер ұшып өңгеге,
Балыңнан татса көбелек.

Мен ақынмын, жырлаймын,
Жүрекке жүйрік жел кірсе.
Мен ақынмын, жылаймын,
Жүрекке ауыр шер кірсе.

Жаншыларсың, жыларсың,
Құшақтама белімнен.
Жас дененді улармын,
Сүйгізбеші тіліңнен.

Жас періштем, сұлу қыз,
Сүймеші, сүйме, сұраймын!
Мен ақынмын тұрлаусыз,
Жырлаймын да жылаймын!

К...ГЕ

Күніңмен алтын қуантпай,
Гүліңмен жібек жұбатпай,
Жеттің де, тез өттің, жаз.
Ағаш, шөптер қуарған,
Айдын да құрып суалған,
Қанкылдар қайда қоңыр қаз?

Өң мен түстей, перизат,
Көріңді де, болдың жат,
Жандырдың, міне, жанымды.
Қараған көктен хор едің,
Көбірек көрсем деп едім,
Көк есігі жабылды...

ГҮЛСІМ ХАНЫМҒА

Бота көз, сиқырлы сөз Гүлсім ханым,
Әр жерде өткізсек те өмір таңын,
Кей уақыт көзіңізге көзім түссе,
Ойнайды аласұрып неге жаным?!

Бота көз, сиқырлы сөз ханым Гүлсім,
Көктегі Күн күлмесін, Гүлсім күлсін!
Гүлсім – Күн, көкте ақырын жүзе білед,
Сүйдіріп, күйдіргенін қайдан білсін!

...ҒА

Жас өмірімнің көгін бұлттар басқан күн,
Қайғы-қасірет тасып, бастан асқан күн.
Жан-жағымнан жылы жүзді жан таппай,
Жақын жандар қастық уын шашқан күн.

Жауыз тағдыр созған қолды қаққан күн,
Жан-тәнімді жылан, шаян шаққан күн.
Жапан түзде қара түнде жалғыз қап,
Қан дария боп көздің жасы аққан күн.

Сен көрдің де, келдің тура қасыма,
Сусын беріп, жастық қойдың басыма.
Маңдайымнан сипап, сүйіп, жұбаттын:
«Жаным құрбан, жасынды тый, жасыма!»

Мәңгілікке, міне, қолым беремін,
Тағдыр оғын көтермекке көнемін.
Қайғыланба, атса, атар алтын таң,
Жан жолдасым, өлсең, бірге өлемін!»—

Дедін де сен күліп, жолым бастадың,
Жауын, дауыл, оттан, судан қашпадың.
Қасиетті, сиқырлы сөз күшімен
Міне, азырақ есім жия бастадым...

Алтын сәулем, ақ періштем жан салған,
Кім біледі, айырса егер сұм жалған,
Жүргенімде жер жүзінде тірі боп,
Бағынатын, табынатын сен — Аллам!

ҚАРЫНДАСҚА

Жібек мінез, жігері мол қарындас,
Жүрегінде у менен бал аралас.
Дүние өзгерді, көрмегелі көп болды,
Төңірі берсін ашық бақыт, ұзын жас.

Қасиетті мақсат алып көңілге,
Таудай талаппен кіріп ең өмірге.
Ұзын жолда ор да, сор да кез келер,
Қарындасым, жасыма да түңілме!

Өмір – өзен, аға бермек сылдырап,
Тұрып болмас жағасында жөн сұрап.
Қамыс бол да, бетінде қалқып аға бер,
Аға алмасак, бір уақытта дерміз: «Қап!»

Сүм өмірде алданармыз, сүйерміз,
Айрылармыз сүйген жардан, күйерміз.
Қасірет басар, сарғаярмыз, өлерміз,
Көр құшақтап, бір күн кебін киерміз...

Аз өмірде ойын-қырын, көрдім жар,
Талай жандар дос та болды, болды жар.
Асты үс болып, топан неге баспайды,
Өзгеріссіз өмірде не қызық бар?!

Өзгеріссіз өмір сорға айналмақ,
Жүйрік жүрек сұр өмірде байланбақ.
Шын адам сол – ылғи шаттық жырымен
Жүрек қалай қуса, солай айдалмақ.

Мен – жыршы аған ешбір уайым білмейтін,
Қажу білмей, қолды көкке сермейтін,
Жігері мол қарындасқа өзіндей:
«Іс істелік, қане, қолың бер», – дейтін.

Өкпе сөзің қатты тиді жүрекке,
Бұдан былай есімде боп жүреді те.
Аз өмірде ашыласу деген іс,
Ойла, Күнім, келе ме екен ретке?

Ж...ға

Өмір – көпір, от үстінде салынған,
Дінгектері зәндем отқа малынған.
Қорку білме, аяқтарың таймасын,
Ойнап қана өт, шарпу көрме жалыннан!

Қоңыз да бар, доңыз да бар түбінде,
Жоққа алданып, жаным, жерге бүгілме.
Болсын көзің көкте, үмітің алдында,
Бақытты бол, қасірет білме, күлімде.

Төменде ылғи түтін, сасық тұман бар,
Улы жылан, қорсылдаған қабан бар.
Талай жылан арбар, қабан қорқытар,
Қорықпа, арбалма, біріне де болма жар.

Өмір – зәндем, кара бұлтты кара түн,
Естімессің кара өмірде жылы үн.
Ұзын жолда арып, жасың төккенде,
Жұбататын жақын жолдас, жарың кім?

Жақын емес ата-ана, туғандар!
Көз жасында олардың не ісі бар?
Соқыр олар, жанған жаның көре алмас,
Жыла мейлін, жан-күй отта, шегіп зар.

Жақын жан сол – жақын болсын жаныңда,
Табынсын ол Тәңірі көріп арына.
Ұзын жолда осындай жан ұшыратсан,
Қарашығым, тезірек ал жаныңа.

Өмір – өзен, сылқ-сылқ күлер, сылдырар,
Қайда ағады, оның жөнін кім сұрар?
Аққан сумен біз де ағармыз, кетерміз,
Ағынға ермей, жағасында кім тұрар?

Өтер жылдар – қайғырармыз, күлерміз,
Өтер жылдар – сарғаярмыз, кеберміз.
Өтер жылдар – қартайармыз, өлерміз,
Бірте-бірте құрып, шамдай сөнерміз.

Өтер жылдар – ұлғаярсын, өсерсін,
Өмір – көпір, қалайда оны кешерсін.
Өтер жылдар – ақын аған жоқ болар,
Рухым риза, мені есіне түсірсең.

«Аз өмірінде көп уланған, көп сүйген,
Көп алданған, көп жылаған, көп күйген
Ақын ағам болып еді, – дегейсің, –
Жүрегіне өмір оғы көп тиген!»

Иіс шашып, жайнап тұрар түрлі гүл,
Гүл тербетіп кешкі жылы жібек жел.
Күнәсі көп жаны үшін ағанның
Сол уақытта, қарашығым, дұға қыл!

Әлі жассың, қайғы көрме, бара бер,
Сұм өмірдің күлін көрме, гүлін көр.
Тілегімді келтірем деп орнына,
Қарашығым, кане, маған қолың бер!

Ф...ға

Он екі айдың еркетайы – Май келді,
Жұлдыздар да жымындайды, Ай күлді.
Қалың қардың құшағынан құтылып,
Сылдыр-сылдыр сылдырады – сай күлді.

Күн батқанда қарашы көк жүзіне,
Қызыл алтын сеуіп қойған ба өзіне?
Майдың айы – Күн, Жер-ана – баланың
Елжіресіп табысатын кезі де.

Бүлдіршін боп киінеді қара жер,
Қарап оған көкте анасы елжірер.
Мұны көріп, жақыны жоқ жолаушы –
Күңіреніп, уілеп жібек жел жүрер.

Өмір осы: аяз қыспақ, қар көмбек,
Сәулесімен жерді сүйіп Күн келмек.
Бір қарасаң – бетін қара бұлт жауып,
Жайнап, ойнап тұрған көгің түнермек.

Біреу – бала, анасына еркелер,
Біреу – ана, баласы үшін жан берер.
Біреу сүйген, екіншісі сүйілген,
Жас жүрегі аласұрар, жас төгер.

Біреулер – дос, бір-біріне жақын жар,
Ылғи екеу жалғыздыктан шекпес зар.
Біреуі өлсе, екіншісі де өлмекші, –
Бір-біріне берік берген анты бар.

Өмір – заман. Жазы да бар, қысы бар,
Талай жанның туғаны бар, досы бар.
Тәңірінің дәрғаһынан қуылған
Жақыны жоқ, досы да жоқ кісі бар.

Көп туса да жапа-жалғыз туған ол,
Жалғыз жылап, бетін жаспен жуған ол.

Жұлдыз, Ай да, Күн де көрмей көгінде,
Жалғыз зарлап, жалғыз сағым қуған ол.

Бір гүл көрсе, шын елжіреп сүйген ол,
Гүл дегені у боп, жанып-күйген ол.
Жаны бірге, ары бірге жан таппай,
Жас жүрегі күлден кебін киген ол.

Мен де жанмын, жапан түзде бір басым,
Жарым да жоқ, досым да жоқ, сырласым.
Аз өмірде көп алданып, у ішіп,
Көп түндерде төктім талай көз жасым.

Ессіз едім – аспанға өрлеп ұшқамын,
Хор дегенім жер болады құшқаным.
Күле кіріп, жан сырымды біліп ап,
Шыға беріп күңіренеді достарым.

Жақын жан көп, ұғушы жоқ шын жанды,
Сенгіш жүрек талай сенді, уланды.
Туғаны жоқ, тұрағы жоқ жолаушы –
Жел болудан басқа маған не қалды?

Өтер жылдар – ұлғаярсың, өсерсің,
Белгілі бір жолға өмірде түсерсің.
Қуанарсың, қайғырарсың, жыларсың,
Ұзын жолда у да, су да ішерсің.

Көрерсің сен көптің келіп кешкенін,
Жоқтың бар боп, бардың өліп-өшкенін,
Өтер күндер, күн батқан соң күңіреніп,
Жібек желдің ақырын ғана ескенін.

Сол уақытта желге құлақ түргейсің,
Таныстарың еске алып, тергейсің.
Туғаны жоқ, тұрағы жоқ жолаушы –
Желге айналған мен екенім білгейсің!

ҒАЗИЗАҒА

Ғазизажан, қарашығым, бауырым,
Жолықтырып дұшпанның бір жауызын,
Сарғаямын қараңғы үйде қамалып,
Ағаң сорлы көрді бейнет ауырын.

Ә дегенде ашу қысып, жанып ем,
Ауыр ойлар басып, назаланып ем.
Мың бейнетпен ұзын күнді өткізіп,
Күнде ертен деп, күте-күте талып ем.

Күндер өтті, жанды жеді абақты,
Қанды сорып, көтертпеді қабақты.
Желдей заулап ескен жүйрік жас жүрек
Көтере алмай қалды сорлы қанатты.

Жан бауырым, қарашығым Ғазиза!
Қарлығашым, келдің ұшып, мен риза.
Сорлы ағанды сағыныпсың, ойлапсың,
Жылар ма едің жүрегіңе ой сыйса?

Сені көріп төбем көкке тигендей,
Мандайыңнан болдым иіскеп сүйгендей.
Тәңірі жазса, сарғаймаспын, шығармын,
Күнәм жоқ қой қасіретте күйгендей.

Қалың қара бұлт арылып басымнан,
Тәңірі жазса, өш алармын қасымнан.
Жан бауырым, жыламашы егіліп,
Мен садаға мөлдіреген жасыңнан!

Іште жалын, көкіректе қайғы зор,
Аямастан өмір уын беріп тұр.
Сені көру – босанғанмен бір маған,
Еркетайым, анда-санда келіп тұр.

Жолықтырып дұшпанның бір жауызын,
Ағаң сорлы көрді бейнет ауырын.
Тәңіріден ерте-кеш те тілей көр,
Жан-жүрегім, қарашығым, бауырым!

3...ға

Жас күннен бірге ойнап, бірге өстік,
Бір жүріп, сабақты да бірге оқыстық.
Есейіп бірте-бірте ес кірген соң,
Жақындық, арамызда артты достық.

Балалық махаббаты тамашада
Қызарып, ұялысып оңашада,

Бір сағат көрісе алмай тұра алмаушы ек,
Көңілде бір бөтен ой болмаса да.

Жүрсек те жұрт көзінде жай таныстай,
Жақын бір тілдеспей-ақ, хат алыспай,
Көзге көз түскенінде қызарысып,
Бір ауыз сөз айтуға бата алыспай,—

Жаз болса, түнде ұйқы көрмеуші едім,
Түн бойы арып-шаршау білмеуші едім.
Есікті ақырын ашып тұрғанында:
«Шық, жаным, берірек кел. Мен!»— деуші едім.

Кетуші ек қол ұстасып тура көлге,
Дуылдап жанған бетті ұстап желге.
«Жаным!»— деп алма беттен сүйгенімде,
Қызарып, қараушы едің төмен, жерге.

Қытықтап жас жүректі ойнап жас қан,
Дірілдеп тұрушы едік жанша сасқан,
Мөлдіреп көздеріміз айрылыса алмай,
Ағарып ақ жібектей атса да таң.

Қосылған жас күнімнен жарым едің,
Сүйікті анық досым, жаным едің.
Алысқа, ұзақ жолға шыққанымда,
Сарғайып, мені күтіп қалып едің.

Талпынып, өнер іздеп шетке кеттім,
Кеткенде, аз күнге емес, көпке кеттім.
«Жолдағы жарым қашан келеді»,— деп,
Сен сорлы күте-күте қасірет шектін.

Мақсатқа жүре бердім арып-талмай,
Ел-жұртым, сен сәулемді есіме алмай.
Жалғанда дұшпан сөзі жаман екен,
Дариға, болсам керек ұмытқандай.

Шет жерде жалғыз басым сандалыппын,
Сағымды мөлдір су деп малданыппын.
Бағасыз саф алтын деп мысқа ұмтылып,
Жасықты асыл көріп, алданыппын.

Сен сорлы қайғы басып, қасірет шегіп,
Егіліп екі көзден жасың төгіп,

Ақырында ауруға үлкен айналыпсың,
Сарғайып күзді күнгі гүлше солып.

Әуре боп опасы жоқ көңілменен,
Мен кеттім, дегендей-ақ: «Түніл менен».
Сонда да үміт үзбей, қарай-қарай,
Жан досым, қоштасыпсың өмірменен.

Мен бейбақ тап сол кезде шетте жүрдім,
Есімде еш нәрсе жоқ, ойнап-күлдім.
Бұл күнде қалың ойлар, қайғы басты,
Жан жарым жоқ екенін жана білдім.

Алысқа неге кеттім, елге кетпей,
«Жан жарым, жаныңдамын!»—дерге жетпей?
Жүрегің жанып, қасірет тартқаныңда,
Көл қылып көзім жасын бірге төкпей?

Жан досым, бақытсызбын, бара алмадым,
Бақылдық ауызыңнан ала алмадым.
Көз жасың, қасіретіңе мен кінәлі ем,
Дариға, кешу сұрап қала алмадым.

Өткен күн жеткізбейді, ол — бір тұлпар,
Алдымда, тірі болсам, талай күн бар.
Кейде у, кейде кәусәр суын беріп,
Жанымнан жылжып ақырын өтер жылдар.

Жолығар ұзын жолда талай адам,
Сұлу да, сүйкімді де, жақсы-жаман.
Іш өртеніп, жүрегім шын елжіреп,
Дәл сендей басқа жанды сүю арам!

АНАМА

Өмірімнің қап-қараңғы түнінде,
Еш не білмес түсім бе я өнім бе
Оң менен сол, от пенен су айырмас,
Күшсіз, әлсіз, есім білмес күнімде,—

Құшағына алдың, сүйдің сен, анам,
Ренжу жоқ, барлық сөзің: «Жан балам!»
Ыстық-суық, желге-күнге тигізбей,
Асырап, сақтап, болдың, анам, баспанам.

Түнде тұрып, түн ұйқынды төрт бөлдің,
Тыныш ұйықтасын деп, аз сөйлеп, аз күлдің.
Ыңырансам, я қарным аш, я тонған
Екенімді, ойламастан, тез білдің.

«Жаным – дедің, – қарашығым, құлыным», –
Сүйдің, қыстың, дедің: «Тәтті қылығың!»
Қаз-қаз тұрсам, езу тартсам, құласам,
Я жыласам – бәрі жақты қылығым.

Жаным анам – жібек тілді, ақ көңіл,
Жазу болып, шегер болсам ұзын жол,
Шет жерлерде теріс жолдан сақтарға,
Жан балаңа ақ батаңды бере гөр!..

ҚАРАҢҒЫЛЫҚ ҚОЮЛАНЫП КЕЛЕДІ

Қараңғылық қоюланып келеді,
Пеш ішінде шоқ ақырын сөнеді.
Қызық көріп жанымдағы жас бала
Сөнген шоқты үреді де күледі.

Шоқ үстінен кішкене ұшқын ұшты да,
Біразырақ шоқ қызара түсті де,
Дереу сөніп, тезірек күлге айналды,
Астындағы ыстық күлді құшты да.

Пеш ішінде шоқ ақырын сөнеді,
Сөнген шоқты үріп бала күледі.
Ой басты ма? Әлде көзім талды ма,
Мөлт-мөлт етіп көзіме жас келеді.

САҒЫНДЫМ

Абактыда айды, күнді жаңылдым,
Сарғайдым ғой, сар даламды сағындым.
«Қарашығым, құлыным!» – деп зарлаған
Алыстағы сорлы анамды сағындым.

Жатқан үйім – қабырғасы кара тас,
Жарық сәуле, жылы күнге жаны қас.

Ауыр иіс, ылғи кара көлеңке
Ерте-кеш те, күндіз-түні арылмас.

Тапал, салқын, тым қараңғы, үнгір тар,
Есігімде мықты кара құлып бар.
Кіп-кішкене терезелер темірлі,
Мұндай үйден кімге естілер ащы зар!

Алтын Күнді, кара жерді сағындым,
Жан жолдасым – жүйрік желді сағындым.
Асау тайдай еркелетіп өсірген
Ағайынды, туған елді сағындым.

Әлдеқайда Күн шығады, батады,
Сорлы тұтқын күңіреніп жатады.
Қарар болсаң терезеден темірлі,
Көздеп тұрған күзетшілер атады.

Ас бола ма сасық сорпа, кара нан,
Алма бетте калмады ғой тамшы қан.
Қоңырау қағып оятады ақырып,
Тым болмаса сібірлеп те атпай тан.

Бостандықта өткен күнді сағындым,
Желдей зулап кеткен күнді сағындым.
Жыл құсындай ұшсам, консам ерікті,
Ойдағыны еткен күнді сағындым.

Абақтының айға баға күні ұзақ,
Жанды жейтін жылға баға түні ұзақ.
Ескі мола дән дыбыс жоқ, тым-тырыс,
Тық-тық басып күзетші жүр жалғыз-ақ.

Қара жылан – қалын ойлар қаптады,
Шыбын жаным барар жерді таппады.
Ойлар жейді жас жүректі жегідей,
Тәңірі ием, таның-дағы атпады!

Ойыны бір құрдастарды сағындым,
Тілегі бір жолдастарды сағындым.
Келешекке бірге план құрысқан,
Сырласатын жас достарды сағындым.

Уға толды жас жүрегім, жабықтым,
Таныс дауыс ести алмай, зарықтым.
Не дегенін, не істегенін біле алмай,
Қор болдым ғой, азат жүрген халықтың!

Құшақтарға жанымда жоқ жақын жан,
Басқа шапшып, мазаны алды ыстық қан.
Жалындаған жас жүрекке не пайда
Дене күйіп, бір жатып, бір тұрудан?

Жүрегіме жақын жанды сағындым,
Жібек мінез, хордай жарды сағындым.
Айрыларда күншығыстан ағарып
Ақ жібектей атқан танды сағындым.

Не көрсем де, алаш үшін көргенім,
Маған атақ – ұлтым үшін өлгенім!
Мен өлсем де, алаш өлмес, көркейер,
Істей берсін қолдарынан келгенін!

Қалың елім, қалың қара ағашым,
Қайраты мол, айбынды ер алашым!
Өзі-ақ құлар, сырың берме, сабыр қыл,
Ақымақтар байқамаған шамасын.

Қазағымды, қалың елді сағындым,
Сарыарқамды – сайран жерді сағындым.
Балдай бұлақ, мөлдір күміс көбікті
Арқадағы айдын көлді сағындым.

Қуанышта: «Әй сені ме!»— дегендер,
Күйініште мен үшін уайым жегендер,
Құтылу қиын – басқан адым андулы,
Тізіп қойып, ертеңді-кеш түгендер.

Тәңірі ие, өзің алшы панана,
Тас бауырлар зарға құлақ сала ма?!
Баласынан тұтқын болып сарғайған
Кім жеткізер сәлемімді анама?

Абақтыда айды, күнді жаңылдым,
Сарғайдым ғой, сар даланы сағындым.
«Қарашығым, құлыным!»— деп зарлаған
Алыстағы сорлы анамды сағындым!

БАЛАНЫҢ ҚАБІР ТАСЫНА

Қайғырмандар бұл сәбиді өлді деп,
Жас қызыл гүл мезгіл жетпей солды деп,
Бақыты жоқ сорлы ата-ананың
Жанар-жанбас шамшырағы сөнді деп.

Өлгені емес, жерді тастап кеткені, –
Шын бақытқа ерте бастан жеткені:
Ізгі оймен жайлы жаннат төрінен
Орын алып, Ата-анасын күткелі!

ӨМІР

Адамға берген Тәңірі өзі аз өмір,
Бұйрығы: «Жаса-дағы, жерге көміл!»
Бірде мұз, бірде жалын, бірде дауыл,
Құбылған өмір – сынап, бейне көңіл.

Жайнаған жаз көреді адам алдын,
Өткен күн – көңілсіз күз желді, салқын.
Қуаныш қайғыменен қатар жүрмек,
Болмайды толық минут жүзі жарқын.

Інгөлап, аузын ашып, жылап түсер –
Төменге биік таудан құлап түсер.
Денесін дал-дұл қылар қия тастар,
Шұқырға сол жылаумен сұлап түсер.

Дуа етер – сорлы адамды әуре етер,
Көз ашып-жұмғаныңша жоқ боп кетер.
Қылғанша әуре-сарсаң сорлы құлды,
Тәңірі ием, жаратпасаң, онда нетер?!

ТОЛҚЫНДАП ОЙНАП

Толқындап ойнап, құтырып,
Көбігін шашып өкіріп,
Шапшып көкке лепіріп,
Қара көк өмір дариясы
Сақылдап күліп: «Кел!» – деді,
Келіп ем, кешу бермеді.
«Не керек, – деп тергеді, –
Сарыарканың сарбазы?»

Жас балапан жүрегім,
Десе де табам керегін,
Көріп теңіз тереңін,
 Қайғыға батты тұнжырап.
Алтын үміт үзілді,
Тәтті қиял бұзылды,
Көкке тіктім көзімді,
 Жұлдыздардан жол сұрап.

Көгің де – бір қаракөк
Тұңғыық теңіз түбі жоқ,
Ойнап тұрған көзі көп,
 Не деп жауап береді?
Көк – бір дария кара көк,
Жұлдыздан әлі жауап жоқ,
Іште жалын, жүрек – шок,
 Дариға, жаным өледі.

ЖҮЛДЫЗДАРҒА

Көктің сансыз көздері,
Алдамандар ойнақтап.
Шақырғанмен бара алман,
Бұлт, тез шық та, бетін жап!

Қара жерден кете алмас
Мен бір сорлы байлаулы:
Жердің жауыз желімен
Ерсіл-қарсыл айдаулы.

Амал не көнбей? Сонда да
Бір өкпем бар Аллама:
Сезгіш жүрек, ұшқыр жан
Неге бердін пендене?!

Жаратқан соң жерден сен,
Берсеңші жердей тыныш жан.
Болар іс болды. Сұраймын:
Не дейді, білдір, бұл аспан?!

ЖАЗҒЫ ТҮНДЕ

Судай сұлу қаракөз
Сүйгеніне берген сөз:
Белгілі жерден табылмақ
Қаранғы жаздың түнінде.

Жатқызып тегіс үй ішін,
Қысып сүйді сіңлісін.
Сырлас тете бауырдан
Айрылу жеңіл ме?

Алдында алтын бағың бар,
Жолдасың – шын сүйген жар.
Баққа аяқты батыл бас,
Күрсінбе, сұлу, егілме!

Буыныңнан хал кетіп тұр,
Тыста жарың күтіп тұр,
Ақ көйлегін көлбеңдеп,
Шық тезірек, бөгелме.

Шыққанда қорқып-сасқаның,
Дірілдеп түсің кашқаның
Асығып күткен жарыңа
Білдірме, сұлу, күлімде!

Мініп жігіт жүйрігін,
Тұмарлап кекіл-құйрығын,
Інірден келіп күтіп тұр,
Серттен таяр ерің бе!

Жігітте арман қалды ма,
Алды жарын алдына.
«Шуу» деп шауып жөнелді,
Бір колы сұлу белінде.

Ақ көйлектің етегі
Көтеріліп кетеді.
Орынсыз жерде ойнайтын
Тым жеңіл ғой желің де.

Жігіт жарын кұшады,
Қолдан тізгін босады.
Сенді саған екеуі,
Енді, жүйрік, сүрінбе!

Жетсін жастар ауылға,
Ұрынбасын жауынға.
Алдарында бір-ақ бел,
Таң! Тұра тұр, білінбе!

КӨКШЕТАУ

Аспанменен тірескен,
Тәңіріменен тілдескен
Көкшетауым біп-биік.
Қою кара көк бұлт
Жайнап, ойнап, құлпырып,
Көкшетауды тұр сүйіп.

Көкшетаудың көзі жас,
Ылғи мең-зең, айнымас
Қалың тұман мұнардан.
Инелік өтпес жіп-жиі,
Оқтан түзу тал бойы
Қарағайға оралған.

Әлдекайда, биікте
Төніп төмен – киікке,
Қанды көзді қыран жүр.
Мен де Мұса болар ем,
Тілдестірсе Тәңірімен,
Көкше маған болып Тор¹.

Құшам Мұса аяғын,
Өлеңім – ізгі таяғым,
Көкшеге мен де шығамын.
Аяқ басып Арсыға²,
Жүгіріп барып қарсына,
Тәңірінің тілін ұғамын.

¹ Тор – тау аты.

² Арсы – мұсылмандық ұғым бойынша Алланың тағы.

ТОЛҚЫН

Толқыннан толқын туады,
Толқынды толқын қуады,
Толқынмен толқын жарысад.
Күңіренісіп кеңеспен,
Бітпейтін бір егеспен
Жарысып жарға барысад.

Толқын мен толқын сырласып,
Сырларын еппен ұрласып,
Толқынға толқын еркелеп,
Меруерт көбікке оранып,
Жыландай жүзге бұралып,
Жарға жетер ентелеп.

Ерке бала былдырлап,
Сылдыр, сылдыр, сылдырлап,
Толқынды толқын қуады.
Күміс кәусар суымен,
Суының алтын буымен
Жарының бетін жуады.

Мөлдіретіп көз жасын,
Жасымен жуып жартасын,
Сүйіп, сылқ-сылқ күледі.
Жылағаны – күлгені,
Күлгені оның – өлгені,
Жылай, күле өледі.

Сылдыр, сылдыр, сылдырлап,
Бірінің сырын бірі ұрлап,
Толқынды толқын қуады.
Жарына бал береді,
Береді де өледі,
Өледі толқын, тынады.

ҚАЙЫҢ

Қайғылы қайың!
Аяныш жайың.
Сыбырайсың,
Дірілдейсің,

Енкейесің,
Күбірлейсің,
Ызғарлы жел
Соққан сайын.

Үскірік аяз
Болғандай аз,
Қар да басқан
Кебінге ұсап.
Сүйекке өтер
Суық құшақ...
Қашан, қайын,
Жетеді жаз?

Суға қанып,
Жапырақ жарып,
Күн болар ма
Шайкалатын,
Жылы желмен
Жайкалатын,
Құс даусына
Құлақ салып?..

Қайғылы қайың!
Қалың уайым
Басқан сені,
Жазды ойлап.
Тұр үскірік
Боран ойнап...
Жасынды исін
Бір құдайын!

ҚЫСҚЫ ЖОЛДА

Қараңғы түн, сар дала,
Көрінбейді айнала.
Боран соғып тұр борап,
Жолды басқан құр сорап.
Астымдағы жануар
Құлағын қайшыландырып,
Зорға борт-борт желеді.

Ызғарлы жел долданып,
Екі иінінен дем алып,
 Ішін тартып оскырып,
 Кейде катты ыскырып,
Андай ұлып бір мезгіл,
Екі санын шапактап,
 Біресе сак-сак күледі.

Кейде кенет баяулап,
Жер бауырлап жаяулап,
 Аузы-басы жыбырлап,
 Асып-сасып сыбырлап,
Жерді жапқан кебінді
Сүйіп ақырын құшақтап,
 «Әпсүн»¹ оқып үреді.

Барады үдеп бұл боран,
Жанымда жоқ тірі жан.
 Тоназыды денем де,
 Адаспай, дұрыс келем бе?
Қорқып, жүрек ойнайды,
Көз алдыма елестеп
 Әлденелер келеді.

Боранын Төңір ашпады,
Жол білінбей бастады.
 Көрінген бір жарық жоқ,
 Босаңсиды Қаракөк...
Сар далада адасып,
Суық кебін жамылып
 Қалармын, кім біледі.

ЖАЗҒЫ ЖОЛДА

Дала. Дала. Сар дала!
Жапан түзде бір кара –
 Келем жалғыз, жаяумын.
Жаныма ерген жолдас жоқ,
Төрт жағым дала – жер де көк,
 Жылауға да таяумын.

¹ Иманын үйіру.

Шілде. Оттай ыстык күн.
Дала – өлік. Жок бір үн.
Жер де жатыр түншығып.
Жол жыландай иірілед,
Шан ерініп үйірілед.
Ешбір леп жок, тып-тымык.

Көкте жалғыз бұлт жок,
Көктің түсі қызғылт көк.
Дүниені тылсым билеген.
Ыңыранғандай әлдекім,
Жылай ма екен әлде жын?
Перілер ме күйлеген?

Созылып ұйықтап бел жатыр,
Төсін керіп көл жатыр
Тыныш, тәтті түс көріп.
Суға – айнаға қаранып,
Салқынша леппен таранып,
Қамыс та түр тербеліп.

Толқынға толды төрт жағым,
Әлде жүзген бұл сағым
Көл ме? Көшкен шаһар ма?
Мүз көк темір киініп,
Найзасын көкте үйіріп,
Әскер жауға шабар ма?

Ақ бұлттар түр жусап,
Күңіренеді жер сусап,
Алыстан ақырын Күн күлед.
Қызыл жүзді гүлдерді,
Бұрандаған белдерді
Сүйемін деп күйдіред.

Айнала – өлім, ешбір үн...
Жапан түзде жалғызбын.
Перісі неге келмейді?..
Денесі аппак, жаланаш,
Көкпеңбек көз, сары шаш
Сақ-сақ неге күлмейді?

Сыбдыр-сыбдыр жүргендей,
Сылк-сылк қана күлгендей,
Көрінбей неге билейді?!

Жібектей жетпіс оралып,
Жыландай жүзге бұралып,
Бетімнен неге сүймейді?!

Жол жыландай иірілед,
Шаң ерініп үйірілед,
Ешбір леп жок, тып-тымык.
Аңсап, есім жия алмай,
Көзімнің жасын тыя алмай,
Өлсем екен тұншығып!

ЖАЗҒЫТҰРЫМ

«Болды, міне, дәл алты ай,
Жаттың ұйықтап, еркетай.
Ұйқың қанды, тұр, қозым,
Аш көзінді, жұлдызым!»—
Деп маңдайдан ақырын
Жұмсақ, жылы сәулемен
Сипап жерді, Күн күлер.

Аяқтарын көсіліп,
Еркеленіп, есінеп,
Жер — нәресте жас бала
Жаңа оянып жатқанда,
Жұмсақ, ыстық бетінен
Тәтті ғана сүйсем деп,
Күбірлеп жылы жел жүрер.

Дамыл алмай жылар қар,
Ақ шымылдық ашылар.
Сылк-сылк күліп сылдырлап,
Бірдене деп былдырлап,
Көрінгеннен шүйінші
Сұрайтын жас баладай
Асығып сулар жүгірер.

Керіліп ерке жер тұрар,
Мөлдір сумен жуынар.
Үлде менен бұлдеге,
Түрлі түсті гүлдерге,

Ши жібекке оранып,
Қарағанда көз тоймас,
Бүлдіршіндей киінер.

Көріп сұлу баласын,
Көз ішінде қарасын,
Қуанып, тасып жүрегі,
Қысып, ыстық сүйеді.
Ұзын күнде ару жоқ,
Періштем деп айналып,
Алтын ана Күн жүрер.

Мұны көріп бұлттар,
Күңіреніп етер зар:
«Біздерде алтын ана жоқ,
Қысып сүйер бала жоқ,
Тұрақ та жоқ белгілі!»—
Деп тұнжырап күрсініп,
Әлсін-әлсін жас төгер.

ЖАЗ КЕЛЕДІ

Жел жалығып, хал жиып,
Қалғып қана тербелед.
Жұмсақ қана жымыып,
Жібек қанат жаз келед.

Көк алтынға көмілген,
Ауаға алтын себілген.
Алтын емес себілген,
Жаздың шашы төгілген.

Әне, ерке жаз келед,
Ал, балалар, қараңдар.
Ойнап, алтын шаш беред,
Ал, балалар, тараңдар.

Қайғылансын, күрсінсін!
Енді ұзамас, еріп қар.
Еркетай жаз бір күлсе,
Күлмей, шыдап кім қалар?

Сұлу жаздың лебізі
Қар түгіл, мұзды балқытар.
Көл, өзенін, теңізін
Ойнатар, бәрін шалқытар.

Төл үйдегі үйшікті
Таста, бала, белді бу.
Белден батып күртікке,
Енді ізде қызыл су.

Баланы күміс дауыстан
Кім тоқтатар, кім тыяр!
Ерке жаз да алыстан
Жұмсақ қана жымияр.

Қаракөз, таста кестенді,
Үйде отырып қуарма.
Тысқа шығып-кіргенде
Екі бетің — екі алма.

Дертін болса жүректе,
Төкпе жас көзден, аһ ұрма.
Жеткізер анық тілекке,
Шық та жазға сыбырла.

Жұмақ нұрлы жаз келед,
Алтын жүзді, алтын шаш.
Ағаштар ақырын теңселед,
Жанды-жансыз бәрі мас.

Күн батқан соң, қатқақ боп
Қуанғанда ессіз қар,
«Жаз келеді, жаз, жаз!»— деп,
Жымындайды жұлдыздар.

Алтын сәуле тұр сүйіп,
Жел маужырап, тербелед.
Жұмсақ қана жымып,
Жібек канат жаз келед.

ЖИЛЕНДІ ҚАРА ОРМАН

Жиленді кара орман
Қарағай, қайың аралас.
Мәңгі мылқау кәрі орман
Көктегі күнмен шамалас.

Аппак кебін бүркеніп,
Мылқау орман түс көред.
Жел аза боп, өртеніп,
«Әпсүн» оқып үшкіред.

Мәңгі мылқау кәрі орман,
Былк етпейді, түс көред.
Жел мінезді ессіз жан –
Маған түрлі ой келед.

Ұйқтасам мен орман боп
Тәтті-тәтті түс көріп,
Бетімнен тұрса жел жүріп,
«Әпсүн» оқып үшкіріп.

МАХАББАТ НЕ

Махаббат – бір тікенек,
Жүрекке барып қадалар.
Бақытсыз ғой бұл жүрек,
Тамшылап одан қан ағар.

Тез жазылмақ бұл жара,
Бал тілімен сүйсе жар.
Сүймесе жар, дариға,
Өлер жүрек, қансырар.
Махаббат – бір тәтті у,

Ішер жүрек, болар мас.
Дүниедегі у мен шу
Мас жүректі оятпас.
Махаббат – бір тәтті у,
Ішер жүрек, төгер жас!

ШЫЛЫМ

Қолда шылым,
Тартып, күлін
 түсіремін табакка.
Кейде ұмытып,
Түгін жұтып,
 жіберемін тамаққа.

Өмір – бұлақ,
Үміт – құрақ,
 Жүзейін деп түсемін.
Дәл түсерде,
Су кешерде
 Ұмытып, су ішемін.

Кейде ұмытып,
Түгін жұтып,
 Шашаламын, жөтелем.
Өмір – құрақ,
Үміт жырақ...
 У ішемін де өлем!

АЛЕКСАНДР БЛОК

Александр Блок –
Мәңгі жас жүрек
 Үмітін бір үзбеген.
Батып алтын ойға,
Талмай қарап Айға,
 «Әдемі әйел» іздеген.

Көрінер деп күнде,
Табылар деп түнде,
 Шарқ ұрудан талмаған.
Александр Блок –
Мәңгі жас жүрек,
 Қай жерге ол бармаған!

«Әдемі әйел»—идеал,
«Әдемі әйел»— бір қиял
Блоктың басын байлаған.
«Әдемі әйел»— бір гүл,
Блок – бір бұлбұл,
Блок – бұлбұл сайраған.

Сайраған Блок,
Ойнаған жүрек –
Кейде үміт, кейде зар.
Өтеді өмір,
Бітеді жыр,
«Әйелден» бірақ жоқ ошар.

Күндерде бір күн,
Түндерде бір түн
Улы балды бітті жыр.
Төсекте Блок
Көз ашып көред, –
Алдында бір кемпір тұр.

«Әдемі әйел»— идеал,
«Әдемі әйел»— бір қиял,
Идеал, қиял – бір сағым.
Жанады жүрек,
Жылады Блок,
Көріп сөнген шырағын.

«Әйел» – идеал,
Кемпір – ажал
Тұр Блокқа үңіліп.
Сөнді енді өмір,
Бітті енді жыр,
«Әйел» қалды жыр болып.

Н... АЛБОМЫНА

Өтеді өмір –
Жүрекке шер байланды,
Өтеді өмір –
Жүрек көмірге айналды.
Өтеді өмір,
Бітеді жыр. Жүрек – күл.
Жырсыз жырау,
Тиіп қырау – солды гүл.

Бұлбұл гүлсіз,
Бұлбұл үнсіз – жай бір құс.
Айсыз, Күнсіз,
«Гүлсіз», үнсіз – өмір бос!
Бота көзді,
Жібек сөзді ғарышка
Кетті ұшып,
Зарды құшып алыста

Қалдым жалғыз,
Тірі жансыз, күніренем.
Шер шегемін,
Кеңесемін мұнменен.
Досым жырақ,
Сөнді шырақ.
Сөнемін.
Сөнеді Ай,
Мен де ұзамай өлемін.

Батады Ай,
Батады ой. Мен батам.
Кірсіз Айым,
Еркетайым, ақ батам:
Өмір – сағым,
Сен, қарағым, сағым қу.
Сағым сумен,
Алтын бумен жаның жу!

Өмір – дала,
Сен – бір бала, сайран ет,

Гүлдер жиып,
Сәуле сүйіп, ойнап өт!
Қырға шықсаң,
Тілін ұқсаң, жел жылар.
Жел жыламас,
Жер жыламас, ел жылар.

Күні батып,
Қайғы батып, ел жылар.
Ерке бала,
Сен де жыла, шегіп зар.
Жоқ, жылама,
Зар сұрама, күл, Күнім!
Ой деген не?
Оны білме сен, Гүлім!..

Мен де жас ем,
Мен де мас ем, жел едім.
Өтгі өмір,
Жүрек – көмір. Өлемін...

АЛДАМШЫ ӨМІР

Алдамшы өмір ылғи ғана у береді,
Өмір шіркін шамдай ақырын сөнеді.
Қара қайғы қалындады тым бүгін,
Мөлт-мөлт етіп көзіме жас келеді.

Өмір шіркін шамдай ақырын сөнеді,
Алтын үміт тотығады, өледі.
Кешегі күн – қойнымдағы сұм қиял,
Бүгін алыс менен, сылқ-сылқ күледі.

Өмір шіркін бықсып ақырын сөнеді,
Үміт шіркін тотығады, өледі.
Өлді үміт, мен де ұзамай өлемін,
Сокқы жеген сорлы жүрек біледі.

Өмір шіркін көз алдымда сөнеді,
Қиял – алыс, келемеж ғып күледі.
Өмір сөнед, үміт өлед, не қалды?
Мөлт-мөлт етіп көзіме жас келеді.

АЙРЫЛҒАНДА

(Г...ге)

Бір жыл болды сені сүйдім, уладым,
Бауырына алдын, неге мені кумадын?
Ессізбін мен: айрылуды ерте ойлап,
Қанды жаспен көзім неге жумадым?!

Сүйдің мені, басқа жанды көрмедің,
Жасын төктің, қадірінді білмедім.
Мөлдіреген шын меруерт жасыңнан
Садаға боп, сорлы, неге өлмедім?!

Білдім: бүгін мені тастап кетесің,
Күміс көбік Ақ Еділден өтесің.
Бота көзім, өлтіріп кет қолыңнан!
Тірі тастап кетіп мені нетесің?!

Көріскенше қош бол енді, бер қолды...
Қалтырайсың, қолым, саған не болды?..
Жазуға енді, Гүлім, халім қалмады...
Көзіме жас, жүрегіме у толды...

КҮЗДІ КҮНІ

«Есіл жазым өтті,— деп,—
Бәйшешегім кетті!»— деп,
Санадан жүз сарғайып,
Қасіреті мол жас зайып
Қараңғы ұзын түндерде
Үстіне қара жамылып,
Күрсініп жер жылайды.

Бұзылып түсі аспан-көк,
Ашулы ауыр үһілеп,
Бүркеніп сұр бұлттар,
Жүрегі жара алыс жар
Қайғы басып, қиналып,
Жерге қарап, жарына
Көзінің жасын бұлайды.

Балапан нәзік жас қайың,
Соққан суық жел сайын,
Бүрсиіп, сорлы, дірілдеп,
Ақырын ғана күбірлеп:
«Сұбханалла, Сұбхан!»— деп,
Жасағанға жалынып,
Жәрдем бер деп сұрайды.

Күшті, жуан қара ағаш,
Жапырақсыз, жалаңаш,
Өмірде беті қайтпаған,
Ешкімге сырын айтпаған,
Тура келіп тағдыры,
Долы дауыл кез келіп,
О да бір күн құлайды.

Жалғыз жатып ойланам,
Күніренемін, толғанам:
Балдан тәтті өмір не?
Қорқынышты өлім не?
Жалынды жүйрік жас жүрек
Неге ақырын сөнеді?
Бұған жауап кім табар?

Жастық өтіп, қартайып,
Қан сары су боп сарғайып,
Сүмбіл шашым қуарып,
Алма жүзім суалып,
Мен де сорлы бір күні
Қоштасармын өмірмен...
Өлмей, мәңгі кім қалар?!

Құласа күшті қара ағаш,
Қыс өтіп, тағы жетсе жаз,
Жас балапан – қайындар,
Оларда не уайым бар,
Өткендерді еске алып,
Бұралып жас сұлудай,
Қосылысып өн салар.

Өмірмен тәтті қоштасып,
Өліммен қол ұстасып,

Үстіме топырақ үюлі,
Суық көрде көмулі,
Қара жерді құшақтап
Жатқанымда мен сорлы,
Мені есіне кім алар?!

БОЛСА ГҮЛСІЗ...

Болса гүлсіз,
Бұлбұл үнсіз,
Үнсіз бұлбұл – бір сұр құс.

Үнсіз өмір –
Сөнген көмір,
Отсыз жүрек – бос қуыс.

ОЙ

Ой деген – у,
Ауызға алсан, қандырад.

Ой деген – у,
Жанды есінен тандырад.

Ой деген у –
Ішсен, мас боласын.

Ой деген – у,
Ішесің де соласын.

Ой – бір теңіз,
Қап-қара боп тебіренед.

Ой – бір теңіз,
Толқындана күңіренед.

Ой – бір теңіз,
Шетсіз, түпсіз, тұңғыық.

Ой – бір теңіз,
Жан түседі жан қиып.

Ой улады –
Жаным ессіз, жаным мас.

Ой улады –
Жүректе зар, көзде жас.

Ой улады –
Көмір болды жүрегім.

Ой улады –
Сарғаямын, сөнемін!

ЖАН СӨЗІ

Өмір – теңіз, жок онын түбі, шеті,
Сылк-сылк күлген сиқырлы толқын беті.
Осы өмірге кіргелі көп күн болды,
Енді бір ай – толады жиырма жеті.

Мен жоқ едім, бар кылып анам тапты,
Содан бері Күн талай шықты, батты.
Ес білгелі алыстым өмірменен,
Өмір – теңіз толқыны тым көп қақты.

Мен туғалы ағарып көп таң атты,
Қараңғылық жер бетін талай жапты.
Ес білгелі алыстым жүрепнен,
Ырық бермеді, қаңғырды, ол не тапты?

Ессіз жүрек тулады, бермеді ырық,
Ақыл сорлы ере алмай, қалды тұрып.
Ессіз жүрек, бөгелші бір азырақ,
Отыз тұр ғой үңіліп, арты – қырық.

Өмірінді екі қылмай орындадым,
Есімде отқа, суға ұрынғаным.
Өтті жылдар, жапанда жалғыз қаппын,
Өмірімді осынша улап, не қылғаның?!

«Жел бол!»— дедің, жел болып еспедім бе?
Уақыт талғап, ерте я кеш дедім бе?
Желдей жынды есалаң екпінді боп,
Заулап тұрған отқа өзім түспедім бе?!

«От бол!»— дедің, от болып жанбадым ба?
Күйдірмей, сірә, нәрсе талғадым ба?
Күлді де алдым күшакка, гүлді де алдым,
Мынау «күл», мынау «гүл» деп таңдадым ба?!

«Су бол!»— дедің, сылдырап ақпадым ба?
Жыландай жүз бұралып жатпадым ба?
Ерікті-еріксіз суымнан татар жанды
Сиқырлап сылдырменен таппадым ба?

«Күн бол!»— дедің, мен Күндей күлмедім бе?
Күннен де астым, мен күндіз-түн дедім бе?
Күн — тәкаппар. Мен көппен құшақтастым,
Бұл ісімді Күндікке мін дедім бе?

«Ай бол!»— дедің, Ай болып жүзбедім бе?
«Әпсүн» оқып, жер жүзін кезбедім бе?
Анайдан сиқырлы сәуле төгіп,
Талайлардың өзегін үзбедім бе?

Сен: «Сүй!»— дедің, талайды сүймедім бе?
Көбелек боп көп отқа күймедім бе?
Тірілгенім болмаса өлгеннен соң,
Мен талай күлден кебін кимедім бе?

«Жыла!»— дедің, талай жас төкпедім бе?
Дария болды көз жасым, көп дедім бе?
Жасым бітсе, қып-қызыл қан жыладым,
«Жыламаймын, көзде жас жоқ»,— дедім бе?!

«Ата-ананнан без!»— дедің, безбедім бе?
Қанғырып, талай жалғыз кезбедім бе?
Басыма талай қара күндер туды,
Ата-ана, туысқан іздедім бе?

«Елің тастап кет!»— дедің, кетпедім бе?
Жер шетіне барсам да шет дедім бе?
Жыландай бауырына кіріп алып,
Қалайда жатты жақын етпедім бе?

«Дәулеттен каш!»— дедің сен, қашпадым ба?
Қойнымды жокшылыққа ашпадым ба?
«Нәжісті — доңыз, сүйекті — ит жияд» деп,
Барымды желге ұшырып, шашпадым ба?

«Жоқты іздеп тап!»— дедің сен, таппадым ба?
Сен: «Айға шап!»— дегенде, шаппадым ба?
Не керек! Бар бұйрығынды орындадым,
Сұм жүрек, сол қызметімді актадың ба?

Ақтамадың, алдадың, енді білем,
Енді бір ай — жиырма жеті жасқа келем.
Отыз, қырық... Қартаям, сөнем, өлем...
Еліме есебімді не деп берем?!

Енді бір ай — жиырма жеті жас толады,
Отыз, қырық... Сарғаяды, жүз солады.
Жыл соңынан жүгіріп жыл озады,
Кеудеге күн-күн сайын шер толады.

Ессіз жүрек аспанға қол сермеді,
Ессіз жүрек ақылға жол бермеді.
Жастық — у ғой, айнымай, у ішіппін,
Бұл күндерде кеудені ой кернеді.

Ақылға кеш айналдым, қараң күнім,
Бір күні құшағына алар өлім.
Қара жерді құшақтап мен жатармын,
Сол кезде не деп мені сынар елім?

«Жел еді, желді жыр ғып өтті!»— дер ме?
«Есалаң, сүйіп еді шокты!»— дер ме?
«Ойы жоқ, ессіз отты Тәнірі көрген,
Тұншығып жат, есерім!»— деп күлер ме?!

Болмаса: «Қызыл гүл ед, солды!»— дер ме?
«Сермеп ед алтын Айға қолды!»— дер ме?
«Қажымай, айға шапқан арыстан ед,
Сабаз-ай, сол жолда мерт болды!»— дер ме?

«Күн еді — өмір бойы күлді!»— дер ме?
«Күн еді — сүймеуші еді түнді!»— дер ме?
«Күн еді, Күндей айқын күле білді,
Сол күлумен ақырда өлді!»— дер ме?!

«Сұлулықтың асығы — жыршы!»— дер ме?
«Жүректің сырын шешер сыршы!»— дер ме?
Не қуаныш, не қайғы басқан күнде
Басыма келіп: «Ақын, тұршы!»— дер ме?

Болмаса басыма да бармас па екен?
Атымды аузына да алмас па екен?
Қарайып жапан түзде жалғыз тұрған
Молама көз қырын да салмас па екен?

Дариға, сол күндерде күнім қараң,
Қазақ елі, бір ауыз сөзім саған:
Болғайсын, сыншы болсан, әділ сыншы,
Кінәні жүрекке қой, қойма маған!

Мені атама, бұл жүрек — жынды дерсін,
Ұмтылған аламын деп Күнді дерсін.
«Сүйіп, күліп, күйіп — көз жасын төгіп,
Жынды жүрек өлді де тынды!»— дерсін.

МЕНИ ДЕ, ӨЛІМ, ӘЛДИЛЕ

Қажыдым енді, күш бітті,
Көңілсіз, салқын, күн бұлтты,
Жел бұйығып тербелед,
Әлдекімнің өлгенін,
Оны қалай көмгенін
Өңгіме ғып күніренед.
Жел, күніренбе, жасың тый,
Өлім күйі — тәтті күй,
Балкиды жаным бұл күйге.
Мені де, өлім, әлдиле,
Әлдиде, өлім, әлдиле!

Қара орманның шетінде,
Нағыз желдің өтінде
Өскен жалғыз жас қайың.
Былқ-сылқ етіп билеген,
Сылдыр-сылдыр күйлеген,
Болсын онда не уайым.
Сол жас қайың құлапты,
Жанында жел жылапты,
Балкиды жаным бұл күйге.
Мені де, өлім әлдиле,
Әлдиле, өлім, әлдиле.

Қолына ала ту алып,
Қылышын канға суарып,
Тау суындай тасыған,
Қарақат көзін қан жауып,
Қабағынан қар жауып,
Ойын салған жас ұлан —
Майданда ұлан қайтыпты,
Жел иманын айтыпты...
Балкиды жаным бұл күйге.

Мені де, өлім, әлдиле,
Әлдиле, өлім, әлдиле!

Әлдекайда бетпак шөл,
Бетпак шөлде жалғыз жол,
Сол жолменен жалғыз жан
Түн бойы талмай жүріпті,
Табанын тастар тіліпті,
Келгенде атып алтын тан,
Сорлы, шөлде өліпті,
Жел құмменен көміпті,
Балқиды жаным бұл күйге.
Мені де, өлім, әлдиле,
Әлдиле, өлім, әлдиле!

Бетінен алма қан тамған,
Тілінен төтті бал тамған,
Бұйра толқын шашы бар,
Күлкісі меруерт шашылған,
Өзі – гүл жаңа ашылған,
Дәл он бесте жасы бар –
Сұлу көз жас төгіпті,
Тұншығып жасқа өліпті...
Балқиды жаным бұл күйге.
Мені де, өлім, әлдиле,
Әлдиле, өлім, әлдиле!

Талпынған жаңа нәресте,
Ақ канатты періште,
Былдырлаған бұлақтай,
Көрінген жанды күлдірген,
Жаңа піскен бүлдірген,
Балауса нәзік құрақтай,
Қайтыпты қозы көз тиіп,
Бетінен кейде жел сүйіп...
Балқиды жаным бұл күйге.
Мені де, өлім, әлдиле,
Әлдиле, өлім, әлдиле!

Алыста айдын шалқыған,
Көбігі меруерт балқыған.
Сол айдыңның астында

Бар екен алпыс ақ отау,
Алтын уық, жібек бау.

Бәрі он алты жасында —
Отау сайын толқын шаш,
Толқын шаштар жаланаш...
Балкиды жаным бұл күйге.
Мені де, өлім, әлдиле,
Әлдиле, өлім, әлдиле!

Жана піскен балдырған,
Сүйсе, мейір қандырған,
Айдынға барып түсіпті.
Отауларды аралап,
Жас жүрегін жаралап,
Сұлуларды құшыпты.
Құшыпты да өліпті,
Жел толқыннан біліпті...
Балкиды жаным бұл күйге.
Мені де, өлім, әлдиле,
Әлдиле, өлім, әлдиле!

Балдырғанмен бастасып,
Сұлумен қол ұстасып,
Жас ұланмен жолдас боп,
Жас қайынды қолға алып,
Баланы сүйіп бір қанып,
Жолаушымен мұндас боп,
Мен де тезірек өлейін,
Әлі жасын демейін,
Балкиды жаным бұл күйге.
Мені де, өлім, әлдиле,
Әлдиле, өлім, әлдиле!

Бетімнен тәтті бір сүйіп,
Алдына алшы әлдилеп,
Келші, өлім, тезірек.
Жан ұшудан тоқтады,
Жынданып енді соқпайды
Кешегі асау жас жүрек.

Бетімнен тәтті бір сүйіп,
Алдына алшы әлдилеп...
Балкиды жаным бұл күйге.
Мені де, өлім, әлдиле,
Әлдиле, өлім, әлдиле!

ТІРІЛДІМ

Сансыз күндер ой астына көмілдім,
Қор болып ем көңілін таппай көңілдім.
Жаспен жасып, оймен азып-тозып ем,
Өліп едім, бүгін тағы тірілдім.

Жаным өлік еді, жанға жан кірді,
Тамыр кеуіп еді, ыстық қан жүгірді.
Жиегінде қорғасындай көгімнің
Бүгін ғана бақыт таңы білінді.

Бүгін маған жұмаққа өмір жол болды,
Бүгін менің құшағымда Ол болды.
Оны құштым, шарап іштім, шат едім,
Бүгін менің құшағымда Гүл болды.

Бүгін менің құшағымда кім болды?
Бүгін менің құшағымда Гүл болды.
Бүгінгі түн маған алтын Күн еді,
Бүгін менің құшағымда Күн болды.

Өзім ғана білем қандай жан құштым,
Жер құшпадым, шаң құшпадым, таң құштым.
Жанды жуып, жүрегімді жаңалап,
Бүгінгі күн тән құшпадым, жан құштым.

Бүгінгі күн тән құшпадым, жан құштым,
Жанды құштым, танды құштым, көкке ұштым.
«Сүйем!»— деді бота көзі мөлдіреп,
Жасын төкті, жасын іштім, бал іштім.

«Көкке ұмтылам, әттен, дүние, аяғым!..
Болса аяғым, алып Мұса таяғын,
Кетер едім Тәңірі іздеп, Тор іздеп,
Жан жарым деп Сарыарқаның саяғын...»—

Деп сыбырлады алма ерні елбіреп,
Бота көзде ыстық жасы мөлдіреп.
Жиылған жас төгілмейін тұра ма,
Жас төгілді, тілініп жүрек, елжіреп.

Өкси-өкси: «Сүйем, сен де сүй!»— деді,
«Өмір бойы күйем, сен де күй!»— деді.

«Сеніменен жаным бірге, жан жарым,
Сен де «жан!» де, ессіз қанды тый!»— деді.

Ол жылды, мен де бірге жыладым,
Өкси-өкси: «Сүй ғана!»— деп сұрадым.
Көп жыладым, сол ыстық көз жасымен
Алдағы өмір жолын таптым, мұрадын.

Жиырма жеті жыл жүрекке берілдім,
Түнін көрмей, күнін көріп өмірдім.
Екі жаспен жуып алдым жанымды,
Өлген жерден бүгін мәнгі тірілдім.

ЖҮЛДЫЗДЫ – ЖҮЗІК, АЙДЫ АЛҚА ҒЫП БЕРЕЙІН

Келші, көзім, күн бетінді көрейін,
Сүйші, сәулем, түншығып мен өлейін.
Жет, жұлдызым, жылжып қана жібектей,
Жұлдызды – жүзік, Айды алқа ғып берейін.

Сөзің – сиқыр, есті тұман басқандай,
Ессіз жүрек дария болып тасқандай.
Күлкің, Күнім, күндей күміс табаққа
Мінсіз сұлу меруертті шашқандай.

Шашың – толқын, жүрегімнің жарына
Соғылды да, батты улы зарына.
Айнам, саған арнап жырлар жазамын,
Қаламымды малып жүрек қанына.

Жырларыммен кестелейін орамал,
Бүлдіргендей бөбектайым бетің бал.
Балға талай шыбын қонуға ұмтылар,
Ұмтылғанда орамалмен қағып қал.

Еркетайым, келсең егер қасыма,
Сәулелерден шоқ қадар ем басына.
Көз жасымнан меруерт тізіп берер ем,
Келші, күлмей көзден аққан жасыма.

Келші, көзім, Күн нұрына көмейін,
Сүйші – өлейін, «неге өлейін?» демейін.
Жет, жұлдызым, жылжып қана жібектей,
Жұлдызды – жүзік,
Айды алқа ғып берейін!

БЕРНИЯЗҒА

...Ұлан өлді батып қанға,
Тыныштық тапты асау жан да.

Өмір – дала, акын – бала қаңғырған,
Жан сусынын көз жасымен қандырған.
Акын – бөбек, өмір – көбік, тылсым-ды
Ойнап, арбап, бөбекті естен тандырған

Күніренеді кеңес айтып қария,
Әлдеқайда жер шетінде дария:
Тұңғыықтың түбі толған тамаша,
Дарияның сыры жоқ қой жария.

Дарияның астында – алпыс ақ отау,
Ақ отаулар алтын уық, жібек бау.
Отау сайын судай сұлу толқын шаш,
Толқын тербеп: «Әлди, әлди!»– дейді бау.

Әлди, әлди, тербеледі ордалар,
Ордаларда өншен сұлу ән салар.
Сұлу жанның күлкісі де сиқыр ғой,
Күлкілері көбік болып жорғалар.

Көрінсе егер сонау күміс күлкілер,
Жас ұланның жүрегін жүз тілгілер.
Шерлі ұланның көріп суға шомғанын,
Мылқау жартас: «Жынды ма әлде?!»– деп күлер.

Кеңес айтып күніренеді бір күні,
Есімде жоқ, әйтеуір сол бір күні:
Майдан құрып, қарсыласқан екі жау,
Таудай мылқау, бірінің де жоқ үні.

Екі жаудың біреуі – өлім бірі – өмір,
Бір-біріне қайрасады тіс шықыр.

Бір мезгілде жаны жалын жас ұлан
Әлдеқайдан қан майданға келіп тұр.

Жап-жас бала келе сала, қабағын
Түйіп, тартқан екі жаққа садағын.
Тастан қайтқан оғы тиіп өзіне,
Қан майданда қайтыс болған қарағым!

Ұлан өлген, мұны көрген екі жау:
«Мына ұланның емес, сірә, дені сау,—
Деді-дағы, шегі катып күлісті,—
Әй, есалаң!.. Ха-ха, ха-ха, ха-ха-ау!»

Жаны жалын, жаны шерлі жеткіншек,
Күлсін саған, сөксін мейлі көк есек.
Мен сөкпеймін сені, сонау толқынмен
Хан майданға неге ғана кірдің деп.

Мен күніренем, ұлы ойлар кеп басыма,
Жырласаң ед шомылып көз жасыңа:
Тұңғиықтың түбіндегі тамаша
Өзі-ақ көшіп келмес пе еді қасыңа...

Өмір, өлім — мәңгі андысқан екі жау,
Екі жауды бауыр қылар жыр бар-ау.
Сол жыр таппай, садақ тартпай, сабыр ғып,
Қан майданда күңіренсең еді, сор бала-ау!

Ойлаймын да, өкінемін ғапылдығыңа,
Жаным сеніп еді жақындығыңа...
Жастай сөнген жалын жанды жеткіншек,
Күнәң ауыр, кешем акындығыңа.

Өмір — дала, акын — бала қаңғырған,
Жан сусынын көз жасымен қандырған.
Акын — бөбек, өмір — көбік, тылсым-ды
Ойнап, арбап, бөбекті естен тандырған.

СЫРДАҒЫ АЛАШҚА

Атаң Отқа табынған,
Өзің бірге бағынған.
Тәңірің – Оттан боп үміт,
Атаң Отқа табынған.
Жан ба еді ол жауға жалынған?!
Сыр бола ма жыр мен От?

От дегенің – аспан ғой,
Аспан жерді басқан ғой...
Төменге алып төнген ол.
Бір дегенің – жер ғой ол,
Жер дегенің – көр ғой ол,
Көрді сүйген, өлген ол.

Атаң Отқа май салған,
Жан ба еді жыннан тайсалған?
Жаһұт жапқан ажыдан.
Жанын жасып, кірлеген
Отпен аспанға өрлеген
Алады екен аластап...

Салық салған Сырдағы ел,
Көрге мүлгіп болма қол,
Атаң сүйген Отты сүй!
Шаппағанға шаң жүкпас,
Шаппағанға қан жүкпас.
Күйдірем десен, өзің күй.

Отқа табын, Тәңір – От,
Оттан басқа Тәңірі жоқ.
Сөзім – Сырдағы алашқа:
Жанын жасып, кірлеген,
Отпен аспанға өрлеген
Жаныңды, алаш, аласта...

ТҰРАННЫҢ БІР БАУЫНДА

(Сурет)

Ай туды, күнгірт кеш еді, алтын табак,
Ару ғой Ай дегенін алтын қабак.
Жүзінен сол сұлудың нұр төгілді,
Жапырақ – суда ойнаған алтын шапак.

Жапырақ сәуле сүйіп дірілдеген,
Жел шіркін жаны күйіп күбірлеген.
Жерде су сылдыр қағып сүйінгендей,
Кей кезде күйік кернеп күрілдеген.

Ай қалқыды, сәуле аспаннан сорғалады,
Ағаштар ерке арудай ырғалады,
Арудың аққу мойны бұрылғанда,
Жұлдыздай жарк-жүрк етіп сырғалары.

Бөрік киген бұйра сеңсен қара ағашы,
Алқызыл алқа киер алма ағашы.
Бөленген сары алтынға тапал інжу,
Басына ақық сепкен тағалшасы.

Шиесі мөлтілдеген маржан екен,
Маржаны жерде жатар арзан екен.
Жамбыдай жақұты көп анар байғұс,
Тырбиып неліктен ол азған екен!?

Тізілген түйме меруерт тұтқа таптап,
Жандардай жарқыраған тәп-тәтті тап.
Жас өрік ай нұрында ақ алтындай,
Жас үзім – зүбәржаттан тізген шашак.

Көк сұлтан, қызыл сұлтан – сұлтан егіз,
Бірі көк, бірі қызыл тәжі – жеміс.
Жан-жағың жемісті ағаш, аяқ астың
Жайнаған феруза гүл ұшан-теңіз.

Сыр сөйлеп сол гүлдерге сылдыр қағып,
Жатқаны тарам-тарам сулар ағып.
Терендік – мінсіз кезу, өн бойына
Қойған ба біреу әдей күміс жағып?

Сәуле ырғып талдың сұлу саласынан,
Неге ұзақ бұйра бұлттың арасынан

Алтын Ай – ерке сұлу шықпай қалды,
Арылмай жүрек анық жарасынан?

Бір жым-жырт басты неге баудың ішін?
Құлпырып, неге өзгертті гүлдер түсін?
Мынау жыр – шер жыры емес, хор жыры ғой!
Жыр қайдан? Өнім бе бұл? Әлде түсім?

Бұл – бұлбұл! Бұлбұл екен сиқыр көмей,
Не дейін, сонша сұлу, сиқыр демей!
Басында балбыратты, елжіретті
Біраздан жанымды ол алай-дүлей!

Ертеден сені іздеген мен едім ғой,
Тұранға бір сені іздеп кеп едім ғой!..
Ширази, шеих Саади, Хайямдардың
Өртеген өзектерін сен едің ғой!..

Жүректе, мені де өрте, бір күл қалсын,
Жүректе, жоқ, күл емес, мың гүл қалсын...
Сайрарға өмір бойы судай сұлу,
Жанымда сиқыр жырлы бұлбұл қалсын...

Бебеу қағып, басты бұлбұл тербеткендей,
Тербетіп ырыс, аспанға өрлеткендей.
Ессіз боп бұлбұл құстың сиқырымен,
Кетті алып асау жүрек ырыққа көнбей.

Бергенде көтеріле от боп жанып,
Қиялдың толқындары алды қағып.
Толқыннан улы балды жұта бердім,
Кетпес-ау, мен татпасам, толқын танып.

Жұтсам да, жүзе бердім, сусын қанбай,
Қысылды кейде жаным шошынғандай.
Арылып бар күнәдан асау жаным,
Тәңірінің дарғаһына бас ұрғандай.

Жүрек те арылғандай жарасынан...
Сонда Ай да бұйра бұлттың арасынан
Жарқырап шыға келіп, ақ жүзінен
Төкті нұр талдың сұлу саласынан.

¹ Алатау дегені.

Жан-жақта көленкелер көлендеді,
Көзіме әлденелер елендеді.
Жүрегім дүрс-дүрс соғып, айта бердім,
Айтқаным: «Аят бер»-ді, өлең бер»-ді...

Білмеймін, көктен кәусар нұр құйылды,
Неге екен, көзіме ыстық жас жиылды.
Жоқ, әлі улы балға қанбадым ғой,
Бұлбұлым, өнін неге тез тыйылды?

Дариға, аяқталмай, үзілді жыр,
Сұм жүрек жалын болып қалды ғой құр.
Бұлбұлдың өнін үзген не болды екен?
Мынау не: көлдің беті жыбыр-жыбыр?

Көл беті жыбыр-жыбыр, бақа: «Бақ-бақ».
Сайрасын енді қалай бұлбұл бейбақ?
Өмірдің өзгермейтін құрсын заңы —
Бір жақтан бұлбұл шықса, бақа шықпақ.

Жыршы құс бақырайған бақа көрсе,
Бакылдап тырбық бақа өнін бөлсе,
Ойласан ,таң қаларлық дәнене жоқ,
Құсадан акын бұлбұл үнсіз өлсе...

Түн өтті. Бозарғандай шығыс жағы,
Баканың бітпек пе бір «бақ-бақ-бағы?»
Бұлбұлға сыйға тартқан сол сәулесін
Арсыз Ай бақаға да төкті тағы...

АЛАТАУ

Оранып өмір бойы көк мұнарға,
Аспанды алып Ала¹ емген арда.
Айбынды Аспан-ана алып туған
Бөбегін бөлеп қойған меруерт қарға.

Шындары Арсыменен араласқан,
Тәңірі тақ қылғандай тарғыл тастан.
Күніреніп қоныраулы қара нардай,
Қап-қара қорғасындай бұлты басқан.

Иірілген айдаһардай ашулы асқар,
Томсарған туғаннан-ақ тарғыл тастар.

Күздарды мөңгі меніреу мөңгі баскан
Жауһардай жаркыраған аппак шаштар.

Түк басып, түла бойы толған кесте,
Қарағай, арша біткен өрлей төске,
Қарағаш, тал-тобылғы, жасыл шырша,
Қарақат, жиде, шие маржан түсті.

Сан шөптін түгесерсің атап қайсын:
Шымшуыр, көкемарал, укорғасын.
Аһ ұрған Алатауда аруларын
Уһимен тыяды екен ыстық жасын.

Жануар бұғы, марал көз адаскан,
Ойнаған ешкі, теке орғып тастан.
Даланың еркелері – арқар, күлжа,
Күлдырап оқтай күлік елік қашқан.

Сары аю ойнайды екен таспен атып,
Бөрісі бөкен жортқан түнде қатып.
Топ шие бір күлжаға жабылмақшы –
Қозыны жібергендей жамыратып.

Күздарда найза қия күстар шулар,
Төменде тасты сабап толқын тулар.
Аланың ақ төсінен орғып түсіп,
Сайларда салар ойнақ асау сулар.

Беттерін солтүстікке түзеп алып,
Шуласып, «Алатаулап» ұран салып,
Еліріп екпіндеген асаулардын
Күм жапқан көбі бірақ шөлде қалып.

Бір шетте жыңды Қошқар Шуға шапқан,
Сусамыр арқасында сылдыр қаққан.
Арасан әулиенің ыстық жасын
Жиып ап, Ыстық Ата дауырыққан.

Алатау – алып ана көкпен талас,
Арда емген сол ананы тентек Талас.
Қырғызға қасиетті Талас суын
Ертеде қоныс қылған батыр Манас.

Шындарын Алатаудың жел жайлаған,
Жел емес, қалың қырғыз ел жайлаған.

Желменен, желден жүйрік андарменен
Күздардан бірдей орғып, бірге ойнаған.

Сайларда сарқыраған селі ме екен?
Күңіреніп көшкен кыргыз елі ме екен?
Алаштың қайсар ұлы – қайратты елдің
Манасы ел қорғаған ері ме екен?

Көп жылдар желдей заулап есті ме екен,
Алатау өсті ме екен, өшті ме екен?!
Қияның қыранындай қайсар елдің
Басынан күңгірт күндер көшті ме екен?!

Қарлы асқар, мәңгі мұнар барлы ма екен?!
Қайратты ел қайғы жұтып, зарлы ма екен?
Шер басып, алып азып, ерлер жасып,
Манас та ұмыт болып қалды ма екен?!

Жоқ әлі! Қарлы Алатау қалыбында,
Толқындар тулайды әлі шапшып шынға.
Көзінен – от, сөзінен уыт жоймай,
Қайсар ел ұмытқан жоқ алыбын да.

Алатау өспейді екен, өшпейді екен,
Ауыздан алып аты түспейді екен.
Кәрілер: «Киелі ер-ай!» – деп күрсініп,
Жастары: «Ер ұрпағы – біз», – дейді екен.

Ақындар мұнды қияқ шалады екен,
От болып көптің көзі жанады екен!..
Жұмбақшы «Манасты» айтып жорғаласа,
Кәрі-жас көзіне жас алады екен.

Алашқа қайсар кыргыз бала ма екен,
Қайғымен қайсар жаны жара ма екен?!
Жаралы ел көшкен күнін жоқтай, жылай,
Құл болып, жасық жаспен қала ма екен?!

Тау өшпес аспан төніп, еміренген,
Сел солмас қарлы күз бен көк мұзды емген.
Ерлерін ел қорғаған есте тұтып,
Ел бітпес кенес қылып күңіренген!..

Алаштың қайсар кыргыз баласына
Қосылса жара жанның жарасына,
Жас төкпей, өрлеп, өрлей Талас бойын,
Тәуеп қыл Манасыңның моласына...

ТҮРКІСТАН

Түркістан – екі дүние есігі ғой,
Түркістан – ер түріктің бесігі ғой.
Тамаша Түркістандай жерде туған
Түріктің Тәңірі берген несібі ғой.

Ертеде Түркістанды Тұран дескен,
Тұранда ер түрігім туып-өскен.
Тұранның тағдыры бар толқымалы,
Басынан көп тамаша күндер кешкен.

Тұранның тарихы бар отты желдей,
Заулаған қалың өрттей аспанға өрлей.
Тұранның жері менен суы да жат,
Теніздей терең, ауыр ой бергендей.

Тұранның егі-шексіз шөлі қандай,
Теніздей кемері жоқ көлі қандай!
Тұранның дария аталған өзендері
Тасыса, шөлді басқан селі қандай!

Тұранның таулары бар аспанға асқан,
Мөңгіге басын аппақ шаштар басқан.
Бауырында ерке бұлақ салады ойнақ,
Жаралып таудан аққан салқын жастан.

Шөлдер бар, жел де жүрмес, сап-сары құм,
Моладай ешбір үн жоқ мөңгі тып-тын.
Болмақ па жан-жануар шексіз шөлде,
Сар құмда салар ойнақ пері мен жын.

Тұранның теңіз дерлік көлдері бар,
Шалқыған егі-шетсіз Теніз, Арал.
Бір шетте қасиетті Ыстықкөлдін
Бауырында дүние көрген түрік көкжал.

Ертеде Оқыс, Яқсарт – Жейхун, Сейхун,
Түріктер бұл екеуін дария дейтін.
Киелі сол екі су жағасында
Табасын қасиетті бабаң бейітін.

Тұранның Тянь-Шаньдай тауы қалай,
Пар келмес Тянь-Шаньға таулар талай!

Еріксіз ер түрікті ойға аларсын
Көкке асқан Хантәңіріге карай-карай.

Балқашты бауырына алған Тарбағатай,
Жоталы, жер кіндігі – Памир, Алай.
Қазықұрт қасиетті тау болмаса,
Топанда Нұқ кемесі тоқтар қалай?

Тұранның жері де жат, елі де жат,
Құйындай бастан кешкен күні де жат!
Тұранды түгелімен билеп тұрған
Ертеде ертегі хан Афрасияб.

Ежелден жер емес ол қарапайым,
Білесін, тарихты ашсан, Тұран жайын.
Тұра:лға қасиетті құмар болған
Ертеде Кей-Қысырау мен Зұлқарнайын.

Тұранға жер жүзінде жер жеткен бе?
Түрікке адамзатта ел жеткен бе?
Кең ақыл, отты қайрат, жүйрік қиял,
Тұранның ерлеріне ер жеткен бе?!

Тумайды адамзатта Шыңғыстай ер,
Данышпан, тұңғыық ой, болат жігер.
Шыңғыстай арыстанның құр аты да
Адамның жүрегіне жігер берер.

Шыңғыстан Шағатай, Үкітай, Жошы, Төле –
Атаға тартып туған бәрі бөрі.
Шыңғыстың қол бастаған екі көзі –
Жолбарыс Сұпытай мен көкжал Жебе.

Тұранның билері бар Тарағайдай,
Сол биден Темір туған от боп ойнай.
От шашып жер жүзіне Ақсақ Темір,
Жарқ етіп өте шыққан нажағайдай.

Тұранды мақтамаймын тіпті текке,
Онсыз-ақ Тұран таныс талай шетке.
Сырласқан үйде отырып аспан-көкпен
Білгіш аз жеткен жүйрік Ұлықбекке.

Асыл қан – қасиетті түрік қаны,
Сол қаннан – Ибн-Сина Әбуғали.
Молдығы білімінің сикыр дерлік,
Дүниеге мұндай адам туды ма әлі?

Түріктің кім кеміткен музыкасын,
Фараби тоғыз ішекті домбырасын
Шерткенде тоқсан тоғыз түрлендіріп,
Жұбанып, кім тыймаған көздің жасын?!

Тұранда түрік ойнаған ұсап отқа,
Түріктен басқа от болып жан туып па?
Көп түрік енші алысып тарасқанда,
Қазақта қара шанырақ қалған жоқ па?

Арыстан елге Отан болған Тұран,
Тұранда қазағым да хандық құрған.
Қазақтың қасқа жолды Қасым ханы
Тұранның талай жерін билеп тұрған.

Әділ хан аз болады Назардайын,
Алашқа Есім ханның жолы дайын.
Тәукедей данышпан хан құрған екен
Басында Күлтөбенің Құрылтайын.

Бұл Тұран ежелден-ақ алаш жері,
Тұрансыз тарқамаған алаш шері.
Тұранның топырағында тыныштық тапқан
Алаштың арыстаны – Абылай ері...

Тұраннан Сарыарқаны бөлек деме,
Түркістан алты алашқа болған Кебе.
Тұранның топырағын құшып жатыр
Кешегі ердің ері көкжал Кене.

Шер батса – кім іздемес туған елін,
Тұлпар да көксемей ме туған жерін?
Арқаның ардагері – қалың алаш,
Тұран да, біле білсен, сенің жерін!

Қырағы Тянь-Шань мен Памир, Алай,
Күтеді көптен сені қарай-қарай.
Кене мен Абылайдың жолын кумай,
Жапанда жайылудың мәні қалай?!

Ертеде Оқыс, Яксарт – Жейхун, Сейхун,
Түріктер бұл екеуін дария дейтін.
Киелі – сол екі су жағасына,
Болмаса, барсаңшы іздеп бабаң бейітін!

СӘРСЕМБАЙДЫҢ ЖЫРЫ

Домбырам басы бал курай,
Басына қонар бозторғай.
Қалампырлы насыбай,
Насыбайды атпасам,
Ауырар менің басым-ай!

Домбырам менің екі ішек,
Күніренеді еңіреп.
Мен де бірге күніренем,
Көзіме ыстық жасым кеп.

Ай, албар-ды, албар-ды!
Сәрсембайда зар бар-ды.
Зардан басқа не болсын,
Шықпаған күр жан қалды:

Бетегелі барқыттай
Белес-белден айрылдым.
Балдан қалған сарқыттай
Күміс көлден айрылдым.

Ай мүйізді ақ кошқар,
Ақтылы қойды бөрі алды.
Шұрқыраған жануар
Жылқыларымды ұры алды.

Ұры алмады, түн алды,
Түн алмады, жын алды.
Жаяу қалдым әйтеуір,
Біле алмаймын кім алды?!

Домбырамның құлағын
Бостау қылып бұрадым.

Жылқымның жөнін сілтеші,
Өркенің өссін, шырағым!

Домбырам менің қарағай,
Қылдың-ау, шіркін заман-ай!
Жат бауыр болған жас шіркін,
Кеткенің бе қарамай?!

Домбырам менің зарлайды,
Зарламайды, қарғайды.
Мен де бірге зарлаймын,
Көзімнен жас парлайды.

Домбырам басы бал құрай,
Қалампырлы насыбай.
Насыбайды атқан сон,
Жазылар менің басым-ай!
Жазылса да бас шіркін,
Тыйылмайды жасым-ай!..

ӘЖЕ

Сығырайған көзі көрінбей
Томар-томар былшықтан,
Отырса, бойы аспайды
Қолындағы ұршықтан.
Алдындағы көженің
Көрінбес беті қылшықтан.
Көжесін татпай әженің,
Жан болмайды құр шыққан.
Көжесін қойшы, кеңесін
Тындамай үйден кім шыққан?!
Сендер де тында, тентектер,
Тыйылып біраз шолжақтан.

Ертегі айтса, ұршығын
Ұмытып әжең кетеді.
Жерде жатқан жүнді алып,
Қайта-қайта түтеді.

Су сепкендей сап болып,
Токтайды сонда жөтелі.
Былшықтан көзі жылтырап,
Ту арқаннан өтеді.
Ал кіріссе ертекке,
Басы қалт-қалт етеді:
Ертек-ертек, ерте екен...»—
Аузы балп-балп етеді.

«Ерте, ерте, ерте екен...
Тыңда енді ал, шырақ!
...Сұр мергенде болыпты
Сүліктей бедеу бір сұр ат...»
Қоя қойды Кенжетай
Жылаған жаңа нан сұрап.
Тыңдап отыр тентектер
Алма беті албырап,
Ауыздары аңкиып,
Сілекейі салбырап.
Қалғып бірақ барады
Кенжетай тентек маужырап.

ЖЫЛҚЫШЫ

Бораны — бөрі ұлып тұр,
Төбеттей тынбай үріп тұр,
Сын тағылды қантарға.
Аман ба екен жылқышы,
Аман ба екен жылқысы,
Малға барған жан бар ма?

Түтінді жерге тығатын,
Түкіріктен түйме тағатын
Аяз мынау шатынаған.
Хабар бар ма, мал қалай,
Малдағы жалғыз жан қалай,
Адам бар ма қатынаған?

Боран мынау қабандай
Арсылдаған шаба алмай,
Түбі қайыр болса игі.
Аяз анау жер тілген,
Ұша алмай анау құс өлген,
Жылқышы қасқа не күйде?

Бір бұта жоқ – айдала,
Аппак кебін айнала,
Қалтиып қос тұр ма екен?
Құрт көжені сіміріп,
Тұмақты қойып жымырып,
Қасқиып қасқыр жүр ме екен?

Ойнақ салған құр аттай,
Шұнандаған лақтай
Орғыса да аяз өкіріп,
Қозғап қойып арқаны,
Ермек қылып малтаны,
Тұр ма екен шырт-шырт түкіріп?

Бораны әлде даланың
Бейітіндей баланың
Қосын басып, жығып па?
Қайран қасқыр-жылқышы,
Ығып кетіп жылқысы,
Ол да бірге ығып па?

Долы, пері, жын боран,
Сумандаған сұм боран
Құлақ-мұрнын қарып па,
Күші кете беріп пе,
Үмітпен түнге төніп пе?
Бір малта жоқ-ау ғарыпқа!

Жене ме, дүние-ай, тілсіз жау,
Алдыңда бір сай бар еді-ау,
Сол сайдан аман өтіп пе?

Құлап әлде тап соған,
Қарқ-қарқ күліп, басынан
Боран жүріп кетіп пе?

Алас ұрып, ісініп,
Есі кетіп жығылып,
Есіл ер үсіп өліп пе?
Ердің солай өлгенін,
Қардың қалай көмгенін
Күзғыннан басқа көріп пе?
Боран мынау қабандай
Қатуланған қаба алмай,
Түбі қайыр болса игі.
Басында, өлсе, сайғақ жоқ,
Өліміне айғақ жоқ,
Жылқышы сорлы не күйде?

АҚ ҚАЛА

Ауылдың алды омбы қар,
«Не бар!— Қолың домбығар!»—
Шешелері десе де,
Томпандап бір топ бала,
Соқпақ болып ақ қала,
Кіріп кетті кесеге.

Беті ойнаған оқадай,
Оппа қарға опадай,
Күп берісті топырлап.
Топырлап, шулап, соқтыға,
Тоғытқан бейне тоқтыдай
Жыпырласты шөпірлеп.

Күміс қарға көбіктей
Сүңгіп алып сүліктей,
Топырлаған топ бала
Қарақшыдай қалтиып,
Қарындары шартиып,
Бастады соға ақ қала.

Қарды соғып төрт бұрыш,
Төрт бұрышты қып кірпіш,
 Үй іргесін қаласты.
«Мен оям!»— деп біреуі,
«Мен қоям!»— деп біреуі,
 Терезеге таласты.

Терезелер ойылды,
Қардан құрсау қойылды,
 Шаттықтың енді шегі жоқ.
Беттері болды бүлдірген,
Сар даланы күлдірген,
 Күлкілері меруерт.

Қатар-қатар тізілді үй,
«Алақай», айғай, күлкі ылғи,
 Күлді бірге ақ қала.
Ерінбесең, бар, қара:
Ойнап жүріп көп бала
 Салып қойды ақ қала.

ДАСТАНДАР

БАТЫР БАЯН

БІРІНШІ ТАРАУ

Жүрегім, мен зарлымын жаралыға,
Сұм өмір абақты ғой саналыға.
Қызыл тіл, қолым емес, кісендеулі,
Сондықтан жаным күйіп жанады да.
Қу өмір қызығы жоқ қажытқан соң,
Толғанып қарауым сол баяғыға.
Түйіннің тоқсан түрлі шешуі бар
Әдемі ертегідей баяғыда.
Әдемі өткенді ойлап айнымасам,
Сұм өмір күшті уын аяды ма?

Ертегі уатпай ма баланы да,
Сөз сиқыр ғой, жазбай ма жараны да?
Ақын да бір бала ғой айға ұмтылған,
Еркімен өзі-ақ отқа барады да.
Жай тақтақ жабайыдан жол қалғанда,
Қанды ор боп ақын жолы қалады да.
Ойлайды, күңіренеді, толғайды ақын,
Күрсініп көзіне жас алады да.
Ақында адамзаттан дос болмайды,
Жалғыз-ақ сырын сөйлер қаламына.

Мен де ойды ағытамын қаламыма,
Арқаның көз жіберсем алабына:
Сарыарқа – сары дария, қиыры жоқ,
Көз болсын қандай қыран, талады да.
Ішінде сары дария көз тоқтатар
Көкшетау – Сарыарқаның аралы да.
Көкшеде күні кеше қойдай өрген
Түрлі аң: бөрі, бұғы, маралы да.
Айрылып асау, ерке андарынан,
Көкшенің тас жүрегі жаралы да!

Аркада жер жетпейді Бурабайға,
Бөленген бұйра сыпсың карағайға.
Бұлт күшқан мәнгі мен-зең Көкшетауға
Бөлектеу: «Ой, бауырым!»— дер анадайда.
Окжетпес найза кия — кыранға ұя,
Қарасан, жанның шері тарамай ма?
Солардың ортасында Бурабай көл
Мөп-мөлдір, дөп-дөнгелек ұқсайды Айға.
Бурабай — Арка аралы, жер еркесі,
Ертеде қоныс болған Абылайға.

Бауырында Бурабайдың қалың ағаш,
Көкшенің жалыменен біткен жалғас.
Арудың ақпен өрген тұлымындай
Қарағай, қызыл қайың, тал аралас.
Ертеде жел өтпейтін қызыл ағаш,
Дариға, бұл күндерде жап-жалаңаш!
Қабірінен әулиенің алашка артық,
Ертеде Абылайға орда болған ағаш.
Ордасын сол ағаштағы Абылайдың
Меккедей тәуеп қылған тамам алаш.

Қиын күн туған алаш баласына,
Шұбырып жапанның сар даласында,
Кез болған, жаудан үркіп, «Ақтабанға»,
Дұшпанның қалғандай боп табасына.
Арқаға аяқ салып, түскен барып
Екі оттың — орыс, қытай арасына.
Күндерде сонау қара, тапсырған ел
Тағдырын Абылайдай данасына.
Сол күнде ел қорғаған Абылайдың
Қылсаң да аз қанша тәуеп моласына.

Алыстан орыс, қытай — ауыр салмақ,
Жақыннан тыншытпайды қалың қалмақ.
Артында — ор, алдында — көр, жан-жағы жау,
Дағдарған алаш енді қайда бармақ?
Сол кезде елге қорған болған Абылай,
Көп жаудың бірін шауып, бірін арбап.
Күндердің бір күнінде хан Абылай
Қалмаққа (ойына алды) ойран салмақ.
Ханынан «Аттан!» деген сөз шыққан соң,
Ордаға батыр, билер келді андап.

Жиылды өңшең ноян ығай-сығай,
Байжігіт, Тасболат пен би Толыбай,
Ту баста Абылайды хан көтерген
Камқоры Қарауылдың шешен Қанай,
Ашуы жауған қардай, шөккен нардай
Қарт қыран Қанжығалы қарт Бөгенбай,
Бөкеннің жас жолбарыс жеткіншегі
Аузынан жалын шашқан жас Жанатай,
Найзасын нажағайдай ойнататын
Жас барыс бәсентиін Сарымалай.

Балталы, екпінді оттан Оразымбет,
Сырғалы, шапшаң оқтан ер Елшібек,
Өзіне тірі жанды тең көрмейтін
Тәкаппар Қошқар ұлы ер Жәнібек,
Қалданға ханмен бірге тұтқын болған
Жолдасы Абылайдың батыр Жәбек,
Майданда от шашқандай оқ шашатын
Сырттаны Бәсентиін ер Сырымбет –
Осындай өңшең көкжал жиылысты
Күңіреніп жолбарыстай: «Жау қайда?»— деп.

Әрі ақын, әрі батыр Қарабұжыр,
Айтатын өрлеп барып аспанға сыр.
Бұқар мен Тәтіқара жырлағанда,
Толқынды тұңғыық боп төгілер жыр.
Осылай думанменен күндер өтіп,
Батырлар ерікті енді жатқанға күр.
Аттан деп әлі айтпаған Абылайға
Көкжалдар дей бастады: «Жүр енді, жүр!»
Алайда Абылайдан сөз болмады,
Сондықтан бұғып, бықсып туды күбір.

Жиналған өңшең бөрі Бурабайға,
Алаштың Кебесінде¹ ізгі жайға.
Батырлар бұғаудағы арыстандай,
Абылай тұңғыық бір терең ойда.
Бәрі де ел қорғаны – батыр, билер,
Аттанбай тек жатудан таппай пайда:
«Жүрелік, жау басынар!» деген сөзбен
Салады Қанай биді Абылайға.
Би Қанай: «Бұ қалай?»— деп бастағанда,
Абылай сұрайды одан: «Баян қайда?»

¹ Кебе – қағба мағынасында

«Қанайым, ойың удай, тілін шаян,
Амал не, келген жоқ кой батыр Баян.
Көп жаудың албастысы, ел еркесі
Баянның батырлығы алашқа аян.
Баянның аруакты күр атынан
Көп қалмақ болмаушы ма ед қорқақ қоян?
Наркескен, өрттей ескен, қайтпас болат
Баянсыз қанатымды қалай жаям?!
Би Қанай! Аттанбайды хан Абылай,
Келмесе қандыбалақ батыр Баян!»—

Деген соң ойы теңіз хан Абылай,
Аяндап батырларға қайтты Қанай.
Байлаулы бөрілерді аза қылмай,
Кестелеп, сөзбен сипап айтты Қанай.
Күндеу ме, көтеру ме, кім біліпті,
Батырлар десті жалғыз: «Баян бала-ай!»
Көкшенің бауырында өңшең көкжал
Күніреніп күтіп жатты күндер талай.
«Жау!» десе, жатпайтұғын батыр Баян,
Апырм-ай, келмеуінің мәні қалай?

Жас Баян жауды талай көрмеп пе еді,
Сорғалап сұңқардайын төнбеп пе еді,
Майданда жолбарыстай жалғыз ойнап,
Сан қолға аш бөрідей кірмеп пе еді?!
Жебесі көбе¹ бұзып, жүректі үзбей,
Найзасын, сірә, шалғай сермеп пе еді?
Бірін айт, бәрін айт та, басқа батыр
Баяндай «алашым!» деп еңіреп пе еді?
Бұл жолы кешігуі жай емес қой,
Тұлпарым кез болды ғой орға, тегі!

Арқада бір өзенді дер Обаған,
Сол жерде аз ғана Уак қоныс қылған.
Уактың ерте күнде өжет-қайсар
Ер Көкше, Ер Қосайдай ері болған.
Сол ері ерте күннің — Ер Көкшенің
Нәсілінен қайтпас алмас Баян туған.
Баянның ер ағасы батыр Сары,

¹ Көбе — сауыт.

Қос қыран тізе қосып жауын қуған.
Айналып оны айт, мұны айт, Баянды айт,
Ер Баян алашының бетін жуған.

Ол күндер аз қазақ пен қалың қалмақ
Қыран мен қара құстай алысқан шақ.
Баласы алты алаштың Абылайдың
Астында ақ туының табысқан шақ.
Қазақтың батырлары бәрі қыран,
Сонда да бір батыр жоқ Баяндай тап.
Жауының бір жорықта бір сұлуын
Ер Баян алып қайтқан артына сап.
Баянның алып қайтқан сол сұлуы –
Балдырған бөбек дерлік, он төрт жаста-ақ.

Сол сұлу сұлу екен атқан тандай,
Бір соған бар сұлулық жиылғандай.
Торғын ет, шапақтай бет, тісі меруерт,
Сөздері – су сылдырлап құйылғандай.
Бір улап көз қарасы, бір айнытқан,
Жұлдыздай еркелеген сөнбей-жанбай.
Лебізі – жібек лебі, жұмақ желі,
Кәусардай татқан адам қалар қанбай.
Шын ер ғой батыр Баян алып қайтқан
Еліне сол сұлуды, естен танбай.

Ер Баян жас сұлуды алып келген,
Сұңқардай бабындағы сұқсыр көрген.
Қан жауып екі көзін, қанды балақ
Ілмекке қоңыр қазды көңіл бөлген.
Марал бар оққа ұшпайтын, тым сақ бірақ
Кезеңде кез келсе де қандай мерген.
Болмасын жас сұлудың білгеннен соң,
Ер Баян қарындас қып, ерік берген.
Алайда ар алысқан жүрегімен
Теңізде алысқандай күшті сеңмен.

Қалмақтың қайсар қызы қайрылмаған,
Болаттай жасу білмей, майрылмаған.
Жап-жас қыз сұмдығы мол, сыр бермейді,
Жандай-ақ ойдан аулақ қайғырмаған.
Алаштың аруы боп кетсе-дағы,
Жанымен өз жұртынан айрылмаған.
Сұм сұлу анадайдан «ағатайлап»,

Баянда жан қоймаған жандырмаған.
Сонда да сыр шығармай батыр Баян,

Жастық қып жанын естен тандырмаған.
Осылай іштен күйген батыр Баян,
Баянның батырлығы алашқа аян.
Баянның інісі бар он бес жаста —
Бөрінің бөлтірігі — бала Ноян.
Ноянның бар ақылы білегінде,
Билеген асау жүрек, қайнаған қан.
Келгенде-ақ сұлудың бір карауынан
Ноянның жүрегінде ұшқын туған.
Сол ұшқын өртке айналып, жап-жас Ноян
Алысып жүрегімен, аласұрған.

Жастықта жалынданып сүйген қандай!
Баладай өксіп жылап, күйген қандай!
Көрмесең жан-жарынды өлгендей боп,
Қайғырып күлден кебін киген қандай!
Кеудене жан кірмей ме, көзің шалса,
Өмірін жана ағарып атқан тандай.
Кеуденді қасиетті сәуле кернеп,
Жүрегің сол минутте жарылғандай.
Не дерсің салпаң құлақ есектерге,
Өгіздей өмір сүрген сүймей-жанбай!

Ноян да сол сұлуға — тәтті балдай,
Мөлдіреп караушы еді көзі талмай.
Мас болып, дене түгіл, жаны елжіреп,
Жұтқандай сол сәулені демін алмай.
Алайда бұзық ойдан аулақ еді,
Сұлуға Тәңірі көріп табынғандай.
Жанса да жап-жас Ноян, сұм сұлу қыз
Көп заман жүрді бірақ көз де салмай.
Сонда да кейбір кезде ақ бетіне
Бір нәрсе жүгіруші ед ыстық қандай.

Айға алтын Күн нұрынан сәуле бермек,
Шалқыған махаббат-от аспанға өрлеп.
Жүрегің өзі сүйген отты жүрек
Оятпақ тас болса да, зарлап тербеп.
Басында сыр бермеген сұм сұлуға,
Біраздан бола бастар күлкі кермек.
Нояннан о да көзін алмас болды,
Күйдіріп жас жүрегің жалын кернеп.
Шешілді екі жастың жұмбақтары,

Екеуі бір інірде сайда кез кеп...
Сикырлы гүлге оранған жібек майда,
Сылдырлап сылк-сылк күлген терең сайда
Ерке өзен жанын өртеп, жармен ойнап,
Сүйгізген ақ бетінен күміс Айға.
Сондай бір жібек кеште жаны өртеніп,
Екеуі «әй!» дескендей барған сайға.
Аулақта сүйіскен жан ұшырасса,
Еріксіз тамырларға у тарамай ма?!
Анттасып, айрылмасқа сөз байласып,
Бастық деп Арсыға адым санамай ма?

Жас Ноян қызды көріп от боп кетті,
Көздері қызыл жалын шоқ боп кетті,
Жер мен көк, ай, жұлдызды тұман басып,
Бір қыздан басқа нәрсе жоқ боп кетті.
Келді де қызға жалын сөздерімен
Шығарды жан ұшырып іштегі өртті.
Бір күйіп, бір суынып, бір елжіреп,
Біресе жас баладай жасын төкті.
Өртемей отты жүрек қоймақ па екен,
Тақады сұлу қыз да бетке бетті.

Қыз сонда: «Ноян бауырым – Кебем!– деді,—
Мен сенің сүйгеніңе сенем,— деді.—
Сүйемін мен де сені, Тәңірі куә,
Тән түгіл, жаным саған берем!– деді.—
Нояным, бірақ сенен қалауым бар»,—
Деді де, сұлу ойға тереңдеді.
Сұлудың сырға толы торғын беті-ай,
Бетінде ешбір толқын көрінбеді.
Біраздан көздеріне жас мөлдіреп,
Жас сұлу жылап тұрып күлімдеді.

Қыз сонда: «Қалауым бар, Ноян батыр,
Адасқан аққу құстай мен бір пақыр.
Арканың аруы боп жүрсем-дағы,
Алыста туған, өскен жерім жатыр.
Өткізген балаусадай бөбек күнім,
Барқыттай белес-белес белім жатыр.
Айбынды арыстандай құмда кезген,
Күніреніп қалың қалмақ елім жатыр.
Барқыт бел, қашқан қалмақ қалсын адыра,
Ата-анам — айым менен күнім жатыр.

Ер Баян біздің елге барған еді,
Көп қойға көкжал ойран салған еді.
Бөбегін шырылдатып ап кеткенде
Ата-анам жылап-зарлап қалған еді.
Сорлы анам көкірегін көкке сауып,
Қан жылап менен бір ант алған еді.
Ол анты: «Елдің шетін, анаң бетін
Бір көрмей, козым, ерге барма!»— деді.
Анама сөзім — анау, өзім — мынау,
Жас Ноян, жүгінемін ер деп сені.

Көр болсақ, көрді көрмей, Тәңірі ондай ма,
Ер Баян неге батқан терең ойға?
Мен сорды көргеннен-ақ сүйген Баян,
Қосылсақ, Баянға ауыр дерт болмай ма?
Биікке кетпей киік, ойда ойнаса,
Ашулы арыстанға мерт болмай ма?
Екеуміз Сарыарқадан сапар кылсақ,
Қатерсіз қосылуымыз берік болмай ма?
Қаны бір ел еді ғой қазақ, қалмақ,
О да бір саған туған жұрт болмай ма?!»—

Деп сұлу сыбырлады сиқыр сөзін,
Толтырып меруерттей жасқа көзін,
«Шыдашы, көне күймей!»— дегендей-ақ,
Ноянға тақап тұрып жалын жүзін.
Жас Ноян жас қанына тұншыққан соң,
Ұмытпай тұрсын қалай өзі өзін!
«Жарайды, даярмын!»— деп айтып салды,
Ойланып бір минут та қылмай төзім.
Сол сайда уәделерін бекітісіп,
Екеуі аймаласты ыстық жүзін.

Сол уақыт мезгіл екен дәл таң алды,
Төзім қып албырт Ноян күтпей танды,
Жүгіріп жан ұшырып жаяу барып,
Жылқыдан екі жүйрік тандап алды.
Азырақ азық алып, қару-жарак,
Жүйрікке әсем әбзел тұрман салды.
Сөйтті де Сарыарқамен есендесіп,
Екеуі ескен желдей кетіп қалды.
Кетті олар. Сәске болды, ауыл тұрды,
Алдымен Ер Баянға хабар барды.

Боз үйде жатыр екен Баян жалғыз —
Керілген күнге еркелеп жас жолбарыс.

Ауылдың ақсакалы сөзді әкелген
Деп бастап: «Баян-айым, бір маскара іс
Өткен түн болып қапты...», – деп шұбыртып,
Жаудырды екі жасқа нәлет-қарғыс.
Алайда жас Ноянды ақтай сөйлеп,
Дей берді: «Қылды-ау бізге қалмақ қар қыз!»
Ер Баян сұп-сұр болып, деді бірақ:
«Жарайды... Бар, ақсақал. Ойланармыз».

Боз үйде жалғыз калып Баян енді,
Жаралы жолбарыстай күніренді.
Қорғасын миын, ойын төмен басып,
Ақылға алғыр құстай ашу төнді.
Бір көк сұр түс енгізіп бар денеге,
Сұм жүрек қанды өзіне жинай берді.
Ақыры ашу ерді билеп кетіп,
Жалп етіп сөнген шамдай ақыл өлді.
Өлді ақыл. Атып тұрып батыр Баян,
Боз үйден оқ жыландай шыға келді.

Ер Баян сол кеткеннен кете барды,
Мініп ап белдеудегі көк тұлпарды.
Дулыға, қалқан, көбе қалған ұмыт,
Белінде жалғыз-ақ бір садақ бар-ды.
Бауырынан Обағанның орғып өтіп,
Арыстан айдалада дүбір салды.
Дауылдай талмай есіп, желдей ұшып,
Түс ауа Жолдыөзекке жетіп қалды.
Кермиық Жолдыөзектің даласында
Алыстан екі қараны көзі шалды.

Атығай қоныс салған Жолдыөзекке,
Құнарсыз, ащы татыр сорлы өзекке.
Жолдыөзек – жолсыз өзек, құтсыз, отсыз,
Алдымен жау да салған қолды өзекке.
Айрылып байлығынан, көп соққы жеп,
Көз жасы Атығайдың толды өзекке.
Алаштын Асан Қайғы данышпаны
Кетпеген «Қанды өзек» деп тіпті текке.
Ежелден құт дарымай, қағынған жер,
Қайғылы бір іс болды сол өзекте.

Алыстан екі қара көрді Баян,
Кілегей қара бұлттай төнді Баян.
Ой жоқ боп, жүрек шок боп, құр екпін боп,
Сұңқардай сорғалаған келді Баян.

Қыз түгіл, қаны бірге өз бауырын
Танымай қалғандай да болды Баян.
Байланған белде сала садағына
Қалшылдап қалды салып қолды Баян.
Ашуын арыстанның байқаған соң,
Майысып тұра қалды жап-жас Ноян.

Жас Ноян жүйрігінің мойнын бұрды,
Жас Ноян Ер Баянға қарсы жүрді.
Жақындап келіп қалып ағасына,
Түсінен шошыды да, тоқтап тұрды.
Жапанда аға-іні: Баян, Ноян,—
Алып кел көз алдына Ай мен Күнді.
Дұрысы — күміс күлген күндіз бенен
Түнерген кара бұлттай кара түнді.
Алайда ерке бұлан Ноянұлан
Ашулы ағасына қарап күлді.

Бір күлді балдырғандай Ноян бала,
Ашылған шешек жарып гүлдей жаңа,
Еріксіз сотқарлығын кешіретін
Еркелеп ерке ұландай күліп қана.
Көрсен де дауыл гүлді — басылмады
Ер Баян арыстандай жаны жара,
Қалшылдап, көзі қан боп, қолын алмай
Байланған садағынан белде сала.
Жас Ноян: «Жан көке!»— деп сөз қатқанша,
Сұлу да жетіп келіп: «Баян аға!»—

Дегенше, қалды тартып батыр Баян,
Баянның батырлығы алашқа аян.
Ок тиіп жүрегінен, құлап түсті
Атынан бүктетіліп бөбек Ноян.
Жын шуы басқандай боп, естімеді
«Жан көке, аға!» деген сөзді Баян.
Садағын сол секундте тартты тағы
Бір ашып, бір жұмбай да көзді Баян.
Үстіне інісінің денесінің
Түсірді тағы ұшырып қызды Баян.

Екі жас аттарынан ұшып түсті,
Түскенде бірін бірі құшып түсті.
Жүректен атып ыршып шыққан қанмен
Жалғыз-ақ «Аһ» десті де, «Жаным!» десті.
Қомағай қара топырақ бүлкіл қағып,

Асығып екі жастың қанын ішті.
Күлдей ку, тұнжыраған түндей болып,
Жия алмай, құр теңселіп, ақыл-есті,
Тұрды да, біраздан соң батыр Баян
Атынан есі ауғандай құлап түсті.

Бірталай талғандай боп жансыз жатып,
Тұңғыық көмескі көп ойға батып,
Ер Баян есін жиып, екі жасқа
Бір карап, кара тастай қалды қатып.
Сол кезде сар дала да күңгірт тартты,
Еңкейіп бара жатты күн де батып.
Құшақтап ақ селеуді жылады жел
Өзінің қасірет жырын қоңырлатып.
Құшақтап екі жасты күніренді ер
Көзінен ыстық жасты сорғалатып.

Қайғыдан жарылғандай қайран жүрек,
«Уһ-уһ!» деп үзілгендей есіл өзек.
Қасіреті кара түндей Ер Баянның
Алдында бүлдіргендей екі бөбек.
Аузынан уыз шыққан екі жасты
Ер Баян сүйді құшып кезек-кезек.
Жапанда жапа-жалғыз еніретті ерді
Әлгіде ойды улаған ашу кезеп.
Ашудан бұғып қалған қорқак ақыл
Күбірлей бастады енді: «Мұнын не?»— деп.

Зарланып күніренді батыр Баян,
Мезгілде күңгірт тартқан кешке таман:
«Кең ақыл, отты қайрат, сырттаным» деп
Ер едім еркелеткен алаш тамам.
Сындырдым аз ғана Уақ елім белін,
Елімнен кетіп, елді қайдан табам?
Жейтұғын өз күшігін болдым бөрі,
Ісімді мынау ағат немен жабам?
Қарабет болдым алаш баласына,
Ер дер ме енді мені Абылай данам?!

Жорыққа ку қалмаққа жүрдім неге?
Тобына көк бөрідей кірдім неге?
Тәтті бал, балауса тал жас сұлуды
Көр болғыр екі көзім, көрдің неге?
Садақпен жүрегінен тартып кетпей,

Жыландай бауырыма сап келдім неге?
Әйелдей баса алмайтын жүрек жынын,
Есалан жүрекке ерік бердім неге?
Буынып сол боз үйден шықпай өлмей,
Атылып оқ жыландай тұрдым неге?!

Ойламай, белді бекем будым неге?
Қозымды қас дұшпандай қудым неге?
Майысып Ноян қалқам, ерке маркам,
Қаскиып қарсы алдымда тұрдын неге?
Бауырыма тас жүрегім жібімеді-ау,
Бір ата, бір анадан тудым неге?
Салдырап шіріп қалғыр саусақтарым,
Қанымен өз қозымның жудым неге?
Күнәсіз екі жасты өлтіргенше,
Өлмедім ішіп уын удың неге?!

Сұлу-ай, қалмай маған ердің неге,
Жыландай бауырыма кірдің неге?
Қадалды оқ-кірпігің жүрегіме,
Жүрегім тілім-тілім тілдің неге?
Жұлдыздай аспанда алыс жымындаған
Алыстан «ағатайлап» күлдің неге?
Секіріп суда ойнаған шабағымды,
Сұм сұлу, кармағыңа ілдің неге?
Тірлікте бетіннен бір сүйе алмадым,
Тіл тартып, ерке тотым, өлдің неге?!

Күй, жүрек! Көл бол, жасым! Өртен, ішім!
Алдымда айнап жатыр бөбек пішін.
Сұм садақ кетсе де үзіп жас жүрегін,
Жойған жоқ құлыншағым ерке түсін.
Сорлы ағаң атып жығып өз інісін,
Иіскейді енді зарлап аппақ төсін.
Тартқанда сынбадың ау, сұм садағым!
Қайтейін, арымадың, арда күшім!
Жоқ, әлде, жоқ, жоқ... Әлде... Өлтірдім бе
Інімді алты алаштын намысы үшін?!

Аркамдай жер жүзінде жер бола ма?
Айбынды алашымдай ел бола ма?
Алашта ертеде өткен екі арыстан:
Ер Көкше, Ер Қосайдай ер бола ма?
Солардың нәсілінен Сары, Баян,

Барыстай ойын салған сар далада.
Інісі Ер Баянның жасық Ноян
Атадан азып туған дер болар ма?
Күл болса бір қыз үшін балдырғаны
Алашқа бұдан да ауыр шер бола ма?!

Дариға, жұбанамын жел ойменен,
Тартпадым сұм садақты бұл ойменен.
Тандырған мені есімнен ғашықтық қой,
Бір тынбай сұр жыландай жаным жеген.
Өз бауыры, өз сүйгенін өзі өлтірген
Болар ма, сірә, сорлы адам менен?!
Алдымда «Көкежан!» деп күліп тұрған
Садаға кетпедім ғой, козым, сенен.
Ел беті енді маған болсын арам,
Алашым, аттанамын, жауында өлем!»—

Деп зарлап, күніренді жаралы ер,
Айрылған екі жаннан каралы ер.
Зарланып көзінен қан тамшылатты
Тұңғиық жанды жеген қап-қара шер.
Жүрегі тас болса да шыдай алмай,
Қамығып, қайғы басып, күрсінді жер.
Молайтып минут сайын қасірет жырын,
Жанында өксіп-өксіп жылады жел.
Бозарып бел артынан таң атқанда,
Сокқыдан сенделгендей тұрады ер.

Күміс таң жерге күміс сәуле шашты,
Сәуле мен қараңғылық араласты.
Алыспас адал, арам бекерге ұзақ,
Жеңіліп қараңғылық жылжып қашты!
Сол кезде жаны жара батыр Баян
Үнгір ғып қара жердің бетін ашты.
Жапанда қазған суық тар үнгірге
Көтеріп көмді әкеліп екі жасты.
Топырақ екі жанын жасырған соң,
Ер Баян тағы көл ғып төкті жасты.

Ер Баян көмді екеуін дөн басына,
Түсірмей бір топырақ ортасына.
Ап шыққан қаруларын сүйеп-сүйеп,
Ноянның көмді бәрін өз қасына.
Отырды топыраққа ұзақ басын қойып,

Шомылып қанды ыстық көз жасына.
Аздан соң мінді атына батыр Баян
Сыйынып бір жаратқан Алласына.
Жолбарыс жортып кетті бетін түзеп,
Шандатып Абылайдың ордасына.

Жас Баян жауды талай көрген еді,
Сорғалап сұңқардайын төнген еді.
Майданда жолбарыстай жалғыз ойнап,
Сан қолға аш бөрідей кірген еді.
Жебесі көбе бұзып, жүректі үзіп,
Найзасын ылғи дәлдеп сермеп еді.
Бірін айт, бәрін айт та, Батыр Баян
Туғаннан «Алашым!» деп еңіреп еді.
Көкжалдың осы жолы кешіккені,
Осындай тұлпар орға кез кеп еді.

ЕКІНШІ ТАРАУ

Өткен күн таң-тамаша ертегі ғой,
Ерлері ертегінің өрт еді ғой.
Айрылып от екпінді ерлерінен,
Алаштың жанында ауыр дерт еді ғой.
Сонау дерт түгелімен ауып маған,
Дариға, жүрегімді өртеді ғой!
Ер көрмей көрден басқа сұр өмірде,
Шерлі жан шерлі кеңес шертеді ғой.
Жадырап жаным, шерім тарқар еді,
Кеңесім тындаушыға сала алса ой.

Күніреніп ойлағанда алаш жайын,
Жанымды орай берсе улы уайым,
Кеудеме күннің нұры толғандай боп,
Жырлаймын алты алаштың Абылайын.
Арсыға асқандаймын, тауап қылсам
Кебедей Абылайдың Бурабайын.
Күніренген жырымменен мен разымын
Алаштың жоқтай білсем Баян-айын.
Жырлаймын, күніренемін өткенді ойлап,
Кеудеме улы уайым толған сайын.

Кірейін кеңесіме күніренткен,
Ер Баян жөнелді енді Жолдыөзектен.

Қамшыны көміп-көміп алды батыр
Ашуын алатындай тұлпар көктен.
Мұнайып мәңгі мұнды белдер қалды,
Жынды жел сақ-сақ күліп сүйді беттен.
Жан-жақта жас қайындар қала берді
Иіліп әдеппенен сәлем еткен.
Ер жортты. Сәске болды, көзі көрді
Көкшені бал алысқан аспан-көкпен.

Көкшеде өншен көкжал аялдаған,
Қырандар қанаттарын жая алмаған.
Ханына Абылайдай: «Болады!»— деп,
Бір берген сөзден елдер тая алмаған.
Ерігіп, әңгіме қып өткен күнді,
Қанішер Болат жайын баяндаған.
Қайратқа құса болған сол қырандар
Алыста қара көрді аяндаған.
Жақындап кара ордаға келген шақта,
Шықты айқай топтан шулап «Баяндаған!»

Аяндап топқа тура келді Баян,
Келді де көпке сәлем берді Баян,
Қудай боп күс төресі топ төрінде
Отырған Абылайды көрді Баян.
Басқаға мойын бұрып бір сөз қатпай,
Абылайға балпаң басып жүрді Баян.
Бәйтерек тұңғыыққа төнгеніндей,
Алдында қол қусырып тұрды Баян.
Тұрды да, деді: «Алдияр, сөзім қысқа,
Екенім менің Баян алашқа аян.

Алдияр, ел ағасы, ханым дана,
Алашқа ауыр күнде болған пана.
Кешігіп, күнәлі боп, енді алдына
Келді ерің іші жалын, жаны жара.
Тұңғыық кез болды ғой кешуі жок,
Болмаса шыққанда «Аттан!» ер тұра ма?
Талқыға жан жарасын сала алмаймын,
Мәнімді мен айтпайын, сен сұрама.
Тілегім – енді жауға аттаналық,
Қан көрсе, қас қыранда шер тұра ма?!»

Абылай ерін күткен көптен зарығып,
Колынан Баян-айын алды тартып.
Алдына отырғызып, күміс кернеу
Керсеннен көкжалына берді сарқыт.
Берді де, бүгіп басын, ойға кетті
Асқардай ой билеген мәнгі қалғып.
Аздан соң көтеріліп, жан-жағына
Қарады жер-жианның бәрін тарғып.
Қарады, қыран сөзі қысқа болды:
«Таң ата жүреміз!»— деп берді жарлық.

Ежелден Абылайда екі сөз жоқ,
Сөз шықты: «Болады!»— деп, тарады топ.
Топ тарап, ат-тұрманын даярлады,
Біраздан дамылдады ел, мезгіл түн боп.
Жібектей жұмсақ жылы жаздың түні
Бұлтымен құшақтады Көкшені көк.
Керілді ерке Көкше күміс Айға:
«Сәуленді, сәулем, көбірек төкші-төк!»— деп.
Бетінде Бурабайдың ерке толқын
Бір тынбай, күліп жарды сүйді шөп-шөп.

Түн өтті. Жер шетінде алтын танды
Жорғалап, жүз бұралып, жел қарсы алды.
Сарғайып сары белден таң атқан соң
Абылай қолға: «Аттан!»— деп хабар салды.
Бәрі де болат тұяқ бедеу мініп,
Батырлар қатар түзеп келіп қалды.
Жөңкіліп күзді күнгі көшкен бұлттай,
Қап-қара, ортасы ой боп, қол қозғалды.
Асырып ертегіше айтқан жанға
Қара нар қайыспайтын — жер шайқалды.

Жөңкіліп көшкен бұлттай барады қол,
Кейде қол түнерген тау қайғысы мол.
Кей кезде тентек толқын екпінімен
Шу қойып, шабуылдап алады қол.
Шаңы — бұлт, бұлты — шаңға айналған соң,
Атаған ерлер жолын деп «Шанды жол».
Тартты қол. Қалды өрлер. Қалды белдер.
Бастаған Бұғыбай басшы қол көрмес шөл.
Бірнеше тәулік бойы тынбай тартып,
Қол енді жүрді бойлап бір айдын көл.

Балқаш қой бұл айдыны сылдыр қаккан,
Балқаштын бетін мәңгі меруерт жапқан.
Қаратал, Аягөзбен – екі көзі,
Еркесі – Іле өзені ұзын аққан.
Басы егіз ерке Іленін: Кенес, Текес,
Тәңірінің¹ тентек Текес дәмін татқан.
Бойында сол Іленің қалың қалмақ
Абайлап Абылайды күтіп жатқан.

«Қайда, – деп, – қазақ!» бұрын желіккен жау
Көрген соң көп қазақты ойға батқан.
Қазақтың қалың қолы ерлер кілең,
Батырды көп қалмақты ойға терен.
Қазақтан қулықпенен құтылмаққа
Кенесті қос қоңтайшы: Ұса, Серен.
Жіберді, кенесті де, жеті қалмақ,
Сөздері: «Абылайдан бар да тілен!
Ағаттық бізде болды, кешсін Абылай.
Ақ отау, айдаған мал – бәрін берем.
Тағы да ер басына бір ару мен
Қара нар – айыбымыз, қалы кілем».

Жеті елші осы сөзбен келген ханға,
Қаратып өз жауабын ертең таңға,
Салады мынау сөзді хан Абылай
Би-батыр, қасындағы көп қыранға.
Салса да, алдыменен өзі айтады:
«Түспеспіз, тірі болсақ, алдағанға!
Күні ертең не бергенін жолдан алып,
Қалғанын алсақ қолдан арғы таңда.
Ерлерім, ойым осы! – деді Абылай, –
Бұл ойды теріс дейтін адам бар ма?»

Абылай айта қалса істің жайын,
Би-батыр теріс дей ме Абылайын.
Қалың топ тым-тырыс боп тұрған шақта
Дегендей: «Ерік иеде, біздер дайын!» –
Ерлігі алашқа аян батыр Баян
Тұрды да, деді: «Алдияр Абылайым,
Мергеннің мылтығына қарсы жүрмес,
Қырдағы адам түгіл, құландайын.
Сөзімді не кектерсің, не жұптарсың,
Ойынды теріс дейді Баян-айың!

Тәңірі – Хантәңірі тауы (*М. Жұмбаевтың ескертпесі*).

Талқыға салмай шындық табылмайды,
Құл ғана қожаны ылғи қабылдайды.
Қу қалмақ күні кеше алдамап па ед,
Шонкитып Ой қытай мен Өр қытайды?
Қытаймен күні бүгін жалғаспаса,
Қытайға қалмақ неге қанат жайды?
Абылай артық туған неге ұмытсын,
Қазаққа қалмақ сыры аяндай-ды.
Қалмақтың қарты түгіл, қалшасы¹ да
Алдатпас, алдап кетер Абылайды!»—

Токтады Баян. Абылай тағы өз сөзін
Қайта айтты, біраз шытып қарлы жүзін.
Хан да екі, Баян да екі қайырысты,
Алмастан бір-біріне тіккен көзін.
Жиналып көздеріне қызыл жалын
Қалса да, сыр беріспей, қылды төзім.
Қалың топ хан ашуын байқаған соң,
Ағытты «әрине» деп сөздің бөзін.
Шешілді сөз, қол енді күтіп қалды
Елшінің ертеңінде келер кезін.

Алты алаш Абылайдай арғымағын
Алаштың аруағына пар қылатын.
Бетіне Абылайдай ардагердің
Келуді алты алашқа ар қылатын.
«Бетіне келген жанды соғар кие!»—
Деп жырау, жауырыншылар жар қылатын.
Баянның сөзін естіп кәриялар,
Ішінен ерін аяп: «А шырағым!»—
Десті де күрсінісіп, кесіп қойды:
Қайтад,— деп,— осы жолы, Баян, бағың!»

Серпілді соныменен кеңес енді,
Қол күтіп жатып қалды келер күнді.
Жібектей жылжып өтіп жаздың түні,
Таң құлан күн шығыста иектенді.
Алтын Күн алыстағы арайынан
Жарқырап шығып жерге сәлем берді.
Қол тұрды, ауқаттанды, хабар күтті,
Ерлердің еріккені аңға жүрді.
Қол күтті, уақыт өтті, ерікті ерлер,
Ауыр ой биледі Абылай кеменгерді.

¹Жас баласы.

Кол күтті, уақыт өтті. Күн батар шақ,
Жерде еді кой көшіндей қалың қалмақ.
Кең ойлы Абылайдай данышпанды
Қу қалмақ кеткені ме шын-ақ алдап?!
Күн кірді арайына, шапақ батты
Қап-қара толқындарға толды жан-жақ.
Кол тынған бір толқынсыз тұңғиықтай,
Мүшкіл боп, Абылайға бір сөз салмақ.
Інірдің сонын ала хан Абылай
Серпіліп, ерлеріне қылды жарлық.

Ерлерін жиып Абылай – ел ағасы,
Сұрайды: «Мынау істің не шарасы?»
Қырандар әрі-бері толқысқан сон,
Қанайы Қарауылдың – топтың басы
Санқылдап суырылып сөйлей берді:
«Қытайдың кол ұсыным шекарасы.
Қалмақты Қытай кірген зерттер болсақ,
Қазақтың бірі қалмай мерт боласы!..»
Тұнжырай қалса-дағы хан Абылай:
«Қайту!»— деп сөздің болды бітуанасы.

Таң ата қол қозғалмақ кейін қарай,
Ұрылған көңілі қаяу хан Абылай.
Қол жатқан, жым-жырт басқан, Тәңірі таяу,
Жалғыз-ақ жатқан ояу Баян бала-ай:
«Априм-ай, алаш арын жоқтамастан,
Жөңкіліп бұл қайтудың мәні қалай?»—
Деді де, атып тұрып топ ішінен,
Ерлерден от екпінді, жолбарыстай
Жүз жасты жолдас қылып, тарта берді
Таң ата: «Қайдасың,— деп,— қалың Қытай!»

Кол қалды. Жүз жолбарыс майданды ойлап,
Тартады шабуылмен Іле бойлап.
Алдында ақ сұңқардай батыр Баян,
Екпіні қауға тиген өрттей ойнап,
Бедеулер болат тұяқ желден ұшқыр
Алысып, ауыздықты қарш-қарш шайнап.
Сәскеде сағымменен көрді Баян
Көп қалмақ Іле бойын жатқан жайлап.
Жүз бөрі аз дамылдап алысты да,
Ат қойды қалың жауға «Абылайлап».

Жүз қыран мың сан қолға араласты,
Орғыған асқар таудан судай тасты.
Шыдамай жүз екпінге, шулай беріп,
Қалмақты ә дегенде қара басты.
Аздан соң есін жиып бөріккен ел,
Қару ап, қара құрттай құжынасты.
Аз болса, бір қазаққа жүз қалмақ кеп,
Ат қойып, қиқу салып, қамаласты.
Тер саулап тебінгіден, қылыштан қан,
Шаң, түтін будақ-будақ аспанға асты.

Аз қазақ көп қалмаққа салды тойды,
Көк аспан қара түтін шаңға тойды.
Алдаспан ажалменен бәсеке боп,
Қанішер қайқы қара қанға тойды.
Жып-жылы адам қаны бүлкіл қағып,
Қуалап жылжи берді ойдан-ойды.
Көк көбе шүберектей шүрк-шүрк болып,
Жыртқызды ерлер дал-дұл тұла бойды.
Анадай дөң басында Ұса, Серен
Қуыршак құдайына қасқа сойды.

Шаңқай түс. Қызыл-жалын бір жел ескен,
Зәндем от, әуе айналып жерге түскен.
От түбі тоқтап қалған, жылжымайды,
Аспанда жоқ бір жапырақ бұлт та көшкен.
Сол кезде қара бұлттай қалың қалмақ
Қажытты жүз қыранды жаннан кешкен.
Қазақтың көбін аттан түсірген соң,
Қалмақтың қуаныш пен қиқуы өскен.
Сол кезде қалың топтың ортасында
Шықты шу: «Мұнда Баян! Баян!»— дескен.

Қалың қол ортасында батыр Баян,
Баянның батырлығы алашқа аян.
Екі көз екі қызыл шоқ боп кеткен,
Аузынан көбік болып бұрқырап қан.
Оң-солға алдаспанды сілтегенде,
Бұлақтай қалмақ қанын бұрқыратқан.
Жанында жалғыз жолдас — жас Жанатай
Қансырап, зорға ғана кірпік қаққан.
Түзеліп отыруға халі қалмай,
Қисайып бара жатты құлап аттан.

Жолдас дер ердің ері-ақ қан майданда,
Жан беріп жолдасы үшін алдаспанға,
Еңкейіп сүйемек боп батыр Баян
Жолдасы Жанатайға айналғанда,
Бір қалмақ еңгезердей көк найзамен,—
Білмеген, сірә, тою қызыл қанға,—
Қапыда қайран ердің сүбесіне
Бойлатып сұғып тұрып бұлғағанда,
Ер Баян Жанатайды алдына алып:
«Қыларын, қатын қалмақ, тағы бар ма?»—

Деді де, суырып ап жау найзасын;
«Алаштың әруағы,— деп,— қайдасын?!»—
Жыландай жарқ еткізіп алдаспанды,
Түсірді топ еткізіп қалмақ басын.
Бұлақтай аспанға атып қан шапшыған
Жараға тығып тұрып бармақ басын,
Қаскиып қан майданда тұрып қалды
Қайран ер, қайсар Баян жолбарысым!
Алайда уақыт өтті, құлап түсті
Кұшақтап Жанатайдай жан жолдасын.
Жер мен көк шыр айналып араласты,
Көз алдын кара түтін тұман басты.
Тәтті бір жазғы таңда қалғығандай,
Ер көзін оқтын-оқтын жұмып ашты.
...Көргендей болды ашулы Абылайды,
Қалың қол: «Әне, Абылай!»— деп шуласты.
Тағы ашты жұмған көзін, тағы көрді
Алдында жас ұлан мен Толқыншашты.
Екеуі құшақтасып жап-жақын тұр,
Басымен ишара етіп амандасты.

Сұлудың сексен сырлы жұмбақ жаны-ай,
Ерніне әлде болса күлкі алғандай.
Жок... Күлкі жоқ... бетінде тамшы қан жоқ,
«Ағалап» жанұшырып жалбарғандай.
Жок... өзі Жолдыөзекте жортады-мыс,
Алыста екі кара көз шалғандай...
Ұмтылды оқ жыландай... садақ пен қан,
Кезерген ердің ерні қозғалғандай:

«Көзімнен неге ақпайды қан боп жасым,
Жан беріп, жазғаным ғой жан жарасын.
Кетсе де жаннан жара, қан кетпек пе?
Дариға, жазамнан да күнәм басым!
Күнәмді Тәңірі кешпес, кешер бірақ
Жауында жан берген соң алты алашым!»—
Қайран ер аласұрып, жанұшырып,
Көтеріп, көз жұмулы, алып басын,
Жан бауыры жас Ноянға ым қағып ед,
Жас Ноян құша түсті Толқыншашын.

Екі жас қайғысы мол күп-ку жүзді,
Екеуі құр қарап тұр алмай көзді.
Көкесі жан бергенде, бөбек Ноян
Тұрғаны мәні қалай күшып қызды?
Дариға, беті қара сорлы Баян
Шығарған өз колымен екі көзді:
«Іс өтті. Ажал жетті. Енді не бар?
Қоштасып, айтысалық соңғы сөзді!
«Келіндер, қарақтарым, кешіріңдер!»— деп,
Ер Баян әлсіз ғана қолын созды.

Көз алды енді мәңгі тұман болды,
Жабырлап жан-жағына қалмақ толды.
Баянды балағаттап, ісіп-кеуіп,
Бір қалмақ қалды теуіп созған қолды.
Сылқ етіп, созылған қол жерге түсіп,
Жүзінің бірте-бірте нұры солды.
Баянның басын бірі кесіп алып,
Бұлғады найзаға іліп онды-солды.
Қуанып қос контайшы — Ұса, Серен,
Алғысқа көмді елірген қалың қолды.

Көңілінен Ұса, Серен кеткен қауіп,
Қуанып, сырнай-керней қылды сауық.
Алайда Абылайдан сескенген соң,
Жөнелді ертеңіне Қытайға ауып.
Алаштың ардагері батыр Баян
Бір қырда қала берді топырақ қауып.
Жаудан да мейірімді боп жылады жел,
Күңіреніп ер денесін құммен жауып.
Іленің толқындары әлі күнге
Айтады ерге жырау ауық-ауық...

Ерлерді ұмытса да ел, сел ұмытпас,
Ерлерді ұмытса да ел, жел ұмытпас.
Ел үшін жаннан кешіп, жауды қуған
Ерлерді ұмытса да ел, шөл ұмытпас.
Ел жауын зерттеп, өрт боп тынбай жортқан
Ерлерді ұмытса да ел, бел ұмытпас.
Ел үшін төккен ерлер қанын жұтқан
Ерлерді ұмытса да ел, жер ұмытпас.
Арканың селі, желі, шөлі, белі
Ерлерді ұмытпаса, ел де ұмытпас!

ҚОРҚЫТ

Алтайға жер жүзінде тау жоқ жеткен,
Алтайға бетегедей алтын біткен.
Бейіштей алтын Алтай етегінде
Ертеде алаш елі мекен еткен.

Ол күндер көз жетпейтін ерте күн ғой,
Ерте күн – ертегідей ерке күн ғой.
Өткен күн – ұстатпайтын сұлу сағым,
Жалғыз-ақ желден жүйрік жетеді ой.

Өткен күн ертегімен таласқандай,
Уа, дүние, ол күндерде алаш қандай?!
Ой-қырдан орғып-қарғып еріккенде,
Алтайда ойнақ салып жүрген андай.

Сол күнде бір ер бопты алты алашта,
Қаны бір қалың елмен, жаны – басқа.
Елікпей ес білгелі еш нәрсеге,
Өзіндей үйірілмеген албырт жасқа.

Қорқыт деп қойған екен ердің атын,
Онған ел ер деп атар азаматын.
Талайлар таңданыпты күнде көріп
Қорқыттың мінезінің тым-ақ жатын.

Қорқытқа ес білгелі бір ой түскен,
Айнымас сол ойымен күнде у ішкен.
Ой билеп, үйден, елден безіп кетіп,
Жұрт оны әуезі ғып жынды дескен.

Ежелден белгілі ғой көптің сыры,
Боласың, көптей болсаң, көптің ері.
Көпке егер ісін, ойын үйлеспесе,
Күмән жоқ, кім болсаң да соғар «пері».

Қорқыт та ерте атанды «пері сокқан»,
Қорқыттың жан болмады жайын ұққан.
Ой екен қандай ғана Қорқытты улап,
Айырған дос, туыстан, елден, жұрттан?

Қорқыттың мынау ой ед есін алған,
Жанына ерте күннен жара салған:
«Топырақ боп ертең шіріп қалмақшымыз,
Өміріміз неге шолақ тәтті балдан?

Әншейін өмір деген ермек үшін,
Күні ертең соғар жүрек сөнбек үшін.
Ойланып, қалай ғана уланбассың,
Берілсе адамға өмір өлмек үшін?

Бір кезде көл тасады құрымақ үшін,
Күні ертең гүл гүлденеді солмақ үшін.
Біраз күн адам тұрады, өмір сүреді,
Құртқа жем, шіріп, сасып болмақ үшін.

Сары суға қан берілген айналмаққа,
Ой менен тіл берілген байланбаққа,
Әлпештеп, ардақтаған денең шіріп,
Желменен топырақ боп айдалмаққа.

Көз ашып жұмғандай-ақ өмір шолақ,
Алдыңды көз ашсаң-ақ ажал қамап.
Өмірде мынау шолақ неге керек
От-үміт, ойын-күлкі, таудай талап?

Әлдекім адам деген ермек үшін,
Жүректе от ойнайды сөнбек үшін.
Ойланып, қалай ғана уланбассың,
Берілсе адамға өмір өлмек үшін».

Қорқыттың жүйрік жанын жай тасындай
Жанышқан осы ойлар ед қорғасындай,
Паршалап тілім-тілім, ерте өртеп,
Кіршіксіз жас жүрегін көз жасындай.

Ой билеп, жап-жас Қорқыт елден безді,
Түгел ол ойын-күлкі, қойды сөзді.
Елікпей, үйірілмей еш нәрсеге,
Алтайдың алаптарын жалғыз кезді.

Алтайдың Қорқыт кезді алаптарын,
Ешкімге ұқтыра алмай жанның зарын,
Ата-ана, дос-туысқан бәрін тастап,
Талак қып қара көзді қарақтарын.

От-адам отпен ойнап сынар бағын,
Жүйрік жан қажу білмес, қуар сағым.
Тағы боп, күніреніп кезіп кетті,
Қорқыт та шешпек болды жан жұмбағын.

Аяңлап алдыменен тауға келді,
Асқарға: «Өмір не?»— деп сұрау берді.
Жаны — тас, жүрегі — тас тау не десін,
Өзінен: «Өмір не?»— деп сұрады енді.

Бұрылып таудан ақырын орман барды,
Оған да: «Өмір не?»— деп сұрау салды.
Ежелден ой білмеген меңіреу орман
Қақиып қарағайы аң-таң қалды.

Сұраса суға келіп: «Не, — деп, — өмір?»,
Беті құр соғылғаннан жыбыр-жыбыр.
Желге айтып еді, ол не деуші еді,
Басы жоқ, аяғы жоқ сыбыр-сыбыр.

Күн анау ешбір үнсіз алас ұрған,
Ай да бір — өгіз де бір аузын буған.
Қылмындап қар қатындай көзін қысқан
Жұлдыздар тазарта ма жүректі удан?!

Не керек, Қорқыт кезді тынып жатпай,
Ешбір зат тастамады зарын шақпай.
Көл мылқау, жері мылқау — бәрі мылқау,
Өртенді ер жұмбағына жауап таппай.

Түнерді бұрынғыдан Қорқыт бетер,
Есалаң ескен желдей өмір өтер.
Күмәнсіз өлерінді біле тұрып,
Дүниеде талаптану, тұру бекер.

Көз ашып, өмір шолак, жұмумен тен,
Тағы да өз өмірің сокқандай сен.
Арандап қарсы алдында аузын ашқан
Жок па екен шыныменен ажалға ем?

Кім білед, өлмейтұғын ел бар шығар,
Кім білед, ажалға да ем бар шығар.
От-суы, топырағы қасиетті,
Кім білед, өлтірмейтін жер бар шығар.

Әуесі уланбаған өлімменен
Сөз де жоқ, өлу түгіл, «өлем» деген,
Адамзат таппаса егер ажалға айла,
Не қылмақ пайдасы жоқ білімменен?!—

Деп ойлап, қайырылмай ешбір затқа,
Ажалдан қашып шығып құтылмаққа,
Айрылып Алтайынан кетті Қорқыт,
Өлімнен аман-есен жер таппаққа.

Түзеді күншығысқа Қорқыт бетін,
Адамға жаяу, жалғыз жол тым шетін.
Арыды, ұшырасты сансыз жаумен,
Сонда да ол үзбеді еш үмітін.

Талса да тоқтамады, Қорқыт жүрді,
Бетпак шөл өтті талай қырды, өрді.
Қажыған, қаны кепкен мезгілінде
Алыстан мұнарланған қара көрді.

Жапанда бір буалдыр қарандаған,
Жасаған Қорқыт жанын тындырмаған...
Қараға жылдам басып жетіп келді,
Қорқытты қайғы басты түннен жаман.

Көзінен сорғалады жас бұлақтай,
Жапанда қағулы бір қара тақтай.
Тақтайдың түбінде бір қазулы көр,
Тастаған үңірейтіп, бетін жаппай.

Әлдекім жапан түзде бір көр қазған,
Басына тақтай қойып, сөздер жазған:
«Өлімнен құтылмайсың қашқанменен,
Мынау көр — сенің көрің, Қорқыт жазған!»

Мына сөзді оқып ол түн боп кетті,
Баскандай жүрегіне болды шокты.
Көл болып көздің жасы төгілгенмен,
Заулаған баса ала ма ол жандағы өртті?!

Ой өсті, калың өрттей уын шашты,
Ауыр ой қорғасындай жанды жанышты.
Қарсыдан қазылған көр шыққаннан соң,
Бұрылып Қорқыт кейін қадам басты.

Түзеді енді бетті батыс жаққа,
Қайғылы, қажу бар ма, ол бейбаққа?!
Жапанда жалғыз өзі күбірлейді,
Сөздерді тақтайдағы алған жатқа.

Апырм-ай, табылмас па ажалға айла,
Өмірден, табылмаса, қандай пайда?!
Жүрістен дене түгіл, жан шаршады,
Өлімнен аман ел мен жері қайда?

Бір жан жоқ қыбырлаған, дала, дала...
Келеді Қорқыт сорлы жаны жара.
Ай-жыл өтіп, ер әбден арыған шак,
Алыстан бұлдырлайды тағы кара.

Қорқыттың ынтасы өлген, көңілі қаяу,
Қараға баяу басып келді таяу:
Тағы көр, тағы тақтай, тағы жазу,
Тәңір ие-ау, тегі, сенде бар ма аяу?!

Терең ғып тағы біреу бір көр қазған,
Басына тақтай қағып, жазу жазған:
«Өлімнен құтылмайсың қашқанменен,
Мынау көр – сенін көрін, Қорқыт жазған!»

Қорқыттың қайғысы енді болды басым,
Жаздың не, жазбадың не жан жарасын?!
Есі ауып байтақ уақыт жатқаннан соң,
Көтеріп бір мезгілде алды басын.

Ойменен пара болған жан жыртылып,
Мерт болған ессіз жүрек айға ұмтылып:
Кеудеде құр әншейін шықпана жан,
Тұрды да кетті Қорқыт сүйретіліп.

Алыста сөнген оттай үміт өлді,
Сұм тағдыр қатты қакты созған қолды.
Сонда да қажу білмес ойлы Қорқыт
Дүниенің төрт бұрышын кезбек болды.

Қалмады жер жүзінде бармаған жер,
Қорқыттың қанды жасы тамбаған жер.
Басса да қайда кадам сорлы Қорқыт,
Алдынан қарсы шығады қазылған көр.

Қазылған , онға барса, онда да көр,
Қазылған, солға барса, солда да көр.
Шоңқиып көрге қонған күшігендей
Көресің, кара тактай қағулы тұр.

Алдынан кез келеді бір көр қазған,
Басына тактай қағып, жазу жазған:
«Өлімнен құтылмайсың қашқанменен,
Мынау көр – сенің көрің, Қорқыт жазған!»

Дариға, табылмақ па ажалға айла?!
Жерде бір өлік көрмес болу қайда?!
Алдыңнан, қайда барса, көр шығады,
Өлімге, сорлы Қорқыт, белін байла!

Не пайда шомылғанмен қанды жасқа?!
Не пайда басты ұрғанмен тау мен тасқа?!
Дүниеде ажалдан еш күшті болмас,
Көрмессің кезгеніңде көрден басқа.

Шықпаған кеудесінде шыбын жаны,
Қасықтай кеуіп, бітіп қалған қаны:
Аяндап, аруақ боп Алтайына
Күнірентіп қайтты Қорқыт жерді зары.

Қайтса Алтай, баяғы Алтай күңіренген,
Асқарға аспан төніп еміренген.
Керіліп бұлтпенен бал алысқан
Еркенің не ісі бар ой-шерменен?!

Мелшиген баяғыдай меңіреу орман,
Ойнаған асау бұлақ шапшып ордан.
Жел анау көрінгенді бір сүйсе де,
Жар таппай жаны бірге «мәңгі» оң ұрған.

Ел мынау баяғыдан малын бакқан,
Малындай алдындағы жусап жатқан:
Қайғысы, қуанышы бәрі де ойсыз...
Сиырдай бәрі өкіріп, бәрі шапқан.

Қайтты да айналғандай есалаңға,
Ләм-мим деп бір сөз қатпай тірі жанға,
Күңіреніп жер бауырлап жатып алып
Ұйқысыз қосты Қорқыт танды таңға.

Бір күні шошып тұрып көргенді түс,
Кесіп ап қарағайдан қылды қобыз.
Қыл тағып қобызына сөйлетіп ед,
Алтайды күңірентіп шықты лебіз.

Қобыздан мұнды дыбыс сорғалады,
Майпандап ө дегенде жорғалады;
Біресе асау тайдай ойнақ салды,
Біресе сары нардай ырғалады.

Дуылдап қырдан жерге түйілгендей,
Долданып дауыл құмды үйіргендей,
Басылып біраздан соң сылқ-сылқ күлед,
Дұшпанын мұқатқанға сүйінгендей.

Біресе жүйрік желдей кетеді есіп,
Асқарды аттап өтті, дария кешіп.
Біресе әлдекімге тіл қатқандай,
Желменен жапырақтай күбірлесіп.

Біресе от сықылды аспанға асқан,
Жоқ әлде ор қоян ба орғып қашқан?!
Біресе күрсінгендей, күңіренгендей,
Жандай-ақ қап-қараңғы қайғы басқан.

Қобыздың сарнағаны зарлағандай,
Қан шашып әлдекімді қарғағандай.
Жүрегі мың жара боп паршаланып,
Күйініп көзінен жас парлағандай.

Күңіренді, жылады зарлап қобыз,
Жанды өртеді толқынды, мұнды лебіз.
Жасын төкті көл қылып шерлі Қорқыт,
Жан жыласа, жыламай қала ма көз?!

Кобыздан осылайша шықты сарын,
Бірде мұз, бірде дауыл, бірде жалын...
Қарағай мен қыл сырнай не деуші еді,
Шығарды сарынменен Қорқыт зарын.

Таба алмай жерді кезіп ажалға айла,
Дариға, ажалға айла болу қайда?!
Азырақ улы ойларын бөлмес үшін,
Жабысты шерлі Қорқыт қарағайға.

Қызарып ашуменен күн батқанда,
Ерініп, еркеленіп таң атқанда,
Қарны тоқ, қайғысы жоқ, жаны тыныш
Малдай-ақ қор-қор ұйықтап ел жатқанда.

Байлары малмаң-малмаң мал баққанда,
Батырлар балпаң-балпаң ел шапқанда,
Ішкені – мас, жегені – тоқ, бәрі де мөз,
Кедейлер көк есектей зыр қаққанда...

Қорқыттан серпілмейді қалың уайым,
Қолынан тастамайды қарағайын.
Қобыздың лебізінде мұң молайды,
Зымырап өмір шіркін озған сайын.

Өмірде жүрген жерін қанды ор ғып,
Шеше алмай жан жұмбағын шерлі Қорқыт,
Жұбанды қолындағы қобызымен,
Көрге де қобызымен кірді Қорқыт.

Өткен күн ертегі ғой, тамаша таң,
Ойласаң өткен күнді, жұбанар жан.
Байқасаң, адамзатта болған ба ақын
Қорқыттай атасынан бата алмаған?

Ақын – жел, есер, гулер жүйрік желдей,
Ақын – от, лаулап жанар аспанға өрлей.
Қиялы, жан-жүрегі – ойнаған от,
Ақынды аласұртар тыныштық бермей.

Жай адам қияға ондай қол сермей ме?!
Ақынға аз нәрсе ауыр ой бермей ме?!
Қиялмен арманға ұшқан, сағым құшқан
Жүйрік жан алдында ылғи көр көрмей ме?!

Жел жүрсө, терең теңіз тебіренбей ме?!
Көрсө көр, акын жаны күніренбей ме?!
Көргенін кеңес кылып күніренсе акын,
Тындаған тірі жанға шер бермей ме?!

Кұшақтап карағайын сарнаса акын,
Толғанып, жасы төгіп, зарланса акын,
Шеткерек тұрып біраз тындағайсын,
Баспалап, төніп, жаншып келме жақын.

Жақындық қажет емес жүйрік ойға,
Шер-сикыр, алыстан-ақ тарамай ма?
Акынды алыс тында, көп тілейтін
Қағылып кете көрме карағайға!

Акынның карағайы – жары да сол,
Ата-ана, малы-мүлкі, жаны да сол.
Сезімпаз карағайдың нәзік қылы
Акынның жүрегіне жалғанған ол.

Сорғалап сикырлы үн шығар ішектен,
Шыкпақшы ішектен емес, үн жүректен.
Үзілсе ішек, үзілмес нәзік жүрек,
Сондықтан ,сұрағаным, тыңда шеттен.

Серпілмес терең жанда қалың уайым...
Түсірмес қолдан акын карағайын.
Үнінде карағайдың мұң молаяр
Зымырап өмір шіркін өткен сайын.

Атасы акындардың – акын Қорқыт
Өмірде жүрген жерін қанды ор қып...
Шомылып көз жасына сарнай, зарлай,
Кұшақтап карағайын жатыр Қорқыт.

* * *

Ол күндер көз жетпейтін ерте күн ғой,
Ерте күн – ертегідей ерке күн ғой...
Өткен күн – ұстатпайтын сұлу сағым,
Жалғыз-ақ желден жүйрік жетеді ой...

Өткен күн ойды әлдилеп тербеткендей,
Ойынды Алтай бойына өрлеткендей.

Тындасаң құлағын сап сар даланы,
Қорқыттың сарыны, әні күніренткендей...

Тындасаң, есітесің жаныңменен,
Сар дала күніренеді сарынменен.
Ерте естіп сол сарынды, ерте улап,
Мен сорлы көптен әуре зарынменен.

Ес білдім – аласұрдым сағым қуып,
Жете алмай, бетті талай жаспен жуып.
Артымда – ор, алдымда – көр, өтеді өмір...
Дариға, бесігімнен көрім жуық.

Көп заман жетеледі жынды жүрек,
Ойладым: «Жүрек жетер, ой не керек?!»
Тәтті у еді, сол удан неге айныдым?
Дариға, үміт өлмек, жүрек сөнбек...

Бір күнде жолдас болдым ойынменен,
Өмірді алмақ болдым ойынменен,
Ойын тынды, жолдасым жоқ боп кетті,
Бұл күнде уланамын ойымменен.

Енді менің жолдасым – жалғыз қобыз,
Сарна, қобыз, мұн-зарлы шығар лебіз!
Сен жыласаң, жылармын мен де бірге,
Жан жыласа, жыламай қала ма көз?!

Өмірде арманым жоқ – Қорқытқа ерсем,
Қорқыттай жанды жаспен жуа білсем.
Жас төгіп сұм өмірде зарлап-сарнап,
Құшақтап қобызымды көрге кірсем!..

ҚОЙЛЫБАЙДЫҢ ҚОБЫЗЫ

Ертеде ел бар екен қалың Найман,
Қытайға қалың Найман қанат жайған.
Қалың Найман ішінде Бағаналы,
Қазақта бақсы асқан жоқ Қойлыбайдан.
Қойлыбай жын жүгендеп, пері мінген,
Алдында жорғалаған шашты шайтан.
Қойлыбай қобыз алса-ақ қалбалаңдап,
Қақаман жалғыз көзді жынның ері,

Ерегiссе тау-тасқа салған ойран.
Дарканның Нәдiр перi – аға жыны,
Ардақтап оған Шолақ деп ат қойған.
Қойлекеннiң үшiншi жан жолдасы –
Шайтанның шу асауы батыр Шайлан.
Қойлыбай бақсы болған қазақ асқан,
Жынменен жолдас болған бала жастан.
Азырақ әңгiме үшiн сөз қозғайын
Қалың Найман жиылған бiр зор астан.
Бiр асқа жиылыпты Найман тамам,
Бай, биi, батырлары балпаң басқан.
Iшiнде сол жиынның Барақ та бар
Аузынан арыстандай жалын шашқан.
Бәйгеге екi жүздей ат жiберiп,
Күрес сап жиылған жұрт ұрандасқан.
Ерiгiп аңғал батыр, маңғаз байлар:
«Бәйгеге қобызың қос», – деп сұрасқан.
Қалқасы қалың Найман қалаған соң,
Қойлыбайың бәйгеге қобыз қосқан.

Найманның ұлы дүбiр сол асында,
Әлеумет алқа-котан дөң басында.
Айнала ығай-сығай, жақсы-жайсаң,
Қойлыбай қобызымен ортасында.
Бас болып батыр Барақ қалаған соң,
Бәйгеге бақсы қобыз қоспасын ба?!
Қойлыбай сонда айтады шақырып ап
Ыңғайлы бiр бозбаланы өз қасына:
«Ат шабатын жерде бiр сексеуiл бар
Жарып өскен жапанның жартасына.
Қобызды сексеуiлге байлап таста,
Мен сенем жын Қақаман жолдасыма».
Қалың Найман бәйгеге қобыз қосып,
Шуласып отырысты дөң басында.

Бiр кезде ат келетiн мезгiл жеттi,
Бозбала ат алдынан шауып кеттi.
Сол уақыт жай отырған Қойлыбайды
Аруақ қалшылдатып, дiрiлдеттi.
Аузынан қанды көбiк бүрк-бүрк етiп,
Жап-жалаңаш қылышты қобыз еттi.
Көздерi қып-қызыл боп қанға толып,
Сарыны сар даланы күнiренттi.

Бір мезгіл екпіндетіп, долдандырып,
Бір мезгіл жыны буып күбірлетті.
Қалың құмды қап-қара бұлтқа қосып,
Қызыл жел құйындатып дүрілдетті.
Жан-жақты ың-жың, у-шу дауыс қаптап,
Шапқылап жын-перілер дүбірлетті.
Осылай ойнап, сарнап бақсы жатты,
Қалжырады, қап-қара терге батты.
Сол кезде ат келетін құба жонды
Түгіндей будак-будак бір шаң жапты.
Сол шаңның ортасында бір сексеуіл
Ербендеп ойнақ салып келе жатты.
Екі басы жерді ұрып кезек-кезек,
Сабалап қырды жол ғып жаралапты.
Байланған сексеуілге қобыз берік
Көз ашқанша жиынға келіп қапты.
Сексеуілді қопарып алып келіп,
Қақаман жұбатады ерке қартты.
Қобыз келді, Қойлыбай көзін ашты,
Қалың ел тамашадан тас боп қатты...

ТОҚСАННЫҢ ТОБЫ

Құмдықөл басы қара құрт,
Қара құрт емес, қалың жұрт,
Қалың жұрт құба дөңесте.
Арам, кірлі күбір жоқ,
Самбыр сөз бар, сыбыр жоқ,
Жұрт ақжарқын кеңесте.
Ауылдан аулақ, оңаша,
Жиын түрі жанаша,
Ескі адыра алыста.
Сапырылған қымыз жоқ,
Сойылған бағлан, семіз жоқ,
Жұрт ынтасы жұмыста.
Түрлі сөзді қолға алып,
Талқылайды толғанып,
Кезекпен сөйлеп кеңесте.
Бажыл болса баяғы,
Керіспен тынар аяғы,
Кеңесті кеңес демес те.
Осылайша көп түрі,
Сөз күрделі, саз ірі,

Кенесіп жата тұрсын топ.
Мен айтарлық сөз мұнда:
Осы кеңес тобында
Кімдер бар да, кімдер жоқ?
Кімдер жоқтан бастайын,
Қысқа қайырып, саспайын.
Танаудан тізіп санайын:
Жалпы айтқанда, жоқ жауыз –
Жатып сорар жалмауыз
Еңбекші момын маңайын.
Балдырлайтын ардалап,
Пара алатын арбалап –
Атымен обыр ұлық жоқ.
Сары обырдың серігі,
Жеті басты жебірі –
Қарғылы құтпан болыс жоқ.
Буаз бие қарынды,
Пара алмаса, арынды
Баяғының биі жоқ.
Топтан төбет айдалып,
Тілі-қолы байланып,
Бидің енді күйі жоқ.
Ұлыққа тамақ табатын,
Арсаландап шабатын
Ауылнай атты күшік жоқ.
Аш қаншықтай кезеген,
Жалғайтын жұлып өзегін –
Сұм, сұрқия, пысық жоқ.
Үйірлеп малай жалдайтын,
Жалдамайтын, жалмайтын –
Еңбексіз, обыр сасық жоқ.
Көлемі күйек сәлделі,
Көк мұздай жылтыр келделі
Ишан атты пасық жоқ.
Түкірік жағып көзіне,
Жұртты улайтын сөзімен
Өгіз көзді молда жоқ.
Екі беті торсықтай,
Борсандаған борсықтай
Бай баласы – бұл да жоқ.
Созылған сөздің қысқасы,
Қысқа сөздің нұсқасы –
Обыр, жебір, сұмдар жоқ.
Еңбексіз жейтін ит те жоқ,
Бейнетсіз жейтін бит те жоқ,

Жалпы айтқанда, жындар жок.
Жоқтарды осылай көгендеп,
Танаудан тізіп түгендеп,
Кімдер барға келейін.
Санасам бәрін, сөз ұзар,
Ұзын сөзге орын тар,
Біразын атап берейін.

Бұл жиында кімдер бар?
Ал айтайын, жаттап ал:
Жалпы еңбекші, жарлы бар.
Тап талтүсте таланып,
Тірі күйі тоналып,
Соғым болған сорлы бар.
Туғалы таңы атпаған,
Тұрмыста тұшы татпаған,
Өмірде өңшен өгей бар.
Өмірдің ішкен у сыйын,
Кер шолақты, кең киім,
Кеуреген көп кедей бар.
Жасықтан өзге жемеген,
Тең еңбегім демеген
Аш-жалаңаш, арық бар.
Аталмаған адам деп,
Аталған жәутік-жаман деп,
Кем-кетік, қасер-ғаріп бар.
Құс табанын тас тілген,
Екі бетін жас тілген,
Бейнет баққан жалшы бар.
Өгізден өзге мінбеген,
Мінсе, мырза міндеген
Қабағы қатқан малшы бар.
Сусынын сумен кандырған,
Білегін тегін талдырған,
Құлдай болған қонсы бар.
Шай-шайлап еңіреп зыр қаққан,
Сар далада зар қаққан,
Қатқан тонды қойшы бар.
Өмірде топқа кірмеген,
Тепкіден өзге көрмеген,
«Бағасы – байтал» әйел бар.
Дейтіндер десін, «Ой, Алла!»
Әйел енді оянды,
Болмаса былтыр, биыл бар.

Кенестің бұл бергені:
Ердің екі ермегі –

Бәйбіше мен тоқал бар.
Ер апшысы қуырлып,
Биыл топқа суырылып,
Сөз сөйледі тоқалдар.
«Үш-ш-ш-шүкір» дейтін асықпай,
Қорғасын құйған асықтай
Бүйрек бетті бала бар.
Жұғыннан өзге жемейтін,
Арыдым, аштым демейтін
Желекті келін және бар.
Көйлексіз етке күн киген,
Бейнеттен көзі кіртиген,
Шеккені шер мен ыза, зар,
Итаяқтан ас ішкен,
Ас ішпеген, жас ішкен
Сауыншы сорлы қатын бар.
Ұзын сөздің түйіні –
Бұл тоқсанның жиыны,
Жүзден тоқсан түгел бар.
Жүзден тоқсан – еңбекші,
Он тоқсанға көнбекші,
Көнбесе, жаныштар жігер бар.

Ес біліп ойлап, толғанып,
Қолыма қалам алғалы
Сөйлеген емен жасыра:
Мен мұндымын мұндастым,
Адассам, ел деп адастым.
Он деген емен, асылы.
Он демедім, демеспін,
Ой кезінде көмескі
Жырладым елді жалпылап,
Жасырмай, жүзді жоқтадым.
Тоқсанға енді тоқтадым,
Толғанып, ойлап, талқылап.
Сөздің тоқтар түйіні:
Бұл – тоқсанның жиыны,
Осы армансыз білгенім.
Тоқсаннан сонау он аулақ,
Сонау оннан мен аулақ,
Мен тоқсанмен біргемін.

ШОЛПАННЫҢ КҮНӘСІ

I

Шолпан Сәрсенбайға шыққан жылы өзіндей жас келіншектермен аулақта кеңескенде: «Баласыз өмірдің қызығы жоқ қой»,— деп аузымен ғана айтушы еді. Мал орнына сатылып, жаны сүймеген жанға жар болатын қазақтың сансыз қыздарының ішінен әлдеқалай өзінің сүйгеніне тиген Шолпан шынында бастапқы жылы бала керек қылмады. Ақ отаудың ішінде оңаша жатса да, яки күйеуін құшақтап жатса да, ол ылғи ішінен: «Жасаған-ау, бала бере көрме?!»— деп тілейтін еді.

«Балалы болсам, әдемі өмірім бұзылады-ау»,— деп ойлайтын еді Шолпан... Бала туса, күйеуімен екеуінің ортасында бір тікенек өсетіндей болушы еді... Қиюласып қосылған екі жанның арасына жат бір үшінші жан түскен соң, екеуінің де жалынды, екпінді махаббаты бүлінер, бәсендер, суынар деп қорқушы еді Шолпан.

Осы ойлармен талай түндерде, талай таң мезгілінде Тәңірден: «Бала берме!»— деп тілеп еді. Күншығыстан ақ жібектей таң атып келе жатқан мезгілде, өзге адам сәждеге құлап, маңдайын топыраққа былғап, тасқа ұрып, Тәңірден бақытты тұрмыс, өшпес бақыт, кетпес байлық, әсіресе бала сұрайтын кезінде, Шолпан күрсіне-күрсіне, Жасағанға: «Бала бере көрме!» — деп жалынып еді. Затында баланы жек көргендіктен емес, ерімен екі ортасындағы жібектен нәзік махаббат жібі үзілмеу үшін, екі жанды бір-біріне қоса білген иманнан да ізгі махаббатқа басқа бір жан келіп тап салмау үшін, бала болмауын тілеп еді Шолпан.

Жас жүректің ұйтқыған ондай есалаң тілегі қабыл болды ма, кім білсін, түскеніне үш жыл толды, Шолпан құрсақ көтерген жоқ, құрсақ көтермегеніне Шолпан шын разы еді. Ері мен екі ортадағы махаббат оты күн сайын дүрілдемегенімен,

бәсендемей, бір қалыпта тұрғаны сол баланың жоқтығынан ғой деп ойлады Шолпан. Үш жыл бойы ері де ешбір уақыт бала жоқтамаған сықылды еді, үш жыл бойы Шолпаннан басқа, Шолпанның оттай ыстық, желдей жібек құшағынан басқа ештеңе тілемеген еді. Оның өмірінің басы да, аяғы да, «ағузисы» да, «сүбіханасы» да Шолпан ғана сықылды еді. Дүниеде теңіз терең емес, адамның жаны терең, Шолпанның ерінің жанының терең түбінде қандай ой, қандай тілек жатқанын кім білсін, әйтеуір, Шолпанға осылай көрінуші еді. Қысқасы, Шолпан үш жыл бойына оны осы ойдан қайтаратын ешбір сөз де естіген жоқ, ешбір іс те көрген жоқ. Дұрысы, баласыз өмір – бос өмір деген сөзді басқа талай адамдардан естіді, бірақ жаны сүйген жарынан естіген жоқ. Ғашық адамға құранның аяты қасиетті емес, жарының сөзі қасиетті, жарынан басқа адамның сөзін не қылсын Шолпан!

Бірін бірі қуалап ай соңынан ай озды, бірін бірі жетелеп жыл соңынан жыл озды, не керек, Шолпанның «бала болмасын» деген ойы бекігеннен беکیدі. Бірақ... жалпы жаратылыста да, адамның өмірінде де, адамның ойында да, өзгерістің даярлығы болмаса, дәл өзі ұзақ созылып барып болмақ емес. Өзгеріс қашан да болса кенет болмақ. Екі ай, үш ай, күз дейміз. Сонда күздің келгенін адам екі-үш ай бойына сезіп жүрмейді. Бір-ақ уақытта, айталық, бір-ақ түнде әжімді жүзі жылауық күздің келгенін сезіп қалады.

Шолпанның «бала болмасын» деген ойы да бір-ақ түнде өзгеріп шықты. Ұршыққа оралған жіптей басы-аяғы жоқ қыстың ұзын кеші еді. Інірде мал жайлап болған соң, Шолпанның ері әңгімелесіп отыру үшін құрбысы Нұржанның үйіне кеткен. Нұржанның үйленгеніне бес жыл болып еді. Бес жылдың ішінде үш баласы бар еді: екеуі ұл, біреуі қыз. Шолпанның ері Сәрсенбай Нұржанның үйінде ұзақ отырып қалды. Сәрсенбайды ұзақ отырғызған Нұржанның ұзақ әңгімесі емес, оның үш баласы еді. Әңгіме дейтін әңгіме де болған жоқ, тек бәрі үш баланың қызығына қарасып, мәз-мейрам болысты да отырды. Нұржанның екі ұлы былдырласып өлең айтқан болысады. Білектерін сыбанып, алақандарына түкіріп, тұшталандап, бір-бірімен күресеміз деп ұстаса бергенде, аяқтары бір-біріне шалынысып қалып, біреуі жығылады, екіншісі оның үстіне жығылады. Үйде отырған жұрттың бәрі қарқ-қарқ күліседі, балаларды кезек-кезек шақырып алып сүйіседі. Нұржанның әкесі немересін шақырып алып, асты-үсті, алды-артынан, тіпті сүймеген жерін

қалдырмайды. Әсіресе, Нұржанның кішкене қызының қылығы, тәттілігі балдан да тәтті еді.

Сәрсенбай Нұржанның үйінде осы балалардың у-шуымен ұзақ отырып қалды. Жұртпен бірге ол да қарқ-қарқ күлді. Ол да балаларды кезек-кезек сүйді. Нұржанның үйінде Сәрсенбай ұзақ отырып, қайтуға шыққанда, ауылдың бәрі-ақ жатып қалған еді. Қайтып үйге кірсе, Шолпан да жатқан екен, бірақ ұйықтаған жоқ екен. Шешініп, Шолпанның қасына жатты да, Нұржанның балаларының ісін, олардың тәтті қылықтарын әңгімелеп айта бастады. Уһілемей, күрсінбей, «біздің баламыз жоқ-ау» деген уайым да айтпай, қайта күле-күле сөйледі.

Сәрсенбай әңгімесінің арасында жай сөздің екпінімен: «Балалы үй – базар, баласыз үй – мазар» деген сөз ып-рас-ау дегенде, Шолпанның басында жаңа бір ой жарқ ете түсті: «Үш жылдан бері балам болмасын деген тілегінің, қате болғанда да, есалаң екендігі, бала болмаса, екеуінің өмірінің қу мазарға айналатындығы» еді. Араларындағы жалынды махаббаттың заманның озуымен бірге бірте-бірте май шамдай еріп сөнетіндігі, құшақтың ыстығы өмір бойы бір қалыпта тұрмайтындығы, екі жүйрік жүректің екпіні баяулаған кезде бір-бірінен жирендірмей, бір-біріне берік байлайтын бала екендігі, баланың ер мен әйел арасындағы дәнекер екендігі – міне, осы ойлардың бәрі сол сағатта ап-айқын боп Шолпанның көз алдына келді.

Сәрсенбай балалардың тәтті қылықтарын күле сөйлеп, ұзақ әңгіме етіп айтты. Төсекте жатып ол шын ынтасымен қарқ-қарқ күлгенде, Шолпан да бірге күлді. Бірақ бұл күлген Шолпанның жаны емес, бет терісі ғана еді.

Сәрсенбай манағы мақалды айтқаннан кейін Шолпанның сұңқардай ұшқыр жанын, желдей еслаң жүрегін қара жыландай қап-қара ойлар орап алып, улай бастап еді. Түпсіз теңіздің қаракөк толқындарындай қап-қара ойлар бірінің артынан бірі келді... Үш жыл бойына созылған есалаң тілек. Әлдеқайда алыста бұлдырлап келе жатқан кәрілік. Көзінің оты сөніп, сұп-сұп күлге айналған, күздей көңілсіз кәрілік. Жанның қанатын қыркатын, жүректің отын сөндіретін кәрілік. Бала болмаса, сол кезде сөніп бара жатқан өмірге кім сәуле берер, кім оны жылытар?.. Бала болмаса, сол кезде ішіндегі дәні шіріп, кеуіп қалған шөптің қауызындай бос өмірдің кемтігін кім толтырар?.. Жоқ-ау! Әлдеқайда алыстағы кәрілікті қоя тұршы. Оған өмір не жетер, не жетпес, сол кәрілік жетпей-ақ, осы күннің өзінде-

ақ, өмір босап қалайын деп тұрған жоқ па? Жаһанда онан күшті нәрсе жоқ деп иман келтірген махаббаттың күші ерімен екеуін бір-біріне берік байлауға үш-ақ жылға ғана жетіп, енді өз-өзінен сөнейін деп тұрған жоқ па? Ессіз Шолпан үш жыл бойына бала болмасын деп тіледі. Енді сол бала болмағандықтан ертегідей, әдемі өмір қу мазарға айналайын деп тұрған жоқ па? Міне, Шолпанның жанында қаракөк теңіздің толқындарындай ұйтқыған ойлардың қорытындысы осы еді.

Сәрсенбай әлдеқашан ұйқыға кетті. Бірақ Шолпан анау ойлармен уланып, кірпік қаққысы жоқ. Қыстың ұзын түні шайтанның шашындай ұзайғаннан ұзайды. Шолпанның ойлары да тереңдегеннен тереңдеп, қарайғаннан қарайды...

Күншығыстан ағарып алтын таң атып келе жатқанда, Шолпан болар-болмас күбірлеп: «Жасаған-ау, бала бере көр!»— деп, жас балаша өксігін баса алмай, Жасағаннан бала сұрап жатыр еді.

II

Осы түннен былай қарай Шолпанның бар тілегі бала болды. Жатса да, тұрса да, ояу болса да, ұйықтаса да: «Жасаған-ау, бала бере көр!» деген тілекті Шолпанның не аузы, не жүрегі айтушы еді. Бірақ бірін бірі қуалап ай соңынан ай озды, тілей-тілей тілек тозды. Соға-соға жүрек тозды, тілек тозды, жүрек тозды: өмір тозды. Талай түндерде көзден емес, жүректен ыстық жас төкті. Сопы болды, ылғи дәрет алып, таза жүрді, намаз оқыды. Күн сайын таң сібірлеп келе жатқанда-ақ тұрып, сәждеге құлады, таспиғын санап, «сұбханалла» айтты. Бірақ бала болмады. Шолпан өзінің сопылық жолға түсу себебі «бала» екендігін ешкімге айтқан жоқ. Жанынан жақын ері Сәрсенбайға да айтқан жоқ. Сондықтан Шолпанның мынау мінезі Сәрсенбайға да, басқаларға да жат, оғаш көрінді. Жақыны да, жаты да күлісті, келемеж қылысты. «Ой, сен пірәдар болайын деп жүрсің бе?»— деп күлетін болды Сәрсенбай. Ауыл-аймақ Шолпанға: «Пірәдер келін», «Пірәдер женге», «Пірәдер абысынымыз» деп ат қойды. Үлкен де, құрбы да, бала-шаға да күлді. Бірақ Шолпан жүрегіндегі жараны ешкімге ашқан жоқ. Ашқанмен, олар ұғар ма еді? Тегінде адамның жүрек сырын шеттін ұғуы мүмкін нәрсе емес қой. Теңіз терең емес, адамның жаны терең. Су түбінде жатқан зат жел толқытса ғана шықпақ. Ой түбінде жатқан сыр шер толқытса да шықпақ емес. Шықса,

шер мен сырдың көлеңкесі, сәулесі ғана шықпақ. Дүниеде адамнан қиын жұмбақ жоқ. Адам – шешуі жоқ жұмбақ. Шешуі деп атауға болатын болса, адамның шешуі жалғыз өлім. Осы ойлар Шолпанның жанында таспиктай тізілген ретті болмаса да, оның жаны соқыр сезіммен осы ойларға өзі барып тірелген еді әм Шолпанның жүрек жарасын ешкімге сездірмеске тырысуының себебі осы еді. Не керек, жақын, жаттың ортасында жалғыз болды. Бітеу жара болды, жалғыз өртенді, жалғыз жылады, дүниеден безді, сопы болды. Бала сұрады, қалайда бала болмады.

Бала... сол бала үшін қандай ессіздік істемеді есті Шолпан! Ұшыраған молдадан дұға алып бақты. Аты естілген кожадан ішірткі жаздырып ішті. Көрінген сәлдеге үшкіртті. Шикандай қып-қызыл бетті кожа бесті бұқадай суға қарап: «Тіпу-тіпу!»— деп үшкіргенде, қожаның «қасиетті» лебі шетке бытырамай, тура түгел ішіме барсын деп, жүрегі ойнап, жүзі бір қызарып, бір ағарып, бетін қожаның аузына тақап, тосып отырушы еді Шолпан. Ылғи: «Көзім қарайып, басым айналады»,— деген сылтау тауып, өзін бақсыға да қаратты. Тағы... тағы... не істемеді Шолпан?! Өртке ұшырап аласұрған жан не істейтін болса, Шолпан да соның бәрін істеді. Бірақ бірін бірі жетелеп жыл соңынан жыл озды. Баладан белгі болмады. Шолпан тілеуден талмады. Көзінде жас қалмады. Дүниеден безді. Пірәдар болды, әулиеге ат айтты, қорасанға қой айтты: «Жасаған-ау, бала бере гөр!»— деді. Бірақ тілек іске аспай, аяғы жоқ жыр болды. Көл болып төгілген көздің жасы жерге сінді, тілек тозды, өмір озды, Шолпан бала көтермеді. Қанша жалынса да, қанша жыласа да Жасаған оған бала бермеді. Кім біледі, Тәңірінің Шолпанға бала бермеуі өзінше дұрыс шығар, өзінше жөн шығар. Бастапқы жылдардағы Шолпанның «Бала бере көрме!» деген тілегін қабыл қылып, тозбайтын, қайта түзелмейтін тақтайына жазып қойған шығар. Шолпанның ендігі тілегі — болары болып, бояуы сінген, соңғы пайдасыз бос тілек шығар. Ірі саудагерлердің бір айтар: «Сауда жоқ!» дейтін мінезі, кім біледі, Тәңірде де бар шығар. Тегінде, Тәңірі де ауыздықсыз, арсыз саудагер. Тізгінсіз, менмен өкім мінездері де бар секілді.

Мұндай мінезі болмаса, бұйрығымды бұздың деп, атамыз Адамды жұмақтан тырдай жалаңаш айдап шығар ма еді? Топырағыма табынбадың деп, әзәзілді ібіліске айналдырар ма еді?.. Кім біледі, Тәңірі ежелгі осы белгілі белдігіне салды ма? Қалайда Шолпанға бала бермеді. Дұғалық нағыз, ішірткі ішу,

үшкірту, түкірту, қактыру-соқтыру, намаз, ораза, садака, нәзір һәм басқа басы-аяғы жоқ құлшылдыктан акырында Шолпан шаршады. Бұл құлшылдыктардан ешбір пайда болмайтындығына көзі жетті. Тілегі қабыл болмады – Тәнірден тәуелі қайтты, өмір шіркін ескен желдей озып барады. Өмір – бір құрулы машина.

Токтау білмейтін, шаршау білмейтін жансыз машина. Әлдекімнің жас орнына қан жылағанын, әлдекімнің үміті өшіп, гүлі солып жатқанын, дөңгелектің арасында әлдекімнің қолы, аяғы, басы – барлық денесі кеткенін, денесі ғана емес, жаны, жүрегі кеткенін не қылсын?! Қайрылып қарау білмейтін, аяу білмейтін өмір Шолпанның да жүрегінен саулап аққан қанына, қанаты сынып өліп жатқан жанына кідіріп, бұрылып қараған жоқ. Жалғыз аузынан емес, бар денесінен көбігі бұрқырап, таудан құлаған есалаң өзендей есалаң өмір озып бара жатты. Өмірдің әрбір минуты сайын Шолпан ойынын, Шолпан жанының әрбір ұшқыны өліп жатты.

Өмір озады – тілек тозады – бала жоқ. Енді не қылмақ керек? Жоқ, дұғалығы, молдасы, кожасы құрысын! Құлшылығы құрысын! Айтқанынан қайтпайтын қасарған тәкаппар Тәңірісі бар болсын! Жоқ, бала болудың кілті көкте емес, адамның өзінде шығар.

Бала болу ер мен әйелдің өзіне байлаулы шығар. Шолпанның бұл күнге шейін бала көтермеуі, кім біледі, оның шын әйел бола алмағандығынан шығар. Ермен жатқанда, барлық қазақ әйеліндей қаннен-қаперсіз жай бір жұмыс істегендей салқын жатуынан шығар. Ермен қосылғанда, сол қосылу ісіне жан-денесімен беріле білмеуінен, оның құшағының жалыны әлсіз болғандықтан, сүюінің оты кем болғандықтан шығар...

Осы әрі тәтті, әрі улы ойлардың билеп айдауымен Сәрсенбайға жатқанда, тіпті екінші түрлі жата бастады. Денесі өртке, құшағы жалынға, аузы отқа айналды. Сәрсенбайдың қойнына жата бастағанда, мойнына бұғалық түскен киіктің асау лағындай, өміріне ер затын бірінші рет көретін он үш жасар жас қыздай дірілдеп, күйіп-жанатын болды. Құшақтағанда, Сәрсенбайдың қабырғаларын бір-біріне қабыстырғандай қысып-қысып құшақтайтын болды. Аузынан Сәрсенбайдың бетіне от жібергендей құшырланып, жалындап сүйетін болды. Шолпанның улы құшағында сең соққан балықтай соқтығып, у ішіп айныған адамдай елжіреп жатып Сәрсенбай: «Ой, сен көрі боз, қартайғанда жорға шығарайын деп жүрсің-ау!» – деп ырс-

мырс күлетін еді. Сәрсенбайдың мынау күлкісі Шолпанның жүрек жарасына бұрыш себетін еді. Сол кездерде оның көздеріне меруерттей мөлдіреп жас келетін еді. Жанынан жақын көрген Сәрсенбайдың оның жан сырын, жүрек жырын ұқпағанына зығырданы қайнаушы еді, жүрегі уға толушы еді. Бала үшін дүниеден безіп, сопы болып жүрген кезінде «пірөдар» деп келемеж қылғанына, сол бала үшін жан-тәнімен беріліп, әдейі есалаңданған шақтарында оған «Жорға» деп ат қойғанына – Шолпан Сәрсенбайға шын-шын ренжуші еді.

Бала... бала екеуінің де жоғы емес пе? Екеуіне бірдей керек байлам емес пе? Сәрсенбай сол ортақ жоқты неге бірге іздеспейді? Баласыз өмірдің бос екенін неге сезбейді ол? Ол неге сол іздеу отына Шолпанмен бірге түспейді, бірге жанбайды? Еркек атаулы бала дегенде, ішкен асын жерге қойғанда, Сәрсенбай неге бала деп аузына алмайды? Әлде... әлде... жоқ... болмас... болмас... кім біледі... жоқ... ендеше, ол неге бала іздемейді? Неге... неге... шынында ол, әлде бедеу еркек пе екен? Тәнірім, Тәнірім... егер ол шынында, ол бедеу болса... құлшылықтың кемдігінен, құшақтың салқындығынан болмай, Сәрсенбайдың бедеулігінен болса! Бес жылдан бері Шолпанның жүрегіне түскен жара мәңгі жазылмайтын жара болғаны ма? Жайнамаз үстінде төгілген ыстық жастар, жалынды құшақтар, отты сүйлер – бәрі әсерсіз, желге кеткені ме? Бала деген құр сөз болып, сағым қиял болып қалғаны ма? Енді қалған өмірдің жапырағынан айрылған қайындай жап-жалаңаш болып озғаны ма? Жалынды махаббатпен қосылған өмір қиюы кеткен екі ағаштай бір-бірінен бірте-бірте айрылмақшы ма? Заулап жанған махаббат бірте-бірте бесендеп, бықсып сөнбекші ме?.. Махаббат сөнсе, өмірде не қызық қалады?!

Сөз жоқ, Сәрсенбай – бедеу. Сондықтан бала жоқ. Бала жоқ болған соң, мен бақытсыз... мен бақытсыз болғанда, Сәрсенбай бақытты ма? Оның жүрегі жанбай ма? Өзінің екі өмірді улаушы екенін ойлап, оның жүрегі жанбай ма? Қартайған күнде өмірді жылытатын от – бала оған керегі жоқ па? Сөз жоқ, мен бақытсыз болсам, Сәрсенбай да бақытсыз.

Ендеше, осы батып бара жатқан өмір кемесін бақыт жарына кім сүйреп шығара алады?

– Шолпан. Жалғыз Шолпан. Бір өмір үшін емес, екі өмір үшін Шолпан осыны істеуге міндетті. Шолпан бала табуға міндетті.

Теңізден терең, таудан зор күнә қылып болса да, ол бала табуға міндетті. Ізгі тілек үшін істелген күнәні Жасаған кешпес пе екен? Жок, Құданың рақметі мол, ол кешеді. Тәңір кешер-ау, бірақ адам кешер ме? ↵

Ұрлық қыл да мал тап,
Ойнас қыл да бала тап.

Осы мақалды шығарған кісіге лағынет жаусын! Лағынет!.. Жасаған-ау, өзін кеше гөр, бір өзін...

Шолпанның осы күнәлі ойлармен уланып, ыстық жаска шомылып жатқаны Сәрсенбайға тигенінің сегізінші жылы еді...

III

Май айы. Ауыл қыстаудың жанына жылжып қана қонған. Шаршы түс мезгілі. Кішкене жел бар. Маса жоқ есебінде. Көкте көкала торғын бұлттар маужырап қалғып, ерініп қана әлдеқайда жылжып бара жатыр. Ауада торғын оралып жүрген сықылды... Желіде еркелікпен тартылып, мойнының ауырғанына қарамай қиястанып асау құлындар тұр. Олардың жанында құйрығы мен аркасын анда-санда салмақпен сипап тұрған сақа биелер.

«Құлыным-ау, құр мойның ауырады, қиястықтан пайда жоқ» деп ақыл үйреткен сықылды. Құлынның алды-артына түсіп: «Бұ не болды саған? Не болды саған, құлыным?»— деп абыржып қулықтар жүр. Қулықтардың бұл мінезін ұнатпай, «өй, елпендеген сорлы, сабыр қылсайшы, ешбір бөле жоқ!» дегендей, кәрі айғыр құлағын әлсін-әлсін жымитып қояды. Қой әлі өрістен келген жоқ. Үйшіктегі қарны ашқан қошақайлар «мә-мә» деп зарлап тұр...

Сол уақытта ақ отауының алдында күнге жылынған мысықтай керіліп Шолпан отыр еді. Ол бір нәрсе тігіп отырған сықылды. Бірақ шынында ол тігіп отырған жоқ. Үш айдан бері аруактай артынан қалмай жүрген күнәлі ойларын ойлап отыр еді. Бір ай болады, Шолпан күнәға белін берік байлаған. Ізгі тілек үшін ізгі күнә істеуге, бір бала үшін жан жары Сәрсенбайға қиянат қылуға ол ойын бекіткен. Сәрсенбай бүгін қонаға қалаға шығады. Әйтеуір істейтін болған соң, ұзаққа созып, умен құр улана беруде не қасиет? Жарайды, соза беруде қасиет жоқ, бірақ лайық кім бар?

Болашақ балаға ата болуға лайық кім бар? Жылқышы Адамқұл... Дұрыс, құлмен жүрсе, сыр шетке паш болмас еді, жабулы қазан жабулы күйінше қалар еді. Бірақ... Адамқұлдан қандай бала тумак? Күннен күн, құлдан құл тумак емес пе? Болса, бала құл болмасын, ұл болсын. Бала болса, мүт болсын, мүт болмаса, жоқ болсын. Ынжық, жасық құл баланың болғанынан болмағаны игі... Жоқ, жоқ, Адамқұлы адыра қалсын! Жә, енді кім бар? Ешкім жоқ. Махаббаттың ақ қанатын кірлетуге тұратын, әсіресе болашақ балаға ата болуға лайық ешкім жоқ. Шынымен ешкім жоқ па? Шойбай... жоқ... Жұмағали... жоқ... Әзімбай... Әзімбай... Әзімбай қалай болар? Текті атаның баласы, өзі жас, дені сау, сымбатты жігіт. Жасы 18-19-дан артық жоқ шығар. Ұзын бойлы. Екі жауырынына екі кісі мінгендей. Ылғи күліп қана тұратын қой көзді. Жаңа шығып келе жатқан қара мұрты қара жібек сықылды. Ойбай-ау, сол Әзімбайдың өзі үш жылдан бері Шолпанға «жеңге» деп күнкілдеп жүрген жоқ па еді? Әлі ысылмаған жас қой: Шолпанға сөз айтқанда, сақа бозбалалардан естіген сөзді жаттап келіп қана айтушы еді. «Жас жастың тілегі бір, жібектің түйіні бір...».

Ұршыққа оралған жіптей бас-аяғы жоқ ойлардың дәл осы жеріне келгенде, Шолпанның ерні күлгендей болды...

Дәл сол мезгілде үй артынан Әзімбай шығып: «Жеңге, іске сәт!» – деп, Шолпанның жанына жантая кетті. Ақын айтқандай, «бетке шықпай қала ма жүрек ізі», Әзімбайды көргенде Шолпан жүрегі аузына тығылып, бір қуарып, бір қызарып кетті. Шолпанға күнә қылып жатқанда, біреу үстінен шығып қалғандай, күнәлі ойларын Әзімбай біліп қойғандай көрінді.

– Ерте-кеш қолыңнан бір іс түспейді-ау, жеңге. Тігіп отырғаның не?– деп, Әзімбай Шолпанның тізесінің үстіндегі көйлекті ұстаған болып, Шолпанның санын шымшыңқырап алды.

– Қойшы, сал жігіт! Біртүрлісің-ау!.. Жаксы аған бүгін қонаға қалаға шықпақшы еді. Сонын бір көйлегінің жеңін ұштап отырмын. Сені де қалаға жүреді деп еді ғой.

— Жаксы ағам бүгін қалаға жүре ме?.. Жә, жеңге үш жылдан бері айтып жүрген сөзім өмір бойы аяқсыз қала ма? Жүрегін бір елжіреуді, аяуды білмейтін тас екен!..

– Тағы бастадың ба! Сал жігіт, мені әуре қылып не қыласың? Анау пісіп тұрған қыздарға сөз айтсайшы.

– Мен сенен қыз сұрадым ба? Саны көп, сапасы жоқ қыздары құрысын. «Орамал тастайды ғой теңдесіне»

дегенді білмейсің бе?

– Жиырмаға жетпей алжысайшы. Сегіз жыл біреуге катын болған сенің теңің мен бе?

Осы сөзді айтып күлінкіреп, көзін ерке мысықтай сығырай-тыңқырап сынап, Шолпан Әзімбайға қарады. Шолпанның мынау сөзінен, мынау көзқарасынан сасыңқырап, тығылықырап қалған Әзімбай:

– Жок. Жақсы көрген дегенім ғой. Тәңірі, неше жыл катын болса да, бала таба алмаған әйел кәрі бола ма?

Өзінің мынау сөзінен Әзімбай тіпті тығылып қалды. «Бала» деген сөзбен Шолпанның жүрек жарасына тиіп, оны өзінен алыстатып алғанын сезіп, Әзімбай үзілген сөзді енді жалғап алып кетуге шамасы келмей, сөз орнына қолымен Шолпанның сол жақ санын қысып-қысып қойды.

Шолпан санынан Әзімбайдың қолын алды да, көйлекке карап біраз ойланып отырып:

– Жақсы көргенің рас шығар ғой, бірақ жақсы ағаңның көзіне қалай шөп сал дейсің? Балалардын: «Ұрлық қылайық, қылсақ, қылайық, Құдайды қайтеміз?» дегеніндей, Құдайды қайтеміз?.. Және сен жассын. Аузыңа да ие бола алмайсың ғой...

Мынау сөздерді айтқанда, Шолпанның кара көздері тұңғыық түпсіз теңізге айнала бастады. Әзімбайдың көздерінде есалаң от ойнай бастады... Әзімбай күнә, құдай деген жаққа аяқ баспай, бар түйін соның сөзінде тұрғандай-ақ, асығып-сасып өзін бекітуге кірісті:

– Сыр шашып мен бала ма? Жок, саған қаспын ба? Әй, жеңге-ай, менің жақсы көргенімді білмейсің ғой... Жә, үш жыл бойы сүйрегенің де жетер. Бүгін түнде келейін бе?.. Келем...

Әзімбайдың қолы жеңі ұшталып жатқан Сәрсенбайдың көйлегінің ғана үстіне емес, Шолпанның өз көйлегінің үстіне барып қалып еді.

– Жарайды... бірақ... жарайды...

– Бір сүйгізші!..

– Сабыр қылсайшы. Әне, біреу келеді...

– Сал жігіт, үйге кіріп, ас ауыз ти...

Жібек майдың сұлу түні. Көкте бір бұлт жок. Қара көк барқыт кең көкте ойменен, мұңменен, салмақпен ақ алтын ай жүзіп барады. Не іздейді екен ол? Жарынан айрылған әйел ме екен? Баласынан айрылған ана ме екен?.. Қыстаудың сыртындағы сулы шіліктегі көлбақалар шулап жатыр. Бақ-бақ-бақ. Не дейді екен олар? Жан керек, жар керек, бала керек дей ме екен? Көл

бойынан дамылсыз «күдірет-ау, күдірет-ау» деген дауыс естіледі. Өмір бойы күдіретті аузынан тастамайтын қандай ауыр күнә істеді екен ол құс?..

Төсек ағаш үстінде Шолпан жатыр. Жатар алдында иісті сабынмен жуынған, сандықтан жаңа көйлек алып киген. Ол кім үшін жуынған? Кім үшін киінген?

Кімді күтеді ол? Өзімбайды күтеді. Сегіз жыл бал алысып тұрған, еш шай деспеген жан жары Сәрсенбайдың көзіне шөп салу үшін Өзімбайды күтеді. Не үшін? Бала үшін! Жасаған-ау, өзін кеше гөр, кеше гөр... Аяқ даусы... Есікті ашыпб үйге кірді... Өзімбай тура төсек ағашқа келе жатыр... Шолпанда үн жоқ. Мойнына құрық түскен құландай денесі дір-дір етеді. Жүрегі дәл аузында тұр. Бір үн шығарса-ақ жүрегі аузынан атып шығатындай. Денесінің бір жері мұз. Түлкі алған жас тазыдай екі иінінен демін алып, жалма-жан шешініп, Өзімбай көрпеге кіріп келе жатыр.]

Тап сол минутте тазының көздеріндей Өзімбайдың көздері де қып-қызыл шығар. Шолпан «ой, кет!» деп айқай салып жіберуге ойлады. Жоқ, үні шықпайды. Өзімбай көрпеге кірді де, «жеңге» деп жұмалай бастады. Шолпан соққы жеген адамдай сыбырлап: «Сал жігіт, кішкене жай жата тұрсайшы...»— деді. Ол күнә есігінен кірер алдында жүрек жарасын Өзімбайға ашпақшы еді. Жанын жеген жегіні суырып алып, Өзімбайға көрсетпекші еді. Туғаннан бері қиянат жолына баспай, тас болып келген жүректің не үшін бүгін жібігенін айтпақшы еді. Оның іздегені отты, жынды құшақ емес, бала екенін білдірмекші еді. Өзімбайды өз қасіретіне ортақ қылмақшы еді... Бірақ Өзімбай оны тыңдаған жоқ. Қоян қуған төбеттей көрпеге кіргеннен-ақ аласұра бастады. Бір ауыз сөзге келместен, Шолпанның денесін умалай бастады. Ойын бітті... Шолпан сұлап жатқан өлік сықылды жатыр еді. Есалаң, мас Өзімбай мас ойынмен әуре болып жатқанда, Шолпанның бота көздерінен мамық жастыққа ыстық мөлдір жас сорғалап жатыр еді. Өзімбайдың Шолпанның жанымен, көзінен аққан жасымен ісі болған жоқ. Өзімен өзі әуре, Шолпанның денесімен әуре... Шолпанның басы астындағы мамық жастық шылқылдаған су болды. Түн ортасынан ауған кезде су жастыққа беті тиіп, Өзімбай: «Өй, сен неге жылайсың? Бірадар десе, бірадарсың-ау»,— деді. Есалаң Өзімбайдың Шолпанды ұққаны осы болды...

Таң ағарып келеді... Шолпанның бетінен бір сүйді де: «Енді мен қайтам, ертең ертерек келем»,— деді Өзімбай. Жылап-жылап

шаршап-талып жатқан жас баладай сұлық жатқан Шолпан: «Жоқ, енді тіпті келме!»— деп айтуға оңтайланып еді, бірақ оның іздегені не еді? Бала. Осы бір түннен бала болса жақсы, болмаса... мынау түн өмір бойы Шолпанның мойнында лағынет қамыты болмай ма? Мынау күнә өмір бойы күнә болып қалмай ма?.. Бота көзінен мөлдір жасын жеңіменен сүртіп, Шолпан күбірлеп қана: «Кел, сал жігіт... кел... кел...»— деді.

IV

Шолпан екіқабат. Бес жыл бойы санадан сарғайып күткен тілегі болды. Уланған өмір гүлденді. Күнә күнә болып қалған жоқ, күнә сауапқа айналды. Бала біткенін білген кезде қандай қуанып жүрді Шолпан, бір минут қабағы жабылды ма? Күн-түн күлкіден аузы тыйылды ма? Кішкене ғана аулақ қалса, алақанымен қарнын сипап-сипап, сол алақанын сүюші еді, ессіз Шолпан ішіндегі жаны жоқ бір кесек етті, ерні күбір-күбір етіп, айналып-толғанушы еді. Ессіз Шолпан! Жә, іздеген жоғы табылды. Басты байлап, естен айрылып, күнәға айдаған кесел жойылды. Енді Шолпанның Әзімбаймен арасын үзбеуі қалай? Шынымен-ақ оның суық жолға түсіп кеткені ме? Шолпанға да ойнастың әдетке айналғаны ма? Жоқ, ойнасты өнеге көретін, суық жолды әдет қылатын әйел Шолпанба-ай? Ендеше! Бұл ендешеге жауап жоқ. Теңіз терең емес, әйелдің жаны терең. Жеті қабат жер астындағы нәрсені білуге мүмкін, бірақ әйел жанының мінезін білуге мүмкін емес. Бір қарасаң, әйел — бала, күйерін білмей отпен ойнайды. Әйел — ердің тәңірісі, жарата да алады, жоқ қыла да алады, сүйдіре де алады, күйдіре де алады. Әйел — ердің құлы, табанының астында топырақ болады, ердің көлеңкесіне айналады, өзі жоқ болады. Әйелдің аруағы басса, ер күйеді, жанады. Бірақ өзінің жеке бір адам екендігін ұмытпайды, жоймайды. Ердің аруағы басса, әйел адамдықтан шығып, жоққа айналады. Есінен айрылады. Тілі байланады. Әсіресе әйел бұзық жанды болмаса. Ол уақытта мұндай әйелдің ердің көнгіш күні болуында еш дау жоқ. Шолпан осындай әйелдің бірі еді. Жанынан денесі, денесінен жаны айрылмайтын. Кімге берілсе де, жан-денесімен түгел берілетін әйел еді. Әзімбайға денесін уақытша ғана беріп, жанын аман алып қаламын деп ойлады Шолпан. Бірақ ой мен ісі біріне бірі қабыспады. Үш-төрт айдың ішінде Шолпанның жаны да

Әзімбайға құл болып, берік байланып қалып еді. Дұрыс, Шолпанның жаны Әзімбайдан айрыла алмағанға бала іздегеннен аз азап шеккен жоқ. Ежелден көз жасына сарандық қылып үйренбеген Шолпан бұл туралы да талай түндерде жылады. Бірақ көз жасымен жанды түзетіп бола ма? Шолпан да болдыра алмады. Әзімбайды көргенде басы айналған болып, денесі дірілдеп, тілі күрмелуші еді. Денесінде ыстық қан ойнаған мас Әзімбайдың жансыз нәрседей жұлмалап, умалауына қалай көнетінін Шолпан өзі де білмеуші еді. Шынын айтқанда, есалаң Әзімбай тілге келуге, ойлауға мұрша да бермеуші еді-ау. Жарайды, не болса да Жасағанның жазуы шығар, іштегі баланың атасы болғандықтан, Әзімбаймен араны үзуге тиіс емес те шығар. Күнә да емес шығар. Сәрсенбай некелі ері болса, Әзімбай – баласының атасы: Жасаған өзі кешірер. Бірақ мынау жегідей жайылып бара жатқан өсекпен қалай күреседі Шолпан? Жас Әзімбай. Мас Әзімбай. Есалаң Әзімбай! Мынау сырды тырнақтай жасыруды білмейді. Кісі бар-ау деп айылын жиюды білмейді.

Көрінген жерде күшіктей арсалаңдап жатқаны. Жолыққан жерде жұлмалап жатқаны... Өсегі құрғыр жайылғаннан жайылып барады. Пірөдар келін қар келін деп аталса, Шолпан жұртқа не бетімен қарар? Анау күні енесі: «Осы, келін, Әзімбай сенің отауына неге қалжындап келе береді?»— дегенде, Шолпан жерге кіріп кете жаздады-ау! Жұрты құрысын. Енесі құрысын. Өмірі құрысын. Сәрсенбай... жанынан жақсы көрген Сәрсенбай... Сол Сәрсенбай Шолпанға баяғыдай ма? Неге ол бұрынғыдай жадырап жүрмейді? Неге ол ылғи ойлы? Екі жанды байлаған жібектей нәзік махаббат жібі үзілген сықылды емес пе? Баласы құрысын! Сүттей ақ махаббатты, балдан тәтті өмірді улаған баласы құрысын! Сегіз жыл бойы «сен» демеген Сәрсенбай бір жылы сөз айтудан қалды. Қит етсе, сынықтан сылтау тауып, балағаттап тастайтын болды. Балағаттын аяғы жекуге, камшыға айналып бара жатқан жоқ па? Күні кеше Сәрсенбай Шолпанды неге ұрды? Бұрын барлық дүниесі суға ағып бара жатса ләм демейтін Сәрсенбай Шолпанды неге сілейтіп салды? Не үшін?

Бір шыны аяқ шоғыры қолдан түсіп кетіп сынған үшін, сол үшін бе? Жок. Әзімбаймен ойнас қылғаны үшін! Ұрам деп айтып ұрмайды. Неге ол аузына тас салғандай үндемейді? Ол бірдене десе, Шолпан да айтар еді. Өзінің не үшін күнә қылғанын, бала үшін ойнас қылғанын айтар еді. Жок, үн жоқ, балағаттау бар, тепкілеу бар. Махаббат жібі үзілді. Өмір

бұзылды. Бәріне лағынет жаусын! Өмірді улаған сол іштегі балаға лағынет жаусын!..

Талай түндерде мынау түйінді шешу үшін қасіретпен сарғайған Шолпан талай ой теңізіне кірсе де, ой түбіне жете алмады. Мынау жанды жеген жұмбаққа «ортасында екі оттың мені, Тәңірім, қор етгін» деп зарлаудан басқа жауап таба алмады. Сәрсенбаймен екі ара шиеленіскеннен шиеленісе берді. Екі жанның арасы алыстағаннан алыстай берді. Бірақ дүниеде адам таппаған жұмбақты заман таппақ. Адам құрығынан құтылғанмен, заман құрығынан құтылып кететін еш нәрсе жоқ. Сәрсенбай мен Шолпан арасындағы мынау түйінді де ұзатпай заман өзі шешіп берді.

Сентябрь жұлдызының соңғы күндері. Ауыл қыстаудың ғана алдында отыр. Салқын түн. Түсі суық сұр бұлттар аспанда бір-бірімен жарысып бара жатыр. Жердің бетін аппақ кебіндей болып боз қырау жапқан. Арба астында байлаулы жатқан бұзаулар тонып, анда-санда «мө-мө» дейді. Олардың жандарында қарны кебежедей болып жатқан сиырлар еш нәрсені елең қылмай «пыс-пыс» етеді. Сәрсенбай бүгін таңертең ғана қалаға мал айдап кеткен. Отауда, төсек ағаш үстінде шыт көрпеге оранып Шолпан жатыр. Оның қойнында ерке баладай көлденеңдеп жатқан Әзімбай қор-қор етеді. Шолпан да ұйқыда... Арбаның тысырлағанындай бір дауыс. Шолпан селк етіп оянып кетті. Сүйкеніп жатқан сиыр ма екен!.. Жоқ, Арба. Арбалы. «Әзімбай!..» Ім-м-м-м-е-е – деді Әзімбай. Шолпан тағы: «Әзімбай! Әзімбай!»— деп бір рет айтты да, сөздің пайдасыз екенін біліп, Әзімбайдың санын шымшып келіп алды.

— Ой, сені жын соғып кетті ме?

— Ойбай, маскара болдық, бір арба келе жатыр, тұршы. Кетші. Жақсы ағаң болмаса игі еді...

— Мынау есінен адасқан шығар! Ол ұшып келе ме?

— Ойбай, түр деймін түр. Өне, келіп қалды!..

Әзімбай жылжып шығып, үйдің артына қарай жүре бергенде, есік артында Сәрсенбай арбадан түсіп жатыр еді.

— Бұл кім, әй!— деді Сәрсенбай.

«Мен» деген жауап орнына қыстау желкесіндегі шілікке қарай жүгіріп бара жатқан Әзімбайды көрді. Сәрсенбай атты доғармастан үйге кіріп, үстіндегі қаптал күпіні жұлып тастай беріп, қолындағы құнтпен төсек ағаш үстінде жатқан Шолпанды шықпырта бастады. Көзін қан жауып кетті. Еш нәрсені көрмеді, еш нәрсені ойлай алмады. Ақылын ашу биледі, қолын құнт биледі. Шып-шып-шып... шып. Көрпенің астында жатқан

Шолпанда тірлік белгісі жоқ. Өлген адамдай сұлық жатыр. Шолпанның бұлай жатуы Сәрсенбайдың зығырданын тіпті кайнатты.

– Ах-е-е, иттің баласы!– деп, Сәрсенбай қолындағы құнтты лақтырып жіберіп, шыт көрпені жұлып тастап, көзінен жасы бұшақтап жатқан Шолпанды қолынан сүйреп, төсек ағаштан жерге түсірді де, тепкілей бастады. Шолпанда ләм-мим деген бір сөз жоқ. Жеңіменен көзін сүрте береді. Басы тепкіленді, қабырғасы тепкіленді. Үн жоқ. Етіктің өкшесі өкпеге тиген кезде «Ах-ах!» дейді Шолпан. Тағы үн жоқ. Өкше ішке тиді. Шолпан алақанымен ішін басып: «Бала!..» – деді. Мынау сөз Сәрсенбайды құтырған қасқырдан бетер құтыртты.

– Иттің ғана баласы, мен сенен бала сұрадым ба?.. Мен саған ойнас жасап, бала тауып бер дедім бе? Сен иттің адал ісімді арамдап жүргеніңе жарты жыл болды ғой!.. Шығарма дыбысыңды!.. Өлтірем мен сен итті! Өлтірем! Күнде күйгенше, бір-ақ күйейін!.. Өл, ит, өл!..

Сәрсенбай мынау сөздерді айқайлап айтқандықтан, ауылдың бөрі-ақ оянып қалып еді. Алдымен үлкен үйден жаман күпісін жамылып сүйретіліп Сәрсенбайдың көрі шешесі келді. Оның артынан іле-шала, жалаңаш етіне байының ескі жеңсізін киген, жырттық ішкі киімінен тізесі жылтырап, көрші бадырақтың қатыны келді. Екеуі де есіктен ойбай сала кірді.

– Ойбай-ау, кісі өлтіресің бе, ойбай?.. Балам-ау, ақылмен іс қылсайшы..

– Ақылдарың өзіне, жұмыстарың болмасын. Өлтірем бұл итті, өлтірем!..

Кемпір мен қатын арашаламақшы болды. Ойбайласты, елбелендесті, біреуі қолмен қағылып кетті, біреуі аяқпен соғылып кетті. Болмады. Беті құп-қу, көзі қып-қызыл болған Сәрсенбай тепкілеуден тоқтаған жоқ. Шолпанда тірлік белгісі жоқ. Бір кәлима сөз жоқ, дем де алмайтын сықылды. Өлде талып жатыр, өлде біржола өліп қалды? Екі қатын өздерінен еш қайрат болмайтынына көздері жеткен соң, ауылды жимақшы болды. Бадырақтың қатыны есік алдына шығып:

– Ойбай-ау, ойбай! Өліп қалдыңдар ма? Келсендерші! Мұнда кісі өліп жатыр!– деп ойбай салды.

Өздері үрпісіп отырған ауыл мынау ойбайды естіген соң үйлерінен жүгіре шықты. Кимешегін қисық киіп, аяғына кебіс іле салып шыққан қатын, қақырынып-түкірініп, елді басына көтерген отағасылар, мәсісін қоңылтаяқ киген, өзінен-өзі

ұялатын келіншектер, кең қоныш етік, кең қолтық қаптал киіп, дамбаалының ауы салақтап, семіз болмаса да семіз адамдай талтаң-талтаң басатын жаңа атқа мініп келе жатқан кісімшіктер... сырыған ақсұр бешпетін киіп, қолына асасын алып, зекет жиып жүріп, бір үйде қонып жатқан Темір қожа да келіп қалды. Ауылдың жиылуын күтпей-ақ, бадырақтың қатынының ойбайы шыққан соң, Сәрсенбай ұрудан өзі-ақ тоқтап еді. Шолпанда тірлік әсері жоқ, сұлық жатыр. Үстіндегі көйлек пара-пара. Денесі, беті, басы бәрі қан. Аузынан да, мұрнынан да қан кетіп жатыр. Сәрсенбай төсек ағаштың үстіне шығып отырды... Ой жоқ, ес жоқ, сөз жоқ, тіл жоқ. Оның өзі де талықсыған сықылды еді. Есіктен халық ағылып кіріп жатыр.

– Мына шіркін есінен адасқан шығар,– деді біреуі.

– Ойбай, бетім-ау, өліп қалған жоқ па?– деді екіншісі.–
Өлсе, өлсін, қар неме!– деді үшіншісі.

Азан-қазан, абыр-сабыр. Темір қожа Шолпанның білегін ұстады да: «Су бүркіндер!»– деді. Біреуі алып келіп су бүрікті. Өлдене уақытта Шолпан дем алып, болар болмас: «Алла...» деді.

– Алладан садаға кет, иттің баласы!– деді Сәрсенбай.

– Сәрсенжан, шырағым, сабыр қыл. Әйел ұрмайтын ер болмайды, бірақ...

– Тақсыр, сіз бұл араға кірмеңіз. Өлсін ол ит, өлсін!..

– Сәрсенжан, ақылыңа қайт, кісі өлтіру...

– Әйтеуір, ол маған қатын болмайды. Талақ болсын, Талақ!
Талақ!

– Сәрсен, ашу дұшпан, ақыл дос, сабыр қыл. Пәлен жыл еш шай деспеген қосақтан айрылу оңай емес. Заты адал ас арамға айналса, қайтадан адалдап алу шарифатта да бар нәрсе... Мысалы, әйелдің олай-бұлай оғаш мінезі білінсе, оны шешіндіріп, төбесінен қырық шелек суық су құю керек дейді шарифат...

Қожаның аузынан мынау сөз шығар шықпаста-ақ, бес-алты қатын жаңа есін жинап келе жатқан Шолпанды сүйрелеп ала да жөнелді...

Сентябрьдің салқын түнінде қараңғы шорам үйде бес-алты қатын тырдай жалаңаш шешіндіріп, сүйемелеп ұстап тұрғанда Шолпанның шала-шарпы есі бар еді. Бір қатын тістеніп келіп, үлкен темір шелекпен мұздай суық суды Шолпанның басына құя салды. Үн шығармады, бірақ селк ете түсті Шолпан. Тап сол секундта Шолпанның миында біткен өмірі нажағайдың отындай жарқ етіп өтті...

...Жана шолпы тағып, сол шолпыны әдейі сылдырату үшін жүкті әдейі қайта-қайта бұзып жиғаны... Апасынан жалынып сұрап қыз ойнаққа барулары... Сәрсенбайдың босаға аттағалы келгені... Бірінші түн... Үшкірген қожаның бұқа көзі... Әзімбайдың кара мұрты... Тістенген қатын күбірлей-күбірлей екінші шелек суды құйып жіберді. Шолпан болар-болмас: «Алла...» деді...

– Қар бетпақ, саған Алла не керек?!— деді бір қатын.

– Ештеңе етпес, қарағым, жастық та... құдай тауық берсін,— деді екінші біреуі.

Шолпанда басқа сөз болған жоқ, ой да жоқ еді. Денедегі қанның мұзға айналуымен ой да күнгірт тартты, сөнді. Шолпан көзін жұма берді. Үшінші, төртінші, бесінші... шелек. Біразға дейін суық суды құйып жібергенде, дене селк етіп кеткендей болып тұрды. Біраздан соң ол да бітті...

Ертеңіне түс кезінде Шолпан күшпенен көзін ашып, сыбырлап:

– Балам қайда? Әлгі неге келіп бір көріп шықпайды?— деді де, көрпенің бұрышын құшақтағандай болып, ерні беу-беу дегендей қимылдап, сұлық болып тағы талып кетті...

.....

Күнмен таласа Шолпан да өмірімен қоштасты.

Казан төңкерісіне дейін акынның «Шолпан» жинағы (1912), Кеңес өкіметі кезінде Бернияз Күлеев, Сұлтанбек Қожанов, Батырхан Дәрімбетов секілді азаматтардың ыждағатымен «Мағжан Жұмабаев өлеңдері» (1922), «Мағжан Жұмабайұлының өлеңдері» (1923), «Шығармалары» (1989), «Тандамалы» (1992) кітаптары, ал 1995 жылы «Білім» баспасынан шығармаларының үш томдығы жарық көрген.

XX ғасырдың ұлы шайыры Мағжан Жұмабаев мұрасының «егжей-тегжейін, ноқатын, тәститін қалдрмай тәптіштеп... ішіне үніле зерттеу» (Ж. Аймауытов) – әдебиет институтының көп уақыт пен көп деректі керек ететін үлкен шаруасы.

Ұсынылып отырған көп томдықтың бірінші кітабына ұзын саны тоқсанға тарта туынды қамтылды. Бұларды баспаға әзірлеу барысында, 1995 жылғы үш томдық нұсқасын негізге ала отырып, акын шығармаларының жоғарыда аталған басылымдары М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының ғылыми қызметкері, араб әліпбиінің белгілі маманы Мақсұт Шапифидың қатысуымен салыстырылып, бірқатар мәтіндік жұмыстар жүргізілгенін атап айту керек. Текстологиялық тексеру кезінде байқалған жай: автор 159 өлеңі енген 1923 жылғы басылым нұсқасында «Шолпан» жинағындағы көптеген жырларын қайта карап, өз қолымен өңдей-жөңдей, түзетіп қосқан. Алайда, сірә, баспахана тарапынан ба екен, мысалы, «Мені де, өлім, әлдиле» секілді тұтас шығарманы әр шумактың соңы сайын қысқа сызық белгісін немесе қайсыбір тұстарға жұлдызша қою арқылы бөлек-бөлек дүние ретінде шашыратып жіберген. Мұндай мұлт-мүкістен 1995 жылғы нұсқа да ада емес. Ал 1989 жылы «Жазушы» баспасынан шыққан нұсқасы белгілі себептерге байланысты қысқартулар мен жөнсіз «жөндеулерге» ұшыраған... Бұл жинақта Мағжанның өз сөздері қалпына келтірілді. Түпнұсқаға сәйкес жаңадан жасалған өзгерістер мен толықтырулар туралы мәлімет-мағлұмат бұған дейінгі үш томдықтағы («Білім», 1995 ж.) «Түсініктер» мәтініне түсірілді.

ӨЛЕҢДЕР

ТУҒАН ЖЕРІМ – САСЫҚКӨЛ. Ақынның атақонысы туралы толғанысына құрылған бұл өлең алғаш рет «Шолпан» жинағында басылды. 1923 және 1989, 1995 жылдары жарық көрген кітаптарына енген. «Шолпанда» екінші шумақтың үшінші жолы:

Көз салып ернеуіңе, мұңға батып,—

болса, автор мұны 1923 жылғы Ташкент нұсқасында:

Көз салып жалтырыңа, мұңға батып,—

деп өзгерткен.

Ташкент басылымында алтыншы шумақтың үшінші жолы:

Назданып, жүйрік мініп, тарлан жуып,—

делінген. Басқа нұсқаларында бұл жол:

Назданып, жүйрік мініп, тарлан шүйіп.

1995 жылғы нұсқасы бойынша осы «шүйіп» сөзі алынды. Сондай-ақ өлеңдегі «қайран көл» («Шолпан» жинағында), «көксілдер» (1989, 1995 жылдарғы басылымдарында) деген сөздер 1923 жылғы нұсқа бойынша тиісінше «айдын көл», «көкселдір» болып өзгертілді.

«БІР КҮНІ» — ақынның көзі тірісінде «Шолпан» жинағында ғана басылған. Өлеңнің соңғы шумағы 1989 жылғы кітапта:

*Қыздырып күн, ойлауға ерік бермей,
Мал шулап, бөлді ойымды, ырық бермей.
«Күшсіздер де тырыссын, қатар болсын!»—
Дедім де, жөнелдім мен қолым сермей,—*

деп өзгертілген. Біз 1923, 1995 жылдардағысы бойынша:

*Қыздырып Күн, ойлауға ерік бермеді,
Мал шулап, ойлауымды еп көрмеді.
«Күшсіздер де тырыссын, қатар болсын,
Таста енді жоқ ойды!»— деп қол сермеді,—*

деген түпнұсқасын қалпына келтірдік.

«ҚАРАҒЫМ» — «Шолпан» жинағынан алынған. 1989 жылғы басылымда:

*Білімсіз, құр қалтақтап жүргенменен,
Ерте өлген, көмілулі қара жерге,—*

деген екі жолы түсіп қалыпты, қалпына келтірілді. Ал 1995 жылғы нұсқасында сегізінші жолы:

Тоқтамай істе болсаң, батып терге,—

деп қате басылған. 1923 жылғы жинақ бойынша:

Тоқтамай, істер болсаң батып терге,—

деп түзетілді.

«ОРАЛ ТАУЫ» — «Қазақ» газетінде (1913, 22 наурыз, № 7), Қазан, Ташкент, Анкара, Алматы (1989) жинақтарында жарық көрген. 1989 жылғы кітапта:

*Оралдай ата-мекен жерлеріне,
Қасиетті атаның көрлеріне*

*Аузы түкті шет елдер ие болып,
Көрсетіп тұр қысымды ерлеріне,—*

деген шумақ алынып қалған екен, қайта қосылды.

«ЕСІМДЕ ...ТЕК ТАҢ АТСЫН» — бұл өлеңде «Қазақ» (1915, 25 маусым, № 134) газетінде басылған және кейінгі жинақтарының бәріне енген.

«ГҮЛСІМГЕ» — жиырмамыншы жылдардың басында Қызылжар қаласында мұғалімдер курсына Мағжанмен бірге қызмет істеген Гүлсім Камалова деген татар қызына арналған өлеңдердің бірі. Жинақтарының бәріне енген.

«ОТ» — атакты символист Д. С. Мережковскийдің «Дети ночи» (1896) деген өлеңіне жауап ретінде жазылған өлеңдердің бірі. Орыс ақынының:

*Мы — над бездною ступени,
Дети мрака, солнца ждем.
Свет увидим и, как тени,
Мы в лучах его умрем,—*

деген жолдарына М. Жұмабаев:

*Қараңғылық бұққанда,
Қызарып күн шыққанда,
Күн отынан туганмын.
Жүрегімді, жанымды,
Иманымды, арымды
Жалыныммен жуғанмын,—*

деп жауап береді. Бұл өлендер циклы Еуропаны қанға бояған бірінші дүниежүзілік соғыс басталған жылдарда жазылған деп жорамалдауға болады. Өйткені дәл осы кезде Батыс ойшылдары Еуропа тағдырының қыл үстінде тұрғаны, адамдардың моральдық қасиеттерінің төмендей бастағаны туралы пессимистік пікірлер айта бастап еді. Әсіресе Шпенглердің «Закат Европы» деген кітабы Ресейде танымал болатын. Осы идеялармен танысқан акын «От» сияқты бірнеше өлен жазады. 1989 жылғы жинақта:

*Әліге барғам Алтайдан,
Балқанға барғам Қытайдан...—*

дегеннен кейінгі үш шумақ, яғни 24 жол алынып қалған. Ал 1923 жылғы жинақта 1922 жылғы жинақтағы соңғы шумақтың алдындағы бір шумақ қысқарып кеткен. Толық нұсқасы беріліп отыр.

«ПАЙҒАМБАР»— бұл өлен де Д. С. Мережковскийдің «Дети ночи» өлеңінің әсерімен жазылған. Бұған Д. С. Мережковскийдің:

*Устремля наши очи
На бледнеющий Восток,
Дети скорби, дети ночи,
Ждем, не придет ли наш пророк,—*

деген жолдарын эпиграф ретінде алуы да дәлел бола алады. 1923 жылы қысқарып кеткен 3-ші және 5-ші шумақтар 1989 жылғы жинақта қалпына келтірілген екен. Бірақ та 1989 жылғы кітапта оныншы шумақ түгелімен қысқарып кеткен. Толық нұсқасын беріп отырмыз. 1995 жылғы басылымда осы тұтас бір өлен жұлдызша арқылы үш өлең болып кеткен. Түзетілді. Сондай-ақ сонынан санағанда үшінші шумақтың төртінші жолындағы «Күт сен мені» тіркесі 1923 жылғы нұсқа бойынша «Күт мені сен» болып өзгертілді.

«КҮНШЫҒЫС» — «От» циклындағы өлендердің бірі. Бұл циклдың бірінші дүниежүзілік соғыс кезінде жазылғанын осы өлендердегі мына жолдар дәлелдей алады:

*Күнбатысты шаң басқан,
Шаң емес, қара қан басқан.
Тарсыл, гүрсіл, қанды атыс.
Көп білем деп — бөлуге,
Көп күлем деп — өлуге
Жақын қалды Күнбатыс.*

Бес жинакка да енген.

«АЛЫСТАҒЫ БАУЫРЫМА» – 1919 жылы Ататүрік бастаған түріктің ұлт-азаттық соғысына арнап жазылған. 1922, 1923, 1989, 1995 жылғы жинақтардың бәрінде де бар.

«ТЕЗ БАРАМ», «ЖАРАЛЫ ЖАН» – бұл өлеңдердің патшалық отарлау саясатына қарсы жазылғаны мазмұнынан айқын сезіледі. Барлық жинақта бар.

«ҚАЗАҚ ТІЛІ» – патшаның отаршылық саясатына қарсы жазылған өлеңдер циклына кіреді. 1922, 1923, 1989, 1995 жылғы жинақтарға енген.

1989 жылғы басылымда ең соңғы шумақтың ақырғы екі жолы:

*Тарап кеткен балаларыңды бауырыңа
Ақ қолыңмен тарта аларсың, сен, тілім!—*

деп өзгертілген. Түпнұсқа қалпына келтірілді.

«ЖЕР ЖҮЗІНЕ» – бұл да патшаның отаршылық саясатына қарсы жазылған өлең. Жинақтарының бәрінде де бар.

«МЕН ЖАСТАРҒА СЕНЕМІН», «...ҒА» өлеңдерін ақ патшаға қарсы жазылған шығармалар цикліне жатқызуға болады.

*Айбынды алаш елім дер,
Алтын Арқа жерім дер,
Мен жастарға сенемін!—*

деп, ақын «Алаш атын аспанға» шығаратын, өзінің қайдан тарағанын танып-білген бүгінгі ұрпаққа ой тастайды.

«...ҒА» өлеңінде ақын «мейірімсіз тағдыр құрған торға түсіп» жатқанда, сын-бәйгеге басын тігіп, елін келімсектерден құтқару үшін күрескен ер-азамат туралы жырлайды. Бұл өлеңдер де 1922, 1923, 1989, 1995 жылдардағы жинақтарына енген.

«ӨТКЕН КҮН» – алғашқы нұсқасы «Қазақтың кешегі күйі» деген атпен 1913 жылы «Қазақстан» газеті (Орал) шығарған «Ызын» деген әр түрлі ақындардың өлеңінен құралған жинақта жарық көрген. Кейін Мағжан өлеңді мейлінше қайта түзетіп, кей жерлерін алып тастап, жана жолдар қосып, жеке сөздерді өзгертіп, мүлде жаңа өлең жасаған.

1989 жылғы басылымда:

*Қонысы – жібек ну тоғай,
Айдын шалқар көл еді,
Есіл менен Нұрадай
Екі енеге телі еді,—*

шумағынан соң келетін:

*Қой үстінде бозторғай
Жұмыртқалап ол күнде,
Жарлы жан жоқ алашта,
Бай пейілі кең еді,—*

деген төрт жол алынып қалған.

«АЙҒА» — 1910 жылдарда жазылғанға ұқсайды, олай болатын себебі, татардың әйгілі жазушысы Ғалымжан Ибрагимов өзінің 1911 жылы жарық көрген «Қазақ кызы» деген романында осы өлеңнің мына:

*Кең дала, көресің ғой, анау жатқан,
Жібектей жасыл шөптер бетін жапқан.
Асқар тау, балдан тәтті сулары бар,
Әне, сол анам еді мені тапқан,—*

деген шумағын эпиграф етіп алған. Жинақтарының «Шолпаннан» басқасына енген.

«ЖҰМБАҚ» — бұл өлеңнің түпнұсқасында: «Жел есед — кім шешед?» деп ұйқастырған болса, 1989 жылғы жинақта: «Жел есті — кім шешті?» деп өзгерткен. Біз түпнұсқаны басшылыққа алдық. 1922 жылдан басқа барлық жинағында бар.

«АЙДА АТЫҢДЫ, СӘРСЕМБАЙ» — 1910 жылы мамыр айында Мағжан Бекмұхамед Серкебаев (ҚР Халық артисі Е. Серкебаевтың әкесі) екеуі Қызылжар қаласындағы Мұқамеджан Бегішев ұстаздық еткен медресені бітіріп, елге қайтады. Екі шәкіртті алып келуге Мағжанның әкесі Бекен Сәрсембай деген көшірін жібереді. Бұлар ауылға келген соң, Бекен қой сойып, қонағасы беруге бұйрық етеді. Тамақ пісенше Мағжан өленді жазып та тастайды, ет жеуге келген ауыл кісілеріне оқып береді.

«Шолпан» және 1992 жылғыдан басқа жинақтарының бәріне де енген.

«БЕСІК ЖЫРЫ» — Ақын жас нәрестенің болашағына сенім артып:

*Сен еріме,
Жас бөріме
Қарсы кім тұрар?—*

деп ұрпақтың келер күндеріне көз тастайды. Өзгеріс жоқ. Алғаш ақынның «Педагогика» (1922) атты ғылыми еңбегінде жарияланған. Одан кейінгі барлық жинағында бар.

«СҮЙЕМІН» — бұл да сондай.

«МЕН КІМ?» — алғаш Қазан басылымында жарық көрген. Кейінгі жинақтарының бәріне енген.

«ЕСКЕНДІРДІҢ ЕКІ МҮЙІЗІ» — ескі Шығыс анызына

құрылған өлең. Алғаш Қазан жинағында басылған. Содан кейінгі жинақтарының 1992 жылғысынан басқасында бар.

1922, 1923 жылғы басылымдарда:

*Заманында Ескендір
Жеті ықылымды билеген,—*

болса, 1989 жылғы ақын шығармаларында:

*Заманында Ескендір
Жеті әлемді билеген,—*

деп өзгерген. Ал 1995 жылғы нұсқасында 15-шумақтың бірінші жолы «жан-жағынан қаранып» болып басылса, ең соңғы шумақтың үстінен жұлдызша жаңсақ қойылыпты. Біз ақынның көзі тірісінде шыққан нұсқаларды қалпына келтіруді жөн көрдік.

«ӨТКЕН – АЯУЛЫ» – 1922 жылғы басылымда соңғы шумақтың екінші жолы көп нүктелермен толтырылған еді. 1923 жылы оның орнына «Жананы мақтар санаулы» деген жол түскен. Бұдан кейінгі 1989, 1995 жылғы жинақтарында бар.

«ҚҰРБЫМ» – ақын өз нұсқасында, буыны артық болса да: «Қорықпа, ұмтыл, сокса дауыл, ескегіңді ес» және «Құрғақта қайық жүрмес, үмітіңді кес» деген. 1989 жылғы басылымда: «Қорықпа, сокса дауыл... «және» ... үмітің кес» деп «өңдеп» жіберген. Біз автордың өз нұсқасын алдық. 1992 жылдан басқа барлық жинағында бар.

«КӨК ТЕКЕ», «ТӨБЕТ» – 1992 жылғы жинақтан басқа ақынның барлық кітабына енген өлеңдер. «Төбет» туындысында соңғы шумақтың үстіне қойылған жұлдызша алынып тасталды.

«БҮГІНГІ КҮН ӨМІР, ӨЛІМ – МЕНІКІ» – бұл өлеңнің соңғы шумағының екінші жолы 1989 және 1992 жылғы басылымда «Жындандырад мені сұлу нұр көркі» болса, 1922, 1923 жылғы жинақтарда: «Жындандырад мені сұлу көркі» болып басылған. Сондай-ақ «Не қылса да өлімнің өз еркі...» деген жол «Не қылса да ол өлімнің өз еркі» болып өзгертілген. Әуелгі нұсқаны қалпына келтірдік.

«СЫРЫМ» – көңіл-күй лирикасы. 1923 жылғы басылымда: «тапыл-тапыл» ... сүрінем» деген 1922 жылғы жинақта «қыбыр-қыбыр ... сүрінем» еді. Ақын өз қолымен өзгерткен. 1989, 1992, 1995 жылғы басылымдарда да 1923 жылғы нұсқа негізге алынған.

«СҮЙ, ЖАН СӘУЛЕМ» – Гүлсім Камаловаға арналған өлеңдерінің бірі. 1922 жылдан бастап барлық жинағына енген.

«ТӨГІЛГЕН ШАШЫ», «КҮМІС НҰРЛЫ АЙ», «ШОЛПЫ» – бұлар да сондай. Махаббат туралы, сүйіспеншілік сезім хақындағы жырлар. Кітапқа сол күйі өзгеріссіз енгізілді.

«СЕН СҮЛУ» – көптеген ұрпақтың көңілінен шығып,

жүрегінен орын тепкен «Бәрінен де сен сұлу» әнінің негізі
Мағжан ақын жазған осы өленде. Оған:

*Шаңқай түсте өткір, алтын Күн сұлу,
Жымыңдаған жұлдыздармен түн сұлу.
Толып жатыр түрлі сұлу дүниеде,
Бәрінен де маған, сәулем, сен сұлу! –*

деген шумақ дәлел болары анық. 1922 жылдан бастап жарық көрген кітаптарының бәрінде бар. 1995 жылғы нұсқасында (1-том) екінші шумақтың екінші жолы «Хош иісті түрлі-түрлі гүл сұлу» болып, үшінші шумақтың үшінші жолы «Бейне айнадай жарқылдаған...» деп беріліпті. Біз 1923 жылғы басылымға сәйкестендірдік.

«БІРАЗ ФЕТШЕ» – бұл өлең жөнінде сөз болғанда, Жүсіпбек Аймауытовтың «Мағжанның ақындығы туралы» мақаласын айту парыз. Сол мақалада: «Мағжан орыс әдебиетімен таныс болған соң, Шекспир, Гейне, Гете, Байрон, Пушкин, Фет ..., Александр Блок сынды жеке адамдарды дәріптегіш, дарашыл ақындарға мүрит болған, солардан тәлім алып, соларға еліктеген», – деп жазған еді. Сол айтқандай, Фет стиліндегі өлендердің бірі осы. Ырғағы, жазылу формасы өзгеше дүние. 1922, 1923, 1995 жылғы ба-сылымдардағы төменнен санағанда алтыншы жол – «Сылдыр» деген сөз 1989 жылғы жинақта «Белдер» болып қате басылған екен. Қалпына келтірдік.

«N-FA» – Қызылжар қаласының Қуанышев Дәули деген байының қызы Жәмилаға арналған. Өлендегі «Алтын мүйіз» – Омбыдағы ресторанның аты. Ресторанда кездескен қыз – Жәмиланың немере әпкесі Әмина, «Граф» – Әминаның сол кездегі жігіті Асфандияр Шорманов. Омбыда Қуанышевтың 48 бөлмелі екі қабатты үйі болған. Сол үйін чехословак лаңы кезінде Қуанышев қонақүйге айналдырған. Өленде кездесетін неміс, француз, чехтар – осы қонақүйдің меймандары. Соловьев деген – сол кезде аты шыққан цирк балуаны.

Әмина – М. Әуезовтің «Кінәлі бойжеткен» әңгімесіндегі бас кейіпкердің прототипі. Әмина кейін Кемелов деген кісіге тұрмысқа шыққан. Сексеннен асып барып дүние салды.

Өлең 1992 жылғы жинақтан басқа ақын кітаптарының бәріне енген. 1989 жылғы басылымда кеткен кейбір қателерді жөнделдік. 1995 жылғы басылымда тоғызыншы шумақтың бірінші жолында «Дарифа» сөзі «Дарияға» боп қате жазылыпты. Түзетілді.

«ХОР СИПАТТЫ ҚАРЫНДАС» – 1922 жылғы басылымда тақырыпсыз берілген. 1923 жылғы басылымда тақырып қойылған. 1989, 1995 жылғы жинақтарға да солай енген.

«ЖАС СҰЛУҒА» – бұл өлең де 1992 жылдан басқа ақын кітаптарының бәріне енген.

«К... GE» – бұған дейінгі жинақтарының бәрінде де өлең тақырыбы «Г... ге» болып жарияланып келді. Түпнұсқаны (1923 жылғы нұсқасы) тексергенде, «К... ға» екені анықталып отыр.

«ГҮЛСІМ ХАНЫМҒА» – Гүлсім Камаловаға арналған алғашқы өлең. Бұл өлеңнің тарихы мынандай: 1920 жылы Омбыдан Қызылжарға көшіп келген мұғалімдер курсында Мағжан әрі директор, әрі мұғалім болып қызмет істейді. Сол кезде Башқұртстаннан Мичурин деген ауқатты кісі жақында ғана үйленген Гүлсім деген жас әйелімен көшіп келеді. Гүлсім Мағжан басқаратын курске математикадан сабақ беретін мұғалім болып орналасады.

Гүлсім курске келген күннен бастап өзінің асқан сұлулығымен, оның үстіне ерекше тәкаппар мінезімен жұрттың көңілін өзіне аударады. Ол ешкімге сәлем де бермей, берген сәлемін де алмай, тіп-тік келіп, тіп-тік шығып кетеді екен. Бір күні Мағжан оқытушылар бөлмесіне кіріп келсе, Гүлсім бір столдың жанында жалғыз отыр екен. Кіріп келген Мағжанға селт етіп қарамайды да, бұған таң қалған Мағжан Гүлсімге қарама-қарсы отыра қалады. Бірдене айтқысы келіп оңтайлана бергенде, үй сыпырушы татар әйелі кіріп келіп: «Гүлсім ханым, сізді телефонға шақырады!»– дейді. Гүлсім шығып кетеді. Мағжан столдың үстінде қалып қойған Гүлсімнің қалың дәптерін көреді. Дәптерді алады да, оның бір бетіне табан астында шығарып осы 8 жол өлеңді жазады. Сәлден соң Гүлсім бөлмеге қайта кіріп: «Мағжан мырза, мені қожам шақырып жатыр, рұқсат етсеңіз, қайтайын»– дейді. Мағжан рұқсат етеді. Ертеңіне Мағжан басқа мұғалімдермен дәлізде келе жатса, үйге Гүлсім кіріп, Мағжандарға қарама-қарсы жүреді. Әдетте, жан адаммен тілдеспейтін, сәлем бермейтін паң Гүлсім: «Сәлеметсіз бе, құрметті Мағжан мырза»,– деп қастарынан өте шығады. Сол күні сабақ біткеннен кейін, Мағжан Гүлсімге келіп: «Гүлсім ханым, Сізді орта жолға дейін шығарып салуға бола ма?»– деп сұрайды. Сонда Гүлсім: «Жоқ, Мағжан мырза, орта жолға дейін емес, жолдың аяғына дейін шығарып салуыңызға болады!»– деп жауап береді...

Кейіннен Гүлсім Мағжанға өлеңмен былай деп жауап жазады:

*Жүрәклар тәңірісі отлы!
Көзіңнің шағласын меннан
Көшір бір өзге агулга,
Сиқырлы йылдызым, тездан!*

Әйелінін Мағжанмен қарым-қатынасын сезген Мичурин

арада бір жыл өткен соң Қызылжардан көшіп кетеді. Ол тіпті Мағжанды өлтірмекші де болады...

Гүлсім Камалова – татар кызы. 1914 жылы Петербургтегі аксүйек қыздардың педагогикалық институтын бітірген. Бірінші дүниежүзілік соғысқа «шафқатлық тәтесі» (сестра милосердия) болып қатысқан. Революция кезінде еліне қайтқан соң, әкесі әлгі Мичуринге қосқан.

Жинақтарының бәріне енген.

«...ҒА» – Қазан басылымынан бастап жинақтарының бәріне енген.

«ҚАРЫНДАСКА» – бұл өлеңдегі «Ойла, Күнім, келе ме екен ретке?!» деген түйінді жолдағы «Күнім» деген сөздің орнына 1922 жылы көп нүкте қойылған еді. Мүмкін, ақын қарындастың нақты атын жазуды ойлаған болу керек. Бірақ 1923 жылғы басылымда көп нүкте орнына «Күнім» деп қойыпты. 1992 жылдан басқа барлық жинаққа енген.

«Ж... ҒА» – Тастемірова Жамал Жақияқызына арналған. Туыстары Зәкария Мұсаұлына күйеуге бермек болғанда, қыздың ол жігітті сүймейтінін білген Мағжан араласып, құдалықты бұзады. Жамал Таупық Бердіғожин дейтін адвокатқа тұрмысқа шығады. Жамалдың сінлісі София – әйгілі жазушы Хамза Есенжановтың әйелі. Өлең 1992 жылдан басқа, ақынның барлық жинағына енген. 1923 жылғы нұсқа негізге алынды.

«Ф... ҒА» – Мағжан ақынның оқудың соңына түсіп, үй көрмей кеткеніне әкесі Бекен қарсы еді. Уфаға барғанына да, Омбыға кеткеніне де ренжіп, өз қасында болуға күш салады. Бірақ ақын көнбейді. Сондай сезімді ақын осы өлеңде де аңдатып:

*Туғаны жоқ, тұрағы жоқ жолаушы –
Желге айналған мен екенім білгейсің,–*

дейді. Өлең ақынның көзі тірісінде шыққан екі жинаққа да енген. 1989, 1992 жылғы кітаптарда бар. 1995 жылғы басылымның (1-том) жиырма бірінші жолындағы «жас жүректі» деген тіркес 1923 жылғы жинақ бойынша «жас жүрегі» болып, соңғы шумақтың екінші жолындағы «таныстарды» деген «таныстарың» деп өзгертілді. Жұлдызшалар алынып тасталды. Өйткені тұтас бір өлең екен.

«ҒАЗИЗАҒА» – 1917 жылдың 19 қазан күні Омбыдағы «Үш жүз» партиясының басшылары облыстық қазақ комитетінің мүшелері Сейітұлы мен Жұмабайұлын тұтқынға алады. Бұл өлең ақынның сол «Үш жүздің» түрмесінде отырған кезінде жазылған. Ғазиза – Мағжанның туған нағашысы Өшірбектің немере інісі Ғазизбайдың қызы. Ғазиза қыздар гимназиясында оқыған. Сәбит

Мұқановтың «Гөлайттатып жүремін қарындасты» (1926) деген өлеңіндегі қарындасы осы Ғазиза. Өлең акынның барлық жинағына енген.

«3... ҒА» – Зейнепке арналған өлең. Шамасы, 1919 жылы Зейнеп қайтыс болған соң жазылса керек. Барлық жинағына енген. Алайда осы тұтас бір өлең жұлдызшалар қою арқылы төрт бөлек туындылар ретінде берілген. Он төртінші шумақтағы «көз жасын», он алтыншы шумақтағы «Алда да» тіркестері 1923 жылғы нұсқа бойынша тиісінше «көзім жасын», «Алдымда» болып өзгертілді.

«АНАМА» – шешесі Гүлсімге арналған. Мағжан 1929 жылы ұсталғаннан кейін-ақ, бұл отбасының шаңырағы шайқала бастаған. Жергілікті органдар оларды «жаудың туыстары» деп қуғынға ұшыратқан. Бекен 1934 жылы қайтыс болады. 1937 жылы Мағжанның екі ағасы мен бір інісі «халық жауының туыстары» деген себеппен түрмеге камалады. Гүлсім апай Мағжанның інісі Сәлтайдың әйелі Бибізәйіптің қолында қалады. Түрмеден аман қалған балалары Қырғызстанға жан сауғалап көшіп кетеді. Бар баласынан айрылған Гүлсім апай олардың иә өлісін, иә тірісін білмеген күйде 1943 жылы дүние салады. Өлең акын жинақтарының бәріне енген, «Шолпаннан» басқасына.

«ҚАРАНҒЫЛЫҚ ҚОЮЛАНЫП КЕЛЕДІ» – «Үш жүз» түрмесіне камалар алдында жазылған өлең болса керек. Акын табиғат пен өмір қаранғылығы қоюланып келе жатқанын іштей сезгендей. «Ой басты ма? Әлде көзім талды ма, мөлт-мөлт етіп көзіме жас келеді», – деуі де сондықтан.

1922 жылғы басылымда тақырыпсыз берілген. 1923 жылғы басылымда, автордың өзі осы айдармен беруіне орай, тақырыпты сол күйінше қалдырды. 1922 жылғы нұсқада соңғы шумақтың екінші жолы «Сөнген шоқты күліп бала үреді» деп жазылса, оны 1923 жылы акын «Сөнген шоқты үріп бала күледі» деп өзгерткен екен. Сондай-ақ алғашқы шумақтың соңғы екі жолын өзгертіпті. Біз 1923 жылғы нұсқаны алдық.

«САҒЫНДЫМ» – бес жинаққа да енген. 1989 жылы өзгерген жолдар қалпына келтірілді. 1995 жылғы томдықтағы жөнсіз жұлдызшалар алынып тасталды.

«БАЛАНЫҢ ҚАБІР ТАСЫНА» – Граждан (Азамат соғысы кезінде туған баласына осындай ат қойыпты) деген ұлы қайтыс болғанда жазған өлеңі. Бұл жөнінде «Қазақ әдебиеті» газеті былай деп жазды: «Мағжан Зейнепке 1918 жылы үйленді. Алайда Колчактың Батыс Сібір жерін басып алуына байланысты, үлкен той бола алмады. Зейнеп адамгершілікті жоғары бағалайтын, ер сыйлайтын асыл жан еді. Зейнептің жеке басының бұл ерекше қасиеттері Мағжанның семьяда сүйіспеншілік құрып тұруына үлкен әсер етті. Ол семьясымен Омбыда тұрғанда, казак

мұғалімдерін даярлайтын курс ашып, оның директоры болды. Кейін бұл курс Қызылжардың педучилищесінің негізін қалаушы болды. Мағжанның семьялық шаттық өмірі көпке бармады. Зейнеп 1919 жылы 10 ақпанда, бала үстінде қайтыс болды. Туған бала тірі жетім болып қалды. Атын «Гражданин» деп, азамат соғысына байланысты Мағжан өзі қойды. Бірақ ол да өкпесіне суық тиіп ауырып, 9 айдан соң қайтыс болды. Осындай ауыр қазалардан кейін Мағжан өзін жұбатып, баласына арнап өлең жазды. Оны «Баланың қабір тасына» деп атады. Жинақтарының бәріне енген.

«ӨМІР» – бұл тақырыптас екі өлең қатар жазылған. Көңіл-күй лирикасы. Жинақтарының бәрінде бар.

«ТОЛҚЫНДАП ОЙНАП» – өлеңнің жазылу стилімен ерекшеленетін дүние. Алғашқы нұсқада (1922) «Тұңғиық дария түбі жоқ» дейтін жол 1923 жылы «Тұңғиық теңіз түбі жоқ» болып өңделген. 1989, 1992, 1995 жылғы басылымдарға да енген.

«ЖҮЛДЫЗДАРҒА» – бұл да сондай.

«ЖАЗҒЫ ТҮНДЕ» – бұл да.

«КӨКШЕТАУ» – Мағжан 1922 жылы жазды күні Көкшетауға барып, Бурабайды аралайды. Сырымбетте Қоскөл деген жерде отырған Шоқан Уәлихановтың кенже інісі Қоқыштың үйінде болады. «Көкшетау» циклі осы жерде жазылған деген жорамал бар. Жинақтарының бәріне енген. Үшінші шумақтағы «Тұр» сөзі «Тор» боп (тау аты) түзетілді.

«ТОЛҚЫН» – ақын репрессияға ұшырарда кінә етіп тағылған өлеңдердің бірі көрінеді. «Толқыннан толқын туады, толқынды толқын қуады, толқынмен толқын жарысад» деген қуатты өлең жолдарының астарында қоғамға қарсылық бар деген айып тағылған. 1922 жылдан бергі жинақтарының бәрінде де бар.

«ҚАЙЫҢ» – бұл өлең жазылу стилі жағынан ерекше. Бес буынды жыр жолдарымен ақын алда тұрған қиын да қасіретті күндерін ойлайтындай. Сондықтан да «Қайғылы қайың» мұнымен сырласады. Бұрынғы басылымдармен салыстырғанымызда айтарлықтай өзгерістер таппадық. Жинақтарының бәріне енген.

«ҚЫСҚЫ ЖОЛДА» – бұл да сондай. Өлең жазылу формасымен ерекше. «Қысқы жол» өмір жолымен астасады. Өлеңнің алғашқы басылымдағы мазмұнымен қатар, өлеңдік формасын да сақтауды қадағаладық.

«ЖАЗҒЫ ЖОЛДА» – сар далада жалғыздықпен күн кешкен ақын елдің, халықтың ертеңі үшін қапаланып: «Келем жалғыз, жаяуым», – дейді. Табиғаттың алуан суреттері арқылы астарлы ойын жеткізеді. Алғашқы баслымдағы өлеңнің жазылу формасын қалпына келтірдік. Жинақтарының бесеуіне де енген. Екінші шумақтың соңғы жолындағы (1995 жылғы нұсқада) «тып-

тыныш» 1923 жылғы нұсқа бойынша «тым-тымық» болып түзетілді.

«ЖАЗҒЫТҰРЫМ» – ақын мазмұнға сай форманы қолданып, алты жолдан соңғы жетінші тармақпен түйіндеп отырады. 1992 жылғы жинақтан басқаларына кірген.

«ЖАЗ КЕЛЕДІ» – бұл өлең 1989 жылғы басылымда біраз күзелген:

*Жел жалығып, хал жиып,
Қалғып қана тербелед.
Жұмсақ қана жымып,
Жібек қанат жаз келед,—*

деген тәрізді түпнұсканы өзгертіп, «Тербелед» орнына «тербелер», «жаз келед» орнына «жаз келер» деп өзгерткен екен. Біз ақынның өз нұсқасын қалдырдық. 1922, 1923, 1992, 1995 жылғы жинақтарға да енген.

«ЖИІЛЕНДІ ҚАРА ОРМАН» – ақын жинақтарының бесеуіне де енген.

«МАХАББАТ НЕ» – ақын жинақтарының бәріне де енген. Үлкен Кемшілік: 14-ақ жол шағын туынды жұлдызша арқылы екі өлең ретінде берілген (1995 ж. нұсқасында). Екінші шумағындағы «жүрек» сөзі 1923 жылғы жинақ негізінде «жар» деп өзгертілді.

«ШЫЛЫМ» – 1992 жылғы жинақтан басқасына кірген өлең.

«АЛЕКСАНДР БЛОК» – 1921 жылы А. Блок қайтыс болған күні жазылған өлең. А. Блокты Мағжан үлкен ақын ретінде құрмет тұтқан. Өлеңдегі «Әдемі әйел» – Блоктың «Прекрасная Дамасы».

Александр Блок – ұлы орыс әдебиетіндегі ең күрделі тұлға. Тұлға ғана емес, күрделі құбылыс. Орыс ғалымы Владимир Орлов Александр Блокты гамаюнға теңеп, осы аттас көлемді кітап жазды. Гамаюн – көне орыс әдебиетінде көп жырланған ғажайып ертегі құс. Виктор Васнецовтың қыл қаламынан шыққан көркем суретте гамаюнның басы – адамның басы да, денесі – құстың денесі. Аңыздың айтуынша, гамаюн – болашақты болжағыш пайғамбар – құс, адам – құс. Міне, осы сомсуретке қарап отырып, Александр Блок 1899 жылғы жиырма үшінші ақпан күні, он тоғыз жасында «Пайғамбар – құс гамаюн» атты өлең шығарыпты. Мағжан ақынның: «Блок – бір бұлбұл, Блок – бұлбұл сайраған», – деуі де сондықтан.

«N... АЛЪБОМЫНА» – 1922 жылғы басылымнан бастап жинақтарының бәріне енген. Кімге арналғанын анықтау мүмкін болмады.

Төртінші шумақтағы бұған дейінгі жинақтарда кездесетін

«Батады Ай» тіркесі Ташкент нұсқасы бойынша «Батады ой» деп түзетіліп жазылды.

«АЛДАМШЫ ӨМІР» – 1922 жылғы басылымдағы:

*Өмір сөнед. Үміт өлед. Не қалды?
Мәлт-мәлт етіп көзге ыстық жас келеді.*

деген жолдарды 1923 жылғы басылымда акын:

*Өмір сөнед. Үміт өлед. Не қалды?
Мәлт-мәлт етіп көзіме жас келеді, –*

деп өзгерткен екен. 1989 жылғы басылымда кеткен қателер жөнделді. Өлең акынның 5 жинағына да енген.

«АЙРЫЛҒАНДА» – Гүлсім Камалова көшіп кеткен соң жазылған өлең. Кейін Мәскеуде тұрған кезінде Мағжан әйелі Зылика екеуі трамвайда кетіп бара жатып, Гүлсімге кездесіп қалады. Гүлсім де, Мағжан да үндемейді, беттеріне бір-бір қарап, бұрылып кетеді. Өлең тақырыбындағы «Г-ге» деген жақша ішіндегі сөз 1922 жылы жоқ болатын, 1923 жылғы басылымда пайда болған. Осы нұсқа алынды.

«КҮЗДІ КҮНІ» – «Жазғытұрым» өлеңіндегідей алты жолдан соңғы жетінші тармақпен түйіндеп отырады. 1992 жылдан басқа жинақтардың бәріне де енген. 1923 жылғысында әр шумақ соңы сайын жұлдызшалар қойған.

«БОЛСА ГҮЛСІЗ» – бұл да сондай. 1922 жылғы басылымда «Үнсіз бұлбұл бір...», «Отсыз жүрек...», болса, ал 1923 жылғы басылымда көп нүктелердің орнына сөз қойыпты: «Үнсіз бұлбұл – бір сұр құс», «Отсыз жүрек – бос қуыс». Сондай-ақ 1922 жылғы басылымда өлеңге тақырып қойылмаған.

«ОЙ» – 1992 жылдан басқа жинақтарының бәрінде де бар. Өлеңнің түпнұсқалық формасы сақталды.

«ЖАН СӨЗІ» – 1920 жылғы майда жазылса керек: «Енді бір ай болады – жиырма жеті». Мағжан 27-ге 1920 жылдың 25 маусымында келген. 1922 жылғы басылымда:

*«От та еді, дауыл да еді, құйын да еді,
Тұншығып, жат, ақыным», – деп күлер ме?*

деген екі жолды 1923 жылы акын:

*«Ойы жоқ, ессіз отты Тәңірі көрген,
Тұншығып жат, есерім!» – деп күлер ме?» –*

деп өзгертіпті. 1923 жылғы басылым негізге алынды. 1989 жылғы

кеткен кателер түзетілді. 1995 жылғы нұсқасындағы «ақыным» деген сөз «ақын» деп өзгертілді. Түпнұсқада әуелде солай екен.

«МЕНИ ДЕ, ӨЛІМ, ӘЛДИЛЕ» – Мағжанның трагедияға толы өлеңдерінің бірі. Шамасы, әуелі сүйген жары Зейнеп, онан соң сүйікті ұлы Граждан мезгілсіз қайтыс болғаннан кейін жазылған болса керек, өйткені өлеңде періште күйінде ол дүниеге аттанған жас нәресте, жасқа тұншығып өлген «Бетінен алма қан тамған, тілінен тәтті бал тамған» жас сұлу образдары бар. 1992 жылдан басқа жинақтарының бәріне енген.

«ТІРІЛДІМ» – 1920 жылы жазылған. Гүлсім Камаловаға арналған өлеңдерінің бірі. Барлық жинағында (1922, 1923, 1989, 1993) да бар.

«ЖҮЛДЫЗДЫ – ЖҮЗІК, АЙДЫ АЛҚА ҒЫП БЕРЕЙІН» – алғаш «Сана» журналында (1923. № 1) басылған. Сол жылы Ташкентте шыққан өлеңдер жинағына, сондай-ақ 1989, 1992 1995 жылғы жинақтарға енген.

«БЕРНИЯЗҒА» – («Ақжол». 1923, 22 ақпан) ХХ ғасырдағы қазақ поэзиясына өзіндік үн қосқан Бернияз Күлеев (1899 жылы туған) Мағжанның ең жақын ақын інісі болатын. Бернияз поэзияға революция жылдары келеді. Қазақстанның астанасы Орынборда тұрған кезде қазақ үкіметінің Қазан қаласындағы баспа істері жөніндегі төтенше өкілі қызметінде болады. Өзінің баспа орындары жеткілікті дамымаған Қазақстан кітаптарының Қазан баспаханасында сапалы басылып шығарылуына басшылық жасайды. Сонда жүріп бір татар қызымен танысып, сөз байласады. Бірақ екеуінің үйленуіне қыз әкесі рұқсат бермейді. Өмірден махаббатты артық санаған екі жас өздерін өздері өлтіреді.

1989 және 1995 жылғы жинақтарға енген.

«СЫРДАҒЫ АЛАШҚА» – («Ақжол». 1923, № 302, 10 мамыр). 1989 және 1995 жылғы жинақтарында басылды.

«ТҰРАНЫҢ БІР БАУЫНДА» – («Ақжол». 1923, № 318). Кейінгі басылымдардың бәрінде бар.

«АЛАТАУ» – («Ақжол». 1923, 13 қыркүйек). Мағжан 1923 жылғы жаз кезінде екі айдай Пішпектен 78 километр жердегі Ыстық-Ата демалыс үйінде тынығады. Осында жүріп «Алатау» циклін жазады.

«ТҮРКІСТАН» – бұл өлең де алғаш 1923 жылғы жинақта жарық көрген. Мағжан Ташкентке келгеннен кейін жазылса керек. Ол кезде Ташкент – Түркістан Республикасының астанасы. Оған қазіргі Түрікменстан, Тәжікстан, Қырғызстан, Өзбекстан және Қазақстанның Қызылорда, Шымкент, Жамбыл, Алматы облыстары қараған.

1989 жылғы жинақта өлеңнің екі шумағы алынып қалған. Біріншісі:

*Тұраннан Сарыарқаны бөлек деме,
Түркістан алты алашқа болған Кебе.
Тұранның топырағын құшып жатыр
Кешегі ердің ері көкжал Кене,—*

деген шумақ та, екіншісі:

*Қырағы Тянь-Шань менен Памир, Алай,
Күтеді көптен сені қарай-қарай.
Кене мен Абылайдың жолын құмай,
Жапанда жайылудың мәні қалай?*

Алғашқы түпнұсқасына сәйкес қалпына келтірілді.

«СӘРСЕНБАЙДЫҢ ЖЫРЫ» – 1923 жылғы жинаққа енген. 1989 жылғы басылымда шумақтардың ара-жігі ажыратылмаған.

«ӘЖЕ» – «Ақжол» (1924, № 404) газетінде шыққан 1989, 1995 жылдарғы жинаққа енген.

«ЖЫЛҚЫШЫ» – алғаш рет «Ақжол» (1924, № 408) газетінде жарияланған.

«АҚ ҚАЛА» – 1927 жылы жарық көрген. «Балаларға тарту» атты жинаққа және 1989 және 1995 жылдарғы кітаптар енген.

ПОЭМАЛАР

«БАТЫР БАЯН» – «Шолпан» журналының 1923 жылғы 4–5 және 6–7–8-сандарында жарияланған. Бұл поэманың тууына да Шоқанның әсері болды деп жорамал жасауға болады. Өйткені Шоқанның «XVIII ғасыр батырлары жөніндегі тарихи аңыздар» деген мақаласында (Шығ. жинағы, 1984, т. 1) суреттелетін оқиға «Батыр Баянның» негізгі сюжеттік желісіне айналған. Бұл мақаланың да Шоқан Уәлихановтың 1904 жылғы шығармалар жинағына енгенін ескерсек, ол кітаптың Мағжанның қолына тиюі мүмкін деуге болады. Мағжанның Шоқан еңбектерін негізге алды деуге болатынына бірнеше дәлел келтіруге болады. Мысалы, мақалада да, жырда да Абылай: «Әуелі, қалмақтардың беретінін қолынан алып алайық, сонан соң оларды шауып алу оңай ғой», – дейді. Сол кезде Баян: «Бұлар Ой кытай мен Өр кытайды алдап кеткен қалмақтар емес пе, бұлардың алдауына көнбейік», – дейді. Хан да, Батыр Баян да өз сөздерін екі рет қайталайды. Хан сөзінен танбайды. Міне, осы сияқты екі шығармада да кездесетін көптеген өзара ұқсас жәйттер Мағжанның Шоқан кітабымен таныс екендігін дәлелдей түседі. Сонымен бірге бұлардағы айырмашылықтар жөнінде де айта кетуміз керек. Мақалада Ноян туралы айтылмады (кейбір деректерге қарағанда, Ноян мен қалмақ қызына байланысты

оқиғалар тарихта болмағанға ұқсайды); поэмада Баян қалмақтарды жүз жігітпен қуса, мақалада мың жігіт делінген; мақалада Баян соғыста өлмейді, қалмақтар Қытайдың шекарасынан өтіп кетіп, бұлар қайтып келе жатқан кезде уланған су ішіп, ауырып өледі. Сондай-ақ Жанатай Батыр Баянмен бірге қаза таппайды, басқа бір ұрыста опат болады. Осы сияқты айырмашылықтар болғанына қарамастан, Мағжан поэмасы Шоқан еңбектерінен бастау алған ба деп жорамалдауға болады. Ал екі шығармадағы өзгешеліктерді ақын қиялының өзіндік ерекшелігінен туған деп айтуымыз керек.

«КОРҚЫТ» – «Шолпан» журналының 1922 жылғы 2–3-сандарында жарияланған. Қазақ арасында кең таралған Қорқыт турасындағы атақты аңыздың негізінде жазылған.

«ҚОЙЛЫБАЙДЫҢ ҚОБЫЗЫ» – 1923 жылы Ташкентте шыққан өлеңдер жинағынан алынды. Поэманың мазмұнын жеке алып қарастырған кезде, ондағы оқиғаның Шоқан Уәлихановтың «Тәңірі» деген (Шығ. жинағы, 1984, т. 1) мақаласындағы Қойлыбай бақсы жөніндегі мәліметтерімен ұқсастығын байқаймыз. Бұнда Шоқан Қойлыбайды барлық бақсылардың атасы ретінде суреттейді. Оған көмектесетіндер – жын-пері, шайтандар: Қақаман, Ер Шайлан мен Нәдір Шолақ үшеуі. Мағжан да осы үшеуін атайды. Шоқан бір тойда Қойлыбайдың өз қобызын бәйгеге қосқанын әңгімелейді. Мағжан поэмасының негізгі оқиғасы да осы бәйге. Қойлыбайдың: «Қобызды бәйге басталарда сексеуілге байлап қой!» – дейтіні де поэмада дәл қалпында. Осыған қарағанда, Мағжан Шоқанның 1904 жылы Петербургте шыққан бір томдық еңбектерімен танысқан-ау деп жорамалдауға болады.

«ТОҚСАННЫҢ ТОБЫ» – «Еңбекші қазақ» газетінің 1927 жылғы 19 тамыздағы санында жарияланған.

ӘҢГІМЕ

«ШОЛПАННЫҢ КҮНӨСІ» – бұл әңгіме 1923 жылы «Шолпан» журналының 4–5–6–7–8-сандарында жарияланған.

МАЗМҰНЫ

Мағжан Жұмабаев (1893–1938). Ш. Елеукенов 5

ӨЛЕҢДЕР

Туған жерім – Сасықкөл	32
Бір күні	33
Қарағым	34
Орал тауы	34
Есімде... тек таң атсын!	35
Гүлсімге	37
От	39
Пайғамбар	41
Күншығыс	43
Алыстағы бауырыма	44
Тез барам	46
Қазақ тілі	46
Жер жүзіне	47
Мен жастарға сенемін	47
...ға	48
Өткен күн	49
Айға	51
Жұмбақ	53
Айда атынды, Сәрсембай	53
Бесік жыры	55
Сүйемін	58
Мен кім?	59
Ескендірдің екі мүйізі	59
Өткен — аяулы	62
Құрбым	63
Көк теке	63
Төбет	64
Бүгінгі күн өмір, өлім — менікі	65
Сырым	66

Сүй, жан сәулем	67
Төгілген шашы	67
Күміс нұрлы ай	68
Шолпы	68
Сен сұлу	69
Біраз Фетше	69
N-ға	70
Хор сипатты қарындас	76
Жас сұлуға	76
K...ге	77
Гүлсім ханымға	77
...ға	78
Қарындасқа	78
Ж...ға	79
Ф...ға	81
Ғазизаға	82
З...ға	83
Анама	85
Қаранғылық қоюланып келеді	86
Сағындым	86
Баланың қабір тасына	89
Өмір	89
Толқындап ойнап	89
Жұлдыздарға	90
Жазғы түнде	91
Көкшетау	92
Толқын	93
Қайын	93
Қысқы жолда	94
Жазғы жолда	95
Жазғытұрым	97
Жаз келеді	98
Жиіленді қара орман	100
Махаббат не	100
Шылым	101
Александр Блок	101
N... альбомына	103
Алдамшы өмір	104
Айрылғанда	105
Күзді күні	105

Болса гүлсіз...	107
Ой	107
Жан сөзі	108
Мені де, өлім, әлдиле	111
Тірілдім	114
Жұлдызды – жүзік, айды алқа ғып берейін	115
Берниязға	116
Сырдағы алашқа	118
Тұранның бір бауында	119
Алатау	121
Түркістан	124
Сәрсембайдың жыры	127
Әже	128
Жылқышы	129
Ақ қала	131

ДАСТАНДАР

Батыр Баян	133
Қорқыт	155
Қойлыбайдың қобызы	164
Тоқсанның тобы	166

ӘҢГІМЕ

Шолпанның күнәсі	170
<i>Түсініктер</i>	187

Мағжан ЖҰМАБАЕВ

Көп томдық шығармалар жинағы

1-том

Өлеңдер, дастандар, әңгіме

Редакторы *Е. Дүйсенбайұлы*

Суретшісі *Л. Тетенко*

Техникалық редакторы *З. Бошанова*

Көркемдеуші редакторы *Б. Серікбай*

Компьютерде терген *И. Алмабаева*

Беттеген *А. Бабалықова*

ИБ № 6108

250т.

Теруге 12.01.02 жіберілді. Басуға 5.08.02 қол қойылды. Қалыбы 84x108 $\frac{1}{32}$. Қаріп түрі «Тип таймс». Офсеттік басылыс. Шартты баспа табағы 9,66 Шартты бояу көлемі 10,06. Есепті баспа табағы 10,83. Таралымы 4000 дана. Тапсырыс № 604. Келісімді баға.

Қазақстан Республикасы «Жазушы» баспасы, 480009, Алматы қаласы, Абай даңғылы, 143.

ЖШС «Жедел басу баспаханасында» басылды. 480016, Алматы қаласы, Д. Қонаев көшесі, 15/1.